

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क २१

ISSN 2676-1491

ISSN 2705-4438

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol.21

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका Human Rights Journal

वर्ष ८	चैत, २०७९	अङ्क २१
Year 8	April, 2023	Vol. 21

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष : माननीय तपबहादुर मगर

सदस्य : माननीय डा. सूर्यप्रसाद शर्मा ढुङ्गेल

सदस्य : माननीय मिहिर ठाकुर

सदस्य : माननीय मनोज दुवाडी

सदस्य : माननीय लिली थापा

का.मु. सचिव : मुरारिप्रसाद खरेल

Office Bearers of the NHRC

Chairperson : Hon. Top Bahadur Magar

Member : Hon. Dr. Surya Prasad Sharma Dhungel

Member : Hon. Mihir Thakur

Member : Hon. Manoj Duwady

Member : Hon. Lily Thapa

Acting Secretary : Murari Prasad Kharel

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal

Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकाका उल्लिखित सामग्रीहरू
उल्लेख गर्नुपरेमा
संवाहक, चैत २०७९
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

प्रकाशन मिति : चैत २०७९

प्रति : १०००

आयोगको पूर्वस्वीकृतिविना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोथजनवाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाइ आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

Copyright © National Human Rights Commission

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Citation Method:

This publication is to be cited as

Sambahak, April 2023

National Human rights Commission, Nepal

Publication Date: April 2023

Copies: 1000

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purpose, and can not be used without the prior consent of the commission except for intellectual and academic purposes.

For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

मिहिर ठाकुर, माननीय सदस्य
मुरारिप्रसाद खरेल, का.मु. सचिव
डा. टीकाराम पोखरेल, सह-सचिव
नवराज सापकोटा, सह-सचिव
खिमानन्द बस्याल, मानवअधिकार अधिकृत

Publication Board

Mihir Thakur, Hon. Member
Murari Prasad Kharel, Acting Secretary
Dr. Tikaram Pokharel, Joint Secretary
Navaraj Sapkota, Joint Secretary
Khimananda Bashyal, Human Rights Officer

सम्पादन समिति

संयोजक : दीपक जङ्गध्वज कार्की
सदस्य : कैलाशकुमार सिवाकोटी
सदस्य : अनिशकुमार पौडेल
सदस्य सचिव : दुर्गा पोखरेल
प्रबन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Deepak Jung Dhoj Karki
Member : Kailash Kumar Siwakoti
Member : Anish Kumar Paudel
Member Secretary : Durga Pokharel
Management : Pawan Bhandari

विषयसूची

डोम जातिको मानव अधिकारको अवस्था

विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल'

१

हाम्रो परम्परागत ज्ञानभित्र दिगो र मौलिक विकासको अभ्यास

-रघुनाथ अधिकारी 'निलमशेखर'

१७

विकाससम्बन्धी अवधारणा, बदलिँदो मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकार

प्रेमराज सिलवाल

३१

मुन्दुम र मानव अधिकार

अधिवक्ता चन्द्रकुमार राई

४९

मानव अधिकारको कसीमा अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी व्यवस्था

रोशनकुमार भा

६१

वातावरण, सिमान्तिकरण र मानव अधिकार

भोला भट्टराई

८१

राजनीतिमा महिला: कानून र व्यवहारसम्बन्धी विश्लेषण

दुर्गा पोखरेल

९३

Sexual Crimes against Women: A Human Rights Perspective

Dr. Mahendra Jung Shah

१०७

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

डोम जातिको मानव अधिकारको अवस्था

विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल'

सार-सङ्क्षेप

नेपालले प्रमुख नौ वटा महासन्धिहरूमध्ये सात वटा महासन्धिसहित ३९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र भएको छ । महासन्धिहरूको अनुमोदनपश्चात् महासन्धिहरूमा भएका व्यवस्थाहरूको घरेलुकरण गर्न नेपालको संविधान, कानून, नीति तथा मानव अधिकारको प्राथमिकता क्षेत्रसमेत तोकी मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको छ । जसलाई सन्तोषजनक रूपमा लिन सकिन्छ तर, डोम जाति नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपभोगबाट पूर्णतः वञ्चित छन् । नेपालमा संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा जातीय विभेद र छुवाछूतजन्य कार्य अन्त्य भएको छ । सरकारले यस्ता कार्यविरुद्ध जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ तथा राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको स्थापना गरेता पनि डोम जातिसँग गरिने जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य कार्यको अन्त्य हुन सकेको छैन । गतवर्ष भएको स्थानीय निकायको निर्वाचन र यस वर्ष भएको सङ्घीय र प्रदेशीय निर्वाचनमा डोम जाति चुनाव जित्न सक्दैनन् भन्ने उद्देश्यले कुनै पनि राजनीतिक दलले टिकट नै दिएनन् । यहासम्म कि समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली तर्फबाट पनि प्रतिनिधित्व गराएनन् । समग्रतः डोम जाति नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपभोग गर्नबाट समेत वञ्चित छन् ।

प्रमुख शब्दावली : डोम जाति, मानव अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था, नागरिक तथा राजनीतिक अवस्था ।

१. डोम जातिको कोशगत अर्थ र उत्पत्ति

डोम शब्दको अर्थ र उत्पत्तिको बारेमा हिन्दी र नेपाली भाषाका शब्दकोशलगायत लेखक, विद्वान तथा समाजशास्त्रीहरूद्वारा लिखित पुस्तकहरूमा उल्लेख भएका प्रसङ्ग तथा सन्दर्भहरूलाई राख्नु उपयुक्त देखिन्छ । संस्कृत- हिन्दी कोषका सम्पादक वामन शिवराम आप्टेले “डम” को अर्थ अत्यन्त नीच जातिको पुरुष लेखेका छन् ।^१ अमरकोशमा “डोम्ब”, “चाण्डाल” र “श्वपच” यी तीन शब्दहरूलाई पर्यायवाची मानिएको छ ।^२ यी सबैलाई अछूतको रूपमा राखिएको छ । संस्कृत भाषाको “डम” शब्दबाट “डोम” शब्दको उत्पत्ति भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । प्राकृत भाषामा यसलाई “डुम” भनिएको छ ।^३ नेपाली शब्दकोशमा “डुम” को अर्थ

१ आप्टे, वामन शिवराम (सम्पादक), १९३५, संस्कृत - हिन्दी शब्दकोश, इलाहाबाद

२ सिंह, राममूर्ति (सम्पादक), १९३०, अमरकोश, नई दिल्ली

३ शर्मा, द्वारका प्रसाद (सम्पादक), १९३५, संस्कृत शब्दार्थ कौस्तुभ, नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन

“चाण्डाल”, जाति विशेष, “डोम” भनिएको छ।^४ भारतीय दलित लेखक संजीव खुदशाहले मेस्टर जातिसम्बन्धी “सफाई कामदार समुदाय” भन्ने पुस्तकमा डोम शब्दको अर्थ - कुलीन अथवा महान वंश, कैथोलिक चर्चको पादरी तथा श्मशानमा शवको अन्तिम संस्कार गराउने व्यक्ति ^५ उल्लेख गरेको पाइन्छ। भारतीय विद्वान के. एस. सिंह (सन् १९९९) ले भारतको अनुसूचित जाति नामक पुस्तकमा “डोम जाति समाधी खन्ने, मृतकलाई जलाउने तथा बाँसको टोकरी तथा अन्य सामानहरू बनाउने, परम्परागतरूपमा सङ्गीतकार वा वाद्यवादन बजाउने मानिस”^६ भनेर उल्लेख गरेका छन्। जैन ग्रन्थमा डोम जातिलाई “मातंग” शब्दबाट सम्बोधन गरेको पाइन्छ। उत्तर भारतको प्राचीन जातिहरूमध्ये “डोम” एक अधम जाति भएको जैन ग्रन्थमा उल्लेख भएको पाइन्छ। डोम जातिका मानिसले गीत गाएर तथा बाँसको चोयाको सामान आदि बेचेर आफ्नो जीविका चलाउँथे। डोम्बहरू तथा मातंगहरूका आफ्ना देवता हुन्थे, जो यक्ष (जक्ख) कहलाउँथे। यसलाई जटजटी पनि भनिन्छ।^७ यसप्रकार डोम्ब वा चाण्डाल शब्द र जाति विशेषको अर्थ विभिन्न ग्रन्थहरूमा पाइन्छ, जसको अर्थ हुन्छ “तल्लो जाति, अपवित्र, नैतिक पतन, निकृष्ट कर्म गर्ने जाति”।

पौराणिक कथाअनुसार भगवान शंकरको डमरूबाट निस्केको ‘डम-डम’ को आवाजबाट डोमको उत्पत्ति भएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा एउटा उक्ति पनि छ - ‘ओम से डोम बने, सत्य से बने शिवशंकर’। अर्थात् भगवान शंकरले मन्त्रको रूपमा उच्चारण गर्ने ‘ओम’ शब्दबाट “डोम” शब्दको उत्पत्ति भएको हो। कालान्तरमा डम, डूम, डम वा डोम (चाण्डाल जाति विशेष) को पहिचान गराउने अर्थमा आरुढ भएको अनुमान हुन्छ। यसै गरी डोम जातिको उत्पत्ति राजा हरिश्चन्द्रकै युगमा भएको केही प्रमाणहरू भेटिन्छन्। पौराणिक कथाअनुसार सत्य युगमा राजा हरिश्चन्द्रको समकालीन “कालुडोम” काशीका राजा थिए। हरिश्चन्द्र सत्यवादी र दानवीर राजा थिए। उनले दान दिँदा-दिँदा उनीसँग केही पनि रहेनन् र अन्त्यमा उनी कालु डोमको दरबारमा मुर्दा जलाउने काममा नोकरी गर्न थाले। त्यसबेला कालु डोमले काशीभरिको मुर्दा जलाउने कार्य गर्दथे। प्रत्येक मृतकको परिवारले कालु डोमसँग आगो किन्ने गर्दथे, जसबाट मृतकको अन्तिम संस्कार गरिन्थ्यो।^८ यसप्रकार सत्य युगमा पनि डोम जातिको उल्लेख भएको पाइन्छ। यस तथ्यले प्रमाणित गर्छ कि डोमको उत्पत्ति सत्य युगदेखि नै भएको हो।

२. नेपालको डोम जाति

नेपालको तराई-मधेशमा युगौँदेखि बसोबास गर्दै आएको डोम जाति हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको शूद्रवर्णमा पर्ने जात-जातिमध्ये सबभन्दा तल्लो मानिन्छ। जातीय भेदभाव, छुवाछूत, अत्याचार, उत्पीडन, शोषण, दमन तथा अमानवीय क्रियाकलापको आघात डोम जातिले सहनु परेको छ। छुवाछूतको मर्यादाक्रममा मधेशी अछूत जातिको सामाजिक गणनामा सबभन्दा तल पर्ने अछूत डोम जाति हो। यसैकारण यस जातिको रीतिरिवाज, शिक्षा, संस्कार, रहनसहन एवं अवस्था अन्य सबै सामाजिक अछूत र अन्य दलित वर्गभन्दा पनि निकै दुःखदायक र चिन्ताजनक रहँदै आएको छ। कुनै पर्वमेलामा जुन व्यक्ति समूहको बढी अवहेलना, उपेक्षा

४ पोखरेल, प्रा. बालकृष्ण एवं अन्य (सम्पादक), वि. स. २०४०, नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमान्डू, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

५ खुदशाह, संजीव, २००५, सफाई कामदार समुदाय, नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन

६ सिंह, के. एस., सन् १९९५, भारत की अनुसूचित जातियाँ, नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन

७ उही ... सिंह, के. एस., सन् १९९५, भारत की अनुसूचित जातियाँ, नई दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन

८ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

र दूरदूर, छि छि अरू व्यक्ति समूह वा व्यक्तिले पहिरन, खानपान र बोलीचालीको आधारमा गर्छन् त्यो नै डोम जाति हो । यो जाति कला र सीपमा धनी भए पनि चेतनाको अभाव, गरिबी, सामाजिक उत्पीडन र अवहेलनामा बाँचन अभ्यस्त हुन्छन्।^९

प्राध्यापक वसन्तकुमार विश्वकर्मा (सन् २००७) को अनुसार डोम जातिलाई फोहोरीको प्रतीकको रूपमा अन्य जात, जातिका मानिसले बुझ्दछन् । यस जातिको परिचय वा पहिचान जोसुकैले सजिलै गर्न सक्दछन् । यस जातिको बसोबास गाउँ, टोलको एक छेउमा, पोखरीको डिलमा, नदीको किनारमा हुन्छ । कहीं शहरहरूको बीचमा पनि रहेको छ । यिनको आँगन र आँगनको वरिपरि च्यातिएका पुराना लुगाफाटाहरू, फोहोरमा खेलिरहेका बालबालिका, सुँगुरको गन्हाउने खोरमा सुँगुर र दुईचारवटा भुस्याहा कुकुरहरू हुन्छन् । यसका साथै जीर्ण अवस्थाका बाँस, माटो र परालबाट बनेको साना-साना एकदुईवटा घर र नजिकै बाँसको चोयाहरूको थुप्रोसँगै बाँसको चोयाबाट बनेको र बन्ने क्रममा रहेका दुई-चार ढाकी, कोनिया, बेना, चाल्लो, नाड्लोहरूमा चलिरहेको मैलो, पुरानो तथा च्यातिएको लुगा लगाएको डोम जातिका महिला पुरुषका हातहरू । यस जातिको व्यक्तिको प्रत्येक सम्बोधनमा उच्चारण हुने “मालिक” “बाबू”, “भैया”, “दादा”, “हजुर”, “सरकार” आदिले पनि यिनको परिचय र परिभाषा स्वयम् प्रस्फुटित हुन्छ । कालो रङ, दुब्लो शरीर, हातमा बलिया, निधारमा गोदनाको टीका, मैलो पुरानो तथा च्यातिएको लुगा र हातमा कत्ता (बाँसको काम गर्न प्रयोग गरिने खुकुरी जस्तै हतियार) पनि यिनको विशेष परिचयको सूचक हो ।^{१०}

डोम जाति समाजभन्दा टाढाको प्राणी नभए पनि जातीय भेदभाव, छुवाछूत तथा गरिबीको कारण बस्तीभन्दा टाढा बस्नुपर्ने बाध्यताले यिनीहरू एकान्तवासी हुन्छन् । डोम जातिको कुनैकुनै बस्ती सानो छाप्रोको रूपमा भए पनि अत्यन्त सुन्दर ढङ्गले लिपपोत गरिएको पाइन्छ । डोमहरू वर्तमान समयमा पनि दिऊँसै रक्सी खाएर काममा तल्लीन रहेका हुन्छन् भने कुनैकुनै डोमिनहरूले पनि कहिलेकाहीं दिऊँसै रक्सी खाएर मातेकी हुन्छन् । डोमहरू सिपालु, नशालु र एकापसमा भगडालु देखिन्छन् । दुई-चार जना नातेदार, कुटुम्ब वा सगोत्रीहरू भेट भएमा सबभन्दा पहिला रक्सी खाने सल्लाह हुन्छ । रक्सी खाएपछि प्रायः कुरा काटाकाट गर्दा-गर्दै स्वतः भगडा हुन पुग्दछ । यिनीहरू डोमको अलावा अरूसँग भगडा गर्न भने सक्दैनन्, डराउँछन् । डोम-डोमबीच चलेको भगडा पनि यिनीहरू आफैले समाधान गर्छन् वा यिनीहरूको माईजन वा जेवारले भगडा मिलाउँछन् । यस जातिको जातीय नियम अत्यन्त कडा रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा डोम जातिको बसोबास तराई-मधेशका प्रायः सबै जिल्लाहरूमा रहेको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०६८ को जनगणनाअनुसार यस जातिको कुल जनसङ्ख्या १३ हजार २ सय ६८ रहेको छ । यसमध्ये पुरुषको जनसङ्ख्या ६ हजार ६ सय ६८ छ भने महिलाको जनसङ्ख्या ६ हजार ६ रहेको छ ।^{११}

९ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

१० Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

११ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

२.१ गाउँ-बस्तीको अवस्था

डोमहरूको बस्ती एक ठाउँमा नभई छरिएर रहेका हुन्छन्। डोमहरूको बस्ती न्यूनतम २ देखि १० घरसम्म रहेको देखिन्छ। यिनीहरूको घरको वरिपरि धेरै फोहोर हुन्छ। सुत्ने कोठा नजिकै सुँगुर र कुखुराको खोर हुन्छ। ५२ १० थान सुँगुर, कुखुरा तथा पुरानो आल्मुनियम, स्टीलका भाँडाकुडा, टुटेका खाट, चौकी, पुराना च्यातिएका लुगाफाटा यिनको बसोबास हुने सानो घरको वरिपरि राखिएको पाइन्छ। डोम जातिको रहन-सहन अन्य जातिभन्दा भिन्न हुन्छ। यिनको घरको संरचना अन्य जातिभन्दा फरक देखिन्छन् र अनुमानतः भन्न सकिन्छ: त्यो कुनै डोमको घर हो। यिनीहरूको घर प्रायः बस्तीभन्दा पर छुट्टै एकदुईवटा पाइन्छन्, जो बाँस, खर (पराल), कहीं-कहीं ईटा र छानाजस्तापाताले छाएको हुन्छ। सुँगुर, कुखुरासँगै फोहोरमा बालबालिका खेलिरहेको बसोबास डोम जातिको सामान्य मौलिक पहिचान हो।^{१२} शहरी क्षेत्रका कतिपय डोमहरूको पक्की (ईटले बनेको घर) को घर भए पनि त्यहाँ देखिने बाँसको चोया, सुँगुरको खोर तथा बालबच्चाको भेषभूषाबाट डोम जातिको बसोबासको पहिचान गर्न अप्ठ्यारो पर्दैन।

२.२ परिवारको आकार-प्रकार

यस जातिमा प्रायः एकल तथा कतैकतै संयुक्त परिवार भएको पाइन्छ, किनभने यस जातिमा सानै उमेरमा बिहेवारी हुन्छ, सानैदेखि आफ्नो सीप सिकेका हुन्छन्। १४ र १५ वर्षमै श्रीमती भित्र्याएर आमामुबाबाट छुट्टै बस्न थाल्छन्। यस जातिको एकल परिवारमा पति, पत्नी, छोरा, छोरीमात्र रहेको पाइन्छ, जबकि संयुक्त परिवारमा पति, पत्नी, छोरा, बुहारी, पोता, पोतीसम्म रहेका हुन्छ, र नेपाली समाज पुरुषप्रधान समाज भएको हुँदा यस जातिमा पनि पुरुषकै वर्चस्व रहेको छ। घरमुलीको निधनपछि उसको जेठो छोरोले घरमुलीको जिम्मेवारी सम्हाल्नुपर्दछ। निर्णय प्रक्रियामा पुरुषकै निर्णय सर्वमान्य हुन्छ। कहींकहीं घरव्यवहार चलाउने दायित्व आमा र बुवा दुवैको हुन्छ। केही परिवारमा घरको मालिक (घरमुली) महिला र केही परिवारमा पुरुष पनि भएको देखिन्छ। पुरुषले कमाएको रूपैयाँ वा अन्न श्रीमतीलाई दिने गर्दछन्। जुन परिवारमा परिवारले कमाएको रूपैयाँ वा अन्न घरमुलीलाई दिएन भने त्यो परिवारमा दिनहुँ भैँभगडा हुने गर्दछ।^{१३}

२.३ परम्परागत जातीय पेसा

दलित वर्गको परम्परागत पेसालाई तीन प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ:- (१) अर्धसीपमूलक (जस्तै: खुकुरी बनाउने काम, बाँसको सामान बनाउने काम, गरगहना र भाँडाकुडा बनाउने काम र सिलाईको काम) (२) शारीरिक श्रमयुक्त पेसा (जस्तै: कपडा धुने काम, माटो खन्ने काम र डोली बोक्ने काम) र (३) सीपविहीन र अशुद्ध पेसा (जस्तै: सिनो फाल्ने काम, लाश जलाउने काम र भाडु लगाउने काम)। डोमहरू युगौँदेखि अर्धसीपमूलक तथा सीपविहीन र अशुद्ध पेसाको काम गर्दै आइरहेका छन्।^{१४} डोम जातिसँग खेतीयोग्य आफ्नो वा मोहियानी जमिन वा बटैया जमिन पटककै हुँदैन। युगौँदेखि आफ्नो जग्गाजमिन नभएका कारण

१२ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

१३ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

१४ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

प्रायः यो जाति खेती गर्न जान्दैनन् । कृषि वा ग्रामीण कार्यमा मजदुरी गर्न चाहे पनि डोमहरूलाई अत्यन्त अछूत मानिएका कारण कसैले कृषि मजदुरीको काम दिन चाँहदैनन् । यसर्थ यो जाति आफ्नो जातीय पेसाबाहेक अन्य कुनै काम नगरेको विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट ज्ञात हुन्छ । डोम जातिका महिला र पुरुष घरेलु शिल्पकार हुन् ।

यस जातिको परम्परागत जातीय पेसा बाँस र बाँसको चोयाबाट बनाइने घरेलु सामानहरू (हाते पड्खा, कोनियाँ, ढाकी, नाड्लो, चाल्लो, डालो (डाला), डोमरौवा छत्रा, पेरुंगो (गोरुको मुखमा लगाउने जालो वा जाबी), महला, डालदौरा (बिहेको बेलामा जन्तीबाट कोशेली), मौनी, ठेक (धान राख्ने सानो भकारी), चङ्गेरी, डगरी, बेरही, घिनी, भुन्भुना (एक प्रकारको खेलौना), फूलडाली फूलगमला आदि । बाँसबाट बनाइने सामग्रीको माग अन्य समयमा कम भए पनि छठ र बिहेको अवसरहरूमा भने निकै हुने गरेको छ । छठ पर्वमा बाँसबाट बनाइएका कोनियाँ, ढाकी, नाड्लोलगायतका सामग्री पूजाका लागि प्रयोग हुने भएकोले यस समयमा यी सामानहरूको माग बढ्ने गर्दछ । अरूबेला बाँसको सामानको उचित मूल्य पाउने नगरेको डोम समुदायका व्यक्तिहरूले यसबेला मनगगे आम्दानी गर्दछन् ।^{१५} वर्षभरि सामग्री नबिकेर घरव्यवहार चलाउन समस्या भए पनि पर्वको बेला बढी बिक्री हुने भएकोले राम्रै आम्दानी हुने गर्दछ । वर्षभरि अरूको हेला र दुर्व्यवहार सहने गरेका डोम समुदायका व्यक्तिहरू पर्वको बेला भएको आम्दानीबाट करिब तीन महिनासम्म घरव्यवहार चलाउने गर्दछन् ।

२.३.१ सुँगुरपालन तथा कुखुरापालन

डोम जातिको अर्को मुख्य पेसा सुँगुरपालन र कुखुरापालन हो । एउटा सुँगुरले वर्षमा दुई तीन पटक बच्चा जन्माउँछ । एउटा सुँगुर पाँच हजारदेखि सातहजार रूपैयाँसम्म बिक्री हुने गर्दछ । सुँगुरको रेखदेख गर्न कम्तिमा दुईजना चाहिन्छ । यसै गरी कुखुरापालनबाट समेत आम्दानी हुने गर्दछ, तर अहिले विकास कुखुरा उत्पादन हुने गरेकोले डोम जातिले कुखुरापालन त्यति गर्दैनन् ।^{१६}

२.३.२ शहर र बजारको सरसफाई

शहर र बजारमा बसोवासरत डोम जातिको पेसा शहर र बजारको गल्ली, नाली, सार्वजनिक स्थलहरू, जस्तै: अस्पताल, विद्यालय, क्याम्पसका शौचालय आदिको सरसफाई गर्नु हो । यस पेसामा महिला, पुरुषको साथै केटाकेटीहरूको समेत संलग्नता हुन्छ । सरसफाई गर्ने काममा अन्य जातिले प्रतिस्पर्धा नगर्दा यस जातिका मानिसहरूको लागि यो पेसा प्रायः सुरक्षित हुन्छ ।^{१७} तर शहर र बजारमा डोमबाहेक मेस्तर, पोडे जातिले पनि यो पेसा अपनाउँदै आएका छन् । सार्वजनिक स्थलहरूमा काम गरेवापत पुरुषले मासिक रूपमा पाँच हजारदेखि १५ हजारसम्म र महिलाले सात देखि १० हजारसम्म पाउने गर्दछन् ।

१५ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

१६ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

१७ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

२.३.३ मुर्दा वा लाश जलाउनु

जनकपुरका थोरै डोमहरू सरसफाइका काममा संलग्न देखिन्छन्। विशेष गरी यहाँका डोमहरू बाँसको काम नै गर्ने गर्दछन्। सरसफाइका काम यहाँ डोमहरूभन्दा मेस्टर जातिले गर्दछन्। शहर र बजारको अस्पतालमा कसैको मृत्यु हुँदा समाधि खन्नु र लाश जलाउने काम पनि यिनीहरूले नै गर्दछन्। यस अतिरिक्त गाउँ, शहरमा कुकुर, बिरालो वा अन्य ससाना जनावरहरू मर्दा डोम जातिले नै फ्याक्ने गर्दछन्।^{१८} उपरोक्त कामहरू गरेबापत यिनीहरू पारिश्रमिक पाउँछन्। पारिश्रमिकवापत रूपैयाँ वा अन्न पाउने गर्दछन्। यिनीहरूको जीवनस्तर ग्रामीण डोमहरूभन्दा अलि माथि हुन्छ।

२.३.४ बाजा बजाउनु

दलित, गैरदलित तथा स्वजातिमा बिहेवारी हुँदा, कुनै धार्मिक उत्सव, मेला समारोहहरूमा डोम जातिका मानिसहरूले ओढनी वा ओतनी र सारङ्गजस्ता मौलिक बाजा बजाउने गर्दछन्। कहींकहीं मृदंग (मादलजस्तै बाजा) बजाउने काम गर्दछन्। यिनीहरू आफ्नै मौजा वा जमिनदारीका गाउँ, शहरमा आफ्ना परम्परागत पेसाका काम गर्ने गर्दछन्।^{१९}

२.३.५ आगो बेच्ने प्रथा

हिन्दूधर्म मान्नेहरूको मृत्यु हुँदा अन्तिम संस्कारका लागि डोम जातिको हातबाट आगो किनेर दागबत्ती दिने प्रथा विगत लामो समयदेखि चल्दै आइरहेको छ। आगो बेचेबापत डोम जातिका व्यक्तिले मृतक व्यक्तिको सम्पन्न छन्, त्यो अनुसार मूल्य निर्धारण गरेर पारिश्रमिक लिने गर्दछ। सामान्यतः ५ सयदेखि १ हजार रूपैयाँसम्म लिएर आगो बेच्ने गर्दछन्। डोम जातिको हातबाट आगो किनेर दागबत्ती दिएपछि मृतकलाई स्वर्गवास हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ।^{२०} यो प्रथा अझै जनकपुरधाममा प्रचलनमा रहेको छ।

२.३.६ जमिन्दारी प्रथा

डोम जातिमा परम्परागत रूपमा सदियौँदेखि जातीय जमिन्दारी प्रथा चल्दै आएको छ। यो प्रथाअनुसार जुन डोम जुन गाउँमा पहिलेदेखि बसोबास गरिरहेको छ, त्यो गाउँमा उसको जमिन्दारी चल्छ। यहाँ जमिन्दारी भन्ने बित्तिकै जमिनसँग जोडिन्छ। अधिकांश डोमहरू भूमिहीन भए पनि जुन गाउँमा बसेको हुन्छ, त्यसलाई मर्दापर्दा खरीदबिक्री, बन्धकी राख्न सक्दछन्। जुन गाउँमा जुन डोमको जमिन्दारी छ, उसको इजाजत बिना अरू कुनै डोम आएर त्यहाँ बस्न सक्दैनन्। गाउँको खरिद-बिक्री आफ्नो जातिभिन्न मात्र हुन्छ। आफ्नो जातीय जमिन्दारीभिन्न अरू कुनै गाउँको डोमले बाँसको सामग्री अथवा डोमले गर्दै आएको अन्य कुनै काम गर्न पाउँदैनन्। एक जमिन्दारीका डोमहरू अर्काको जमिन्दारीमा गएर उत्पादित सामग्री वा भोजभतेरमा जमिन्दारी डोमको स्वीकृतिबिना कुनै क्रियाकलाप गर्न पाउँदैनन्। कसैले त्यस्तो गरेको पाइएकोमा “मैन्जन” (जातीय प्रमुख) बाट दण्ड जरिवाना गर्ने र सो नमान्नेलाई जातिच्युत वा जातिबाट वहिष्कार गर्ने चलन रहिआएको

^{१८} Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

^{१९} Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

^{२०} Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

छ।^{२१} यस जातिको जातीय कानून अत्यन्त कडा हुन्छ। बहिष्कृत भएको डोमहरूसँग बिहेवारी एवं खानपान रोकिन्छ।

३. डोम जातिको अवस्था

प्रस्तुत आलेखमा डोम जातिको सामाजिक, शैक्षिक र राजनीतिक अवस्थाबारे सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

३.१ सामाजिक अवस्था

हिन्दू वर्णव्यवस्था चलिरहेको नेपाली समाजमा डोम जाति सयौं वर्षदेखि निरन्तररूपमा छुवाछूत र भेदभावको शिकार हुँदै आइरहेको छ। सामाजिकरूपमा छुवाछूत, भेदभाव र बहिष्करणले गर्दा डोमहरूले व्यक्तिगत र सामुदायिक तहमा क्षमता अभिवृद्धि र विकासको अवसरसमेत पाएकै छैनन्। डोमहरूले आजभोलि पनि निजी वा सार्वजनिक धारा, चापाकल र कृवामा पानी भर्न पाउँदैनन्। यिनीहरूका लागि बेग्लै चापाकल हुने गर्दछन्। गाउँघरका मेलामा, हाटबजारमा, चियानास्ता पसलमा अझै पनि डोम जातिका मानिसहरू खानामा भेदभाव व्यहोर्न बाध्य छन्। त्यहाँ चियानास्ताका लागि आफ्नै भाँडाकुँडा लिएर जानुपर्दछ। होइन भने होटल साहुले कागज वा कागजको प्लेटमा खाना दिन्छन्। प्लास्टिकको गिलासमा चिया दिन्छन्।

डोमहरूले बाँसको सामग्री बनाएर बिक्री गर्न जाँदा पनि सामान परैबाट राख्न लगाउने र पानी छर्केरमात्रै भित्ताउत्तने गरिन्छ र सामानको पैसा दिइँदा पनि हातमा नदिई फ्याकेर वा भूइँमा राखेर दिइन्छ। अहिले शहर-बजारतिर हातले पैसा दिए पनि गाउँघरमा भने त्यो प्रचलन कायमै छ। उत्पीडन र विभेद गर्ने नेपाली समाजको परिवेशले डोम जातिलाई सङ्गठित हुन नदिएकाले छुवाछूतको पीडामा बाँचे पनि यिनीहरू अन्य दलितवर्गजस्तो छुवाछूतको विरोधमा उत्रन सकेका छैनन्। नेपाली समाजमा छुवाछूत, भेदभाव, कुरीति र कुसंस्कारविरुद्ध सङ्घर्ष भए पनि त्यसले डोम जातिलाई खासै छोएको देखिँदैन। यिनीहरूले अझै पनि पुरानै वर्णव्यवस्थाको नियमलाई मानेर सेवामूलक काम गरिरहेका छन्।^{२२} (समता फाउन्डेसन, २०६९)। यस्ता काम गर्दागर्दै पनि यिनीहरूले दिनहुँजसो अपमान सहन बाध्य भइरहेका छन्। जातीय छुवाछूतको व्यवहारले यिनीहरूको मानवीय मर्यादा, लोकतन्त्र, समानता, समावेशी र सामाजिक न्यायको उपहास गरिरहेको छ।

३.२ शैक्षिक अवस्था

नेपालका सबै जात, जातिको शैक्षिक अवस्थामा समानता पाइँदैन। विभिन्न जात, जातिबीच साक्षरता दरमा रहेको ठुलो भिन्नता अझै घटेको छैन। नेपालमा सबैभन्दा कम साक्षरता दर हुनेमा सामान्यतः दलित, त्यसमा पनि विशेषतः मधेशी दलित पर्दछन्। मधेशका “माथिल्ला” जात र दलित वर्गको शैक्षिक क्षेत्रमा पनि ठुलो खाडल छ। मधेशी दलितमा पनि डोम जाति यसको पिँधमै छ। डोम जातिको साक्षरता दर कम हुनुका कारणहरू हुन् (विद्यालयमा जातीय विभेद र छुवाछूत गर्नु, आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु, समावेशी

२१ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

२२ डोम समुदायको पहिचान, बदलिँदो जीवनशैली, २०६९, ललितपुर, समता फाउन्डेसन

र दलितमैत्री शिक्षा प्रणाली नहुनु, दृष्टिकोण र आचरण, भाषिक समस्या, छात्रवृत्ति र निःशुल्क शिक्षाबारे जानकारी नहुनु आदि ।

घटना अध्ययन डोमलाई पढ्ने अधिकार खोज ?

सप्तरी, धरमपुर-२ का सिकन्दर मरिक् आफ्नो छोरोलाई भर्ना गराउन खोजेका थिए । चार वर्षीय छोरो श्यामकुमार मरिक्लाई त्यहाँको एक निजी विद्यालयमा भर्ना गर्न जाँदा उनी रिउँ हात फर्कन बाध्य भए, उल्टै अपमानित भए । विद्यालयका सञ्चालकले भर्ना लिन नमानेकोले उनीहरू नजिकको विद्यालयमा सहजै पढ्न पाउने नैसर्गिक अधिकारबाट पनि वञ्चित भए । “तिम्रो बच्चाको भर्ना गरे भने मेरो विद्यालयमा पढ्ने ५ सय बच्चा यहाँबाट भाग्छन्”, उक्त निजी विद्यालयको सञ्चालकलाई उद्धृत गर्दै सिकन्दर मरिक्ले भने ।

“पछि गाउँबाट टाढा रहेको एउटा विद्यालयमा आफ्नो बच्चाको नाम दर्ता गराएँ । त्यहाँका शिक्षकहरूले निकै सहयोग गरे, त्यहाँ अध्ययनरत बालबालिका तथा तिनका अविभावकहरूलाई मेरो बच्चा डोम हो भने थाहा छैन । रहस्य थाहा भयो भने त्यहाँबाट पनि हटाउनु नपर्ला भन्न सकिँदैन” । सिकन्दरले प्रश्न गरे, “डोमको घरमा जन्मनुमा मेरो अबोध बच्चाको के गल्ती छ ? के डोमका छोराछोरीलाई राम्रो विद्यालयमा पढ्ने अधिकार छैन ?”^{२३}

३.३ राजनीतिक अवस्था

डोमहरूको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्था अत्यन्त दयनीय छ, नै त्यसमा पनि राजनीतिक स्थिति र अवस्थामा डोम जातिको पहुँच नगण्य देखिन्छ । यिनीहरू न त कुनै राजनीतिक पार्टीमा आबद्ध देखिन्छन् । न कुनै सामाजिक वा सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थामा । छुवाछूत, घृणा र उपेक्षाको कारण यिनीहरूलाई कुनै राजनीतिक दल, सामाजिक सङ्घसंस्था र सरकारी निकायले वास्ता गर्दैनन् । यसैकारण यो जाति जहिले पनि पछि पर्दै आएको छ । अशिक्षा र चेतनाको अभावमा यस जातिका मानिसले भेदभाव, उत्पीडन र तिरस्कार सहेर, चुप लागेर बस्नु नै आफ्नो नियति ठान्दछन् ।

जातीय भेदभाव, छुवाछूत, अशिक्षा, चेतनाको अभावजस्ता कारणले सरकारी अड्डा र कचहरीमा यिनीहरूको निवेदनमा सुनुवाइँ हुन सक्दैन, कसैले यिनीहरूप्रति सद्भाव र सहिष्णुता देखाउँदैनन् । आन्दोलन, सभा, जुलुस, राजनीतिक वार्ताको बारेमा यिनलाई बुझाउने आवश्यकता ठान्दैनन् र चेतनाको अभाव एवं अरूसँग घुलमिलको अभावमा यिनीहरू स्वयम् बुझ्न पाउँदैनन् । नागरिकता प्रमाणपत्रको महत्त्वलाई ग्रामीण डोमहरू पटकै बुझ्दैनन् । स्थानीय निर्वाचन तथा संसदीय निर्वाचनमा गाउँका ठुला, नेता तथा कार्यकर्ताहरूले यिनको मत प्राप्त गर्नमात्र घरआँगनमा पुग्दछन् । विकासका ठुला-ठुला कुरा सुनाउँछन् र रक्सी, माछा, मासु तथा आर्थिक प्रलोभन दिएर मत आफ्नो हात पार्छन् ।

४. डोम जातिको मानव अधिकारको अवस्था

मानव अधिकार अर्थात् Human Rights अङ्ग्रेजीमा दुई शब्द मिलेर बनेको छ । यसको अर्थ हुन्छ । Right to be human र Right to correct in human wrongs in society अर्थात् सबै मानिसहरूको मानिस बन्न

२३ डोम समुदायको पहिचान, बदलिँदो जीवनशैली, २०६९, ललितपुर, समता फाउन्डेसन

पाउने सार्वभौम अधिकार र समाजमा विद्यमान अमानवीय स्थितिलाई सुधार गर्ने अक्षुण अधिकार । आज मानव अधिकारको सिद्धान्त, विचार र मान्यता विश्वभरि नै चुम्बकीय आकर्षणले युक्त एवम् सबैलाई अत्यन्त मनपर्ने र सबैका मुखमा भुन्डिरहने लोकप्रिय थेगोकै रूपमा स्थापित भएको छ । मानव अधिकारको विचारले धेरैभन्दा धेरै व्यक्ति समुदायहरूका विचार, दृष्टिकोण र व्यवहारलाई समेत गम्भीर रूपमा प्रभावित गर्न सफल भएको देखिनुका अतिरिक्त यिनीहरूलाई सकारात्मक दिशातर्फ रूपान्तरण र परिवर्तन हुन उत्प्रेरित गर्ने गरेको छ । विशेष गरी अन्याय, उत्पीडन, भेदभाव र थिचिमिचोमा परेका निमुखा, कमजोर र सिमान्तकृत एवं वहिष्कृत व्यक्ति, समुदाय र समूहहरूका लागि मानव अधिकारको सोच मुक्ति, शक्तिपूर्ण सङ्घर्ष र अचुक आन्दोलनको प्रभावकारी नैतिक हतियार नै बनेको छ ।^{२४}

सामान्यतया सबै देश, धर्म र संस्कृतिका आमनागरिकहरूको लागि बिना भेदभाव आधारभूत नैतिक मान्यताको आधारमा गरिएको अधिकार नै मानव अधिकार हो । मानव अधिकार मानवमात्रको नैसर्गिक एव, जन्मसिद्ध अधिकार हो । मानव अधिकार प्रत्येक मानिसमा जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, राष्ट्रियता, उत्पत्ति, सामाजिक र आर्थिक स्थिति, राष्ट्रिय सिमाना आदिको भेदभावबिना प्राप्त हुने अधिकार हुन् । सामान्य अर्थमा मानवलाई मानव भएका कारणले प्राप्त हुने सबै अधिकार मानव अधिकार हुन् । मानव अधिकार संविधान, ऐन-कानून, लिखित दस्तावेज र घोषणापत्रहरूमा मात्र सीमित छैनन् । यो मानवीय भावना, चेतना र संवेदनशीलताको सर्वश्रेष्ठ विकसित स्वरूप भएकोले यसका विषयवस्तु र सीमा निरन्तर बढ्दो फराकिलो र अनन्त प्रकृतिको छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८ नै दलितको पनि मानव अधिकारको आदि स्रोत हो भने सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९६५ दोस्रो मूल स्रोत हो । यसै गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ तथा यसका पहिलो र दोस्रो ऐच्छिक प्रलेखहरू एवं आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९६६, राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने महासन्धि उत्तिकै उपयोगी छन् । यीबाहेक अन्य साना-ठुला महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र, ऐच्छिक प्रलेख र घोषणापत्रसमेत दलितको मानव अधिकारका स्रोत हुन् । विशेष गरी यी स्रोतहरूले दलितवर्ग र त्यसमा पनि डोम जातिलाई प्रत्याभूत गरेको अधिकार र यिनको परिपालनको अवस्था निम्नानुसार छन् -

४.१ जातीय भेदभाव र छुवाछूतविरुद्धको अधिकार र हनन्

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को धारा १ को ११ (बालअधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा २ को ९ १), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को ९ २, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को ९, १० र धारा २६ मा सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान, सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार,

२४ विश्वकर्मा, विनोद कुमार 'विमल', दलितको मानव अधिकारको अवस्था, अनुसन्धानात्मक आलेख, संवाहक, ललितपुर, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा हुने कुनै पनि भेदभावविरुद्ध समान तथा प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४ को उपधारा (२), उपधारा (३), उपधारा (४) र उपधारा (५) तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ मा पनि दण्ड, जरिवाना, सजाय र क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गरिएको छ । तर डोम जाति उपर व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य व्यवहारमा भने कार्यहरू हुन छाडेका छैनन् । विद्यालयको भौतिक सामग्रीहरू डोम जातिको विद्यार्थीको पहुँच बाहिर हुनु, डोमका विद्यार्थीहरूलाई अपमानित शब्दहरू प्रयोग गरी सम्बोधन गर्नु, डोम जातिका विद्यार्थीहरूलाई समयमा छात्रवृत्ति उपलब्ध नगराउनुजस्ता कारणले गर्दा डोम जातिका विद्यार्थीहरू तीन र चार कक्षा पढ्दा-पढ्दै विद्यालय छोड्न बाध्य छन् ।

शिक्षकले विभेद गरेको हुँदा विद्यालय छाडेको

सुग्रीया मरिक डोम सप्तरीको राजविराज (१४ स्थित डोम बस्तीमा बस्छन् । डोम बस्तीको छेउमै विद्यालय रहेको छ । सुगियालगायत सोही बस्तीका दुई बालकहरू रामु र हरिया मरिकसहित तीनजना उक्त विद्यालयको कक्षा तीनमा पढ्थे । ती तीनजना विद्यार्थीहरू कक्षा १ देखि नै सबैभन्दा पछाडिको बेन्चमा बस्दै आइरहेका थिए । कहिलेकाहीं भूईँमा बसेर पढ्नु पर्दथ्यो । गैरदलित विद्यार्थीको कापी, किताब पनि लिन पाउँदैनन् उनीहरू । ती तीनजना विद्यार्थीहरूले भने, “हामी कक्षाकोठाको अन्तिम बेन्चमा बस्छौं । कहिलेकाहीं त भूईँमा पनि बस्नुपर्दछ । एकपटक अगाडिको बेन्चमा बस्दा शिक्षकले (यादव जातिका शिक्षक) हामीलाई हप्काउनु भयो र भन्नुभयो । डोम जातिले पढ्नु हुँदैन, सुँगुर चराउनुपर्छ आफ्नो पेसाको काम गर्नुपर्दछ । पढ्ने नै हो भने पछाडिको बेन्चमा बस्नुपर्दछ । तीनजनाले सामूहिक रूपमा भने” हामीले ज्यादै हैपिएको महसुस गर्थौं । कहिलेकाहीं पढ्न छाडी घरमै बस्न बाध्य भयौं र आफ्नै पेसा सिकौंजस्तो लाग्यो । बाध्य भई ती तीनजना विद्यार्थीले विभेदको कारण पढ्दा-पढ्दै छाड्नुपयो ।^{२५}

४.२ समान सेवा सुविधा प्राप्तिको अधिकारबाट वञ्चित

नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४ को ९२० मा कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरीद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गरिने छैन भनी व्यवस्था गरेको छ । डोम जातिका मानिसले ती मानव अधिकारको उपभोग गर्न भने पाइरहेका छैनन् ।

वि.सं. २०७० सालमा सिरहामा बाहुन पण्डितले डोम जातिको मृत्यु, विवाह, पूजाजस्ता कर्मकाण्ड नगरिदिने र गरिहालेमा पनि उक्त व्यक्तिलाई अन्य समुदायले आफ्नो कर्मकाण्डमा नबोलाउने गरेको घटना सार्वजनिक भएका छन् । (लोकसमीक्षा साप्ताहिक २०७०, सिराहाका दलित पूजा र कर्मकाण्डबाट वञ्चित, असार, पेज २) सो घटनामा राज्य संयन्त्रले सेवा प्रवाहमा डोम जातिप्रति समान व्यवहारको प्रत्याभूति गर्न नसकेको प्रष्ट देखिन्छ ।

२५ Vishwakarma, Seema, 2013, Social Inclusion Atlas and Ethnography Profile 'DOM', Central Department of Sociology and Anthropology, T.U.

४.३ समान पारिश्रमिकसम्बन्धी अधिकार प्राप्तिमा समस्या

समान पारिश्रमिकसम्बन्धी अधिकार प्राप्तिमा पनि महासन्धि र संविधानको व्यवस्थालाई बेवास्ता गर्ने क्रम जारी छ। हुन त आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ३, धारा ७ (क) (१), महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि १९७९ को धारा ११ (घ) तथा नेपालको संविधान २०७२ को धारा १७ को (४) मा समान कार्यको लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरिएको छ तर उपर्युक्त अधिकारहरूबाट यस जातिका महिलाहरूले समान रूपमा पाइरहेका छैनन्। राजविराज, जनकपुरधाम र विराटनगरमा निजी क्षेत्रको शौचालयको सरसफाइ गर्ने काम गरेबापत पुरुषले महिनामा १००० रूपैयाँ पाउँछन् भने सोही काम गरेबापत महिलाले महिनामा सात सय रूपैयाँ मात्र पाउँछन्। अधिकांश नगरपालिकाहरूमा पनि यस्तै समस्या रहेको छ।

४.४ स्वतन्त्र पेसा व्यवसायसम्बन्धी अधिकारको उल्लङ्घन

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ३, धारा ६ को (१) मा सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा ५ र जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ को दफा ४ (६) मा कसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेसाका आधारमा कुनै पनि पेसा वा व्यवसाय गर्न प्रतिबन्ध वा रोक लगाउने वा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पेसा वा व्यावसाय गर्न बाध्य पार्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ तर डोम जातिले शहर बजार वा गाउँघरमा होटल सञ्चालन गर्न पाइरहेका छैनन्। गाईभैँसीको दूध बिक्री हुने भएको हुँदा गाईपालन र भैँसीपालन गर्न पाइरहेका छैनन्।

४.५ विवाह र परिवारसम्बन्धी अधिकार उपभोगमा बाधा

सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा ५ (घ) (४), महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा १६ (ख), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २३ को (२), उपधारा (३) मा इच्छुक बरबधुको स्वतन्त्र तथा पूर्ण मञ्जुरीबिना कुनै पनि विवाह सम्पन्न नगरिने, मुलुकी ऐन विहावारीको महल (१), महल (२) र (७) मा विवाहका लागि केटा र केटी दुवैको मञ्जुरी हुनुपर्ने र बिना मञ्जुरी नभई विवाह गराउन नहुने व्यवस्था गरिएको छ। यसै गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ को दफा ४ (११)मा कसैले प्रचलित कानूनबमोजिम उमेर पुगेका बरबधुबाट मञ्जुर भएको अन्तरजातीय विवाह गर्नबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश वा समुदायका आधारमा रोक लगाउन नहुने व्यवस्था गरिएको छ। डोम जातिका उमेर पुगेका युवा युवतीले भने यी मानव अधिकारको पूर्ण उपभोग गर्न पाएका छैनन्। विशेष गरी अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई जबरजस्ती छुटाउने, अपहरण तथा अन्य मुद्दामा फसाउने, यिनीहरू र यिनीहरूको परिवारलाई गाउँ निकाला गर्ने, कूटपीट गर्ने, मानव बेचबिखनमा फसाउने घटनाहरू हुँदै आएका छन्। करिब दुई वर्षअगाडि सप्तरी, कल्याणपुर गाउँमा बसोबासरत विश्वकर्माकी छोरीले डोम जातिका केटासँग भागेर विहे गरेपछि केटापक्षलाई अनेक मुद्दाहरूमा फसाइयो र विश्वकर्मा परिवारलाई सामाजिक र जातीय बहिष्कारसमेत गरे। हाल केटा र केटी कहाँ छन्, कुनै अतोपतो छैन।

४.६ धार्मिक अधिकारको अवस्था

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तःस्करण र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार, धर्म अथवा आस्था बदल्ने स्वतन्त्रता र सार्वजनिक अथवा व्यक्तिगत रूपमा एकलै अथवा समूहमा आफ्नो धर्म अथवा आस्थालाई शिक्षा, आचरण, पूजा र पालनाद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार दिएको छ। नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३, धारा १८ को उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूबीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा त्यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ। डोम जातिले आफ्नो स्वतन्त्रता, इच्छा तथा चाहनाबमोजिम आफ्नो धर्मको अभ्यास गर्न पर्व पाएका छैनन्। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा डोम जातिलाई डीहवार थान, भगवती थानलगायत सार्वजनिक मन्दिरमा प्रवेश गर्न बन्देज नै छ।

४.७ राजनीतिक सहभागितामा समस्या

नेपालपक्ष भएका महासन्धि र नेपालको संविधानले सबै मानिसलाई राजनीतिक सहभागिता दिन खोजेको छ वा प्रत्याभूत गरेको छ। ती अधिकारको उपभोग र कार्यान्वयनको पाटो हेर्दा उल्टो छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को (१) मा पक्षराष्ट्रहरू आफ्नो इलाका तथा क्षेत्राधिकारका सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै प्रकारको भेदभावबिना अधिकारहरूको सम्मान तथा सुनिश्चित गर्न प्रतिज्ञा गरिएको छ। संविधानसभा निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३, ५ र ६ र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १७२ मा दलित समुदायका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। ती प्रतिज्ञा र प्रावधान लागु गरिँदा अनेक कारण देखाएर डोम जातिको राजनीतिक सहभागितालाई न्यून पारिएको देखिन्छ। उदाहरणका लागि गएको स्थानीय चुनाव र सङ्घीय चुनावमा डोम जातिले जित्न सक्दैनन् भन्ने मान्यताले कुनै पनि राजनीतिक दलले टिकट नदिएको र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली तर्फबाट समेत प्रतिनिधित्व गराउन सकेको देखिँदैन।

५ राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

५.१ राष्ट्रिय कानून

जातीय आधारमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक दृष्टिले सशक्तिकरण गर्दै राज्यका हरेक तह र निकायमा समानुपातिक सहभागिता, समाजमा सम्मानपूर्ण जीवनयापनको वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्यले २०५८ चैत ६ गते राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन भयो। हाल यो आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेको छ। यसै गरी नेपाल सरकारले २०६३ ज्येष्ठ २१ गते नेपाललाई छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरेको छ।

५.२ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८

नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ संसदद्वारा २०६८ जेष्ठ १० मा पारित भएको छ, जसमा प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज वा अन्य कुनै नाममा जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेसाको आधारमा छुवाछूत तथा भेदभाव गर्न नहुने उल्लेख छ। प्रत्येक व्यक्तिको समानता, स्वतन्त्रता र

सम्मानपूर्वक बाँच पाउने अधिकारको संरक्षण गरी यस्ता मानवता विरोधी भेदभावजन्य कार्य दण्डनीय हुने र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ।^{२६}

५.३ नेपालको संविधान २०७२

नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावनामा सामन्ती, निरङ्कुश, केन्द्रकृत र एकात्मक राज्य व्यवस्थाले गरेको सबै प्रकारका विभेद उत्पीडनको अन्त्य गर्दै बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता सामाजिक-सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण गर्दै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारको जातीय छुवाछूतको समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समाजको निर्माण गर्ने उल्लेख गरिएको छ।

संविधानको धारा ११८० को उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूबीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक, भाषा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ। संविधानको धारा (२४) मा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हकको व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गर्न नपाइने, उपधारा (२) मा कुनै पनि वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरीद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गर्न नपाइने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै उपधारा (३) मा उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार-प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने, उपधारा (४) मा जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ। उपधारा (५) मा उल्लेखित धाराहरूको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ।

संविधानको धारा (४०) मा दलितको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा (१) मा राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक तथा सार्वजनिक सेवालगायत रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तिकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था, उपधारा (२) मा दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिक तहदेखि उच्चशिक्षासम्म कानुनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था तथा प्राविधिक र व्यावसायिक उच्चशिक्षामा दलितका लागि कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था, उपधारा (३) मा दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्ने, उपधारा (४) मा दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेसासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवस्थामा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिई त्यसका लागि आवश्यक पर्ने सीप र

२६ जातीय विभेदविरुद्ध अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९, ललितपुर, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्था, उपधारा (५) मा राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानुनबमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था, उपधारा (६) मा राज्यले आवासविहीन दलितलाई कानुनबमोजिम बसोबासको व्यवस्था गराइने र उपधारा (७) मा दलित समुदायलाई यस धाराद्वारा प्रदत्त सुविधा दलित महिला-पुरुष र सबै समुदायमा रहेको दलितले समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गरिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसै गरी संविधानको धारा (८४) को उपदफा (२०) को (२) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलितलाई बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने र उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

६. राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको स्थापना

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि राष्ट्रिय रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, मधेश प्रदेशमा दलित विकास समितिजस्ता संयन्त्रहरू स्थापना गरिएको छ । यसै गरी केन्द्रीय बाल कल्याण समिति, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयमा कानुन तथा मानव अधिकार प्रवर्द्धन महाशाखा, गृह मन्त्रालयमा मानव अधिकार प्रवर्द्धन शाखा, नेपाली सेनामा मानव अधिकार निर्देशनालय, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलमा मानव अधिकार एकाइको स्थापना गरिएको छ । यसका अतिरिक्त सयौं गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरू मानव अधिकार क्षेत्रमा सक्रिय छन् ।

६.१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक इकाई

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले स्थापनाकालदेखि नै जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आएकोमा आयोगबाट तर्जुमा गरिएको रणनीतिक कार्ययोजना अनुरूप आयोगको साङ्गठानिक पुनरसंरचना गर्ने क्रममा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार संरक्षण, सम्बर्द्धनसम्बन्धी कार्यगर्ने उद्देश्यले जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषय हेर्ने आधिकारिक अधिकृतको व्यवस्था गरिएको छ । यसको उद्देश्य जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक अनुबन्ध र यससम्बन्धी अन्य दस्तावेजहरूले प्रत्याभूत गरेका मानव अधिकारहरूको परिपालना, सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु हो । नेपाल सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को पक्षराष्ट्र भएको र उक्त महासन्धिमा भएका व्यवस्थाअनुसार जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व नेपाल सरकारको हुने हुँदा कार्यान्वयन संयन्त्रमध्ये आयोग प्रमुख संयन्त्रको रूपमा रहेको छ । सोहीअनुरूप जातीय विभेद न्यूनीकरण गर्न सरोकारवाला निकायहरूसँग विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू गर्दै आएको र आयोगमा परेका उजुरीहरूको प्रकृति तथा गम्भीरतालाई ध्यानमा राखेर आवश्यकतानुसार अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्नुका साथै मानव अधिकार उल्लङ्घनमा पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानुनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्दै आएको छ । (जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९, ललितपुर, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग) ।^{२७}

२७ जातीय विभेदविरुद्ध अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९, ललितपुर, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

७. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई नेपालले सन् १९७१ मा पक्षराष्ट्रको रूपमा अनुमोदन गरेको छ । नेपालले प्रमुख नौ वटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमध्ये सात वटा समेत गरी कुल ३९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू अनुमोदन गरेको छ । केही हदसम्म नीति, कार्यक्रम, कार्ययोजनाहरू निर्माण भएका छन् र क्रियान्वित अवस्थामा पनि छन् । यसै गरी दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा भएको विश्व सम्मेलनलगायत अन्य सम्मेलनमा सरकारले प्रतिवेदनसमेत बुझाइसकेको छ । खास गरी डर्बान घोषणापत्रमा प्रतिबद्धता व्यक्त गरी सोहीअनुरूप केही सकारात्मक पहलहरू भएका छन् ।

८. निष्कर्ष

२१ औं शताब्दीको लोकतान्त्रिक परिवेशमा पनि डोम जातिको सामाजिक, शैक्षिक र राजनीतिक अवस्था अत्यन्तै दयनीय रहेको छ । सामाजिक जीवनको हरेक पाटाहरूमा डोम जातिमाथिको छुवाछूत र भेदभाव व्याप्त छ । डोम जाति अधिकांशरूपमा भूमिहीन सुकुमवासीको रूपमा वा ज्यादै थोरै जमिन घडेरीको रूपमा रहेको छ । सरकारले दलित वर्गको शैक्षिक अवस्था उकास्न विगतका वर्षहरूमा केही कार्यक्रमहरू ल्याएपनि ती पर्याप्त भने छैनन् । शैक्षिक क्षेत्रमा सञ्चालित कार्यक्रमहरू पनि सुकिलोमुकिलो दलितले मात्र पाउँछन् तर कथित अतिदलित र महादलित डोम जाति अभै पनि ती कार्यक्रमबाट वञ्चित छन् ।

नेपालले प्रमुख नौ वटा महासन्धिहरूमध्ये सात वटा महासन्धिहरूसहित कुल ३९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र भएको छ । महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् महासन्धिहरूमा भएका व्यवस्थाहरूको घरेलुकरण गर्न नेपालको संविधान, कानून, नीति तथा मानव अधिकारको प्राथमिकता क्षेत्रसमेत तोकी मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको छ, जसलाई सन्तोषजनक रूपमा लिन सकिन्छ । डोम जाति नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपभोगबाट भने पूर्णतः वञ्चित छन् । डोम जातिको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुनुको पहिलो कारण हो, सरकारको उदासीनता तथा संवेदनशीलता नहुनु दोस्रो नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी विद्यमान ऐन, कानून, कार्ययोजना, प्रतिबद्धता आदिको फितलो कार्यान्वयन र तेस्रो पीडकको दम्भ र अहंकार तथा डोम जाति अतिदलित जात भएको र यिनीहरूमाथि दमन एवं हिंसा गर्ने सोंच र धारणामा परिवर्तन हुन नसक्नु आदि ।

नेपालमा संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा जातीय विभेद र छुवाछूतजन्य कार्य अन्त्य भएको छ । सरकारले यस्ता कार्यविरुद्ध जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८, राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको स्थापना, राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना, राष्ट्रिय मानव अधिका आयोगमा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषय हेर्ने फोकल अधिकृतको व्यवस्था, जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य, तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यविधि तथा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका सुझाव र सिफारिस कार्यान्वयनमा सहमति एवं प्रतिबद्धता व्यक्त गरेता पनि जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य हुन सकेको छैन । डोम जातिले अभै पनि सार्वजनिक

इनार, चापाकलबाट सहजरूपमा पानी भर्न पाउँदैनन् । दलित तथा गैरदलितको घरमा हुने सामाजिक कार्यमासमेत डोम जाति सहभागी हुन पाउँदैनन् । सार्वजनिक चियानास्ता पसलहरूमा गैरदलितले डोम जातिलाई पसलभित्र चियानास्ता खान नदिने अवस्था कायमै छ । कतिपय स्थानहरूमा डोम भनेर चिनिएका व्यक्तिहरूलाई होटलमा चियानास्ता वा खाना दिइँदा कागजको प्लेट तथा गिलास प्रयोग गर्न दिन्छन् । धार्मिक यज्ञ-यज्ञादि, सार्वजनिक मठ-मन्दिरहरूमा डोम जातिको प्रवेश निषेध छ । यसै गरी डोम जातिका बालबालिकाहरू छुवाछूत, भेदभाव र सरकारद्वारा उपलब्ध गराइने छात्रवृत्ति उपलब्ध नहुनुजस्ता कारणहरूले गर्दा शिक्षाबाट समेत वञ्चित छन् ।

समग्रतः जात विशेषको आधारमा गरिने निषेध, बहिष्करण र विभेदजन्य कार्यलाई जातीय भेदभाकारूपमा लिइन्छ । मानिस जन्मसिद्ध रूपमा स्वतन्त्र र समान भएकाले जात, जाति, उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, पेसा - व्यवसायलगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव स्वीकार्य हुन सक्दैन । यी कुनै पनि आधारमा गरिने यस्ता व्यवहार नैतिक र कानुनीरूपले समेत अक्षम्य र गम्भीर अपराध हुन् । यसर्थ डोम जातिको नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं प्रवर्द्धन गर्न सरकारद्वारा गरिएको पहल र प्रयासलाई संवेदनशीलताका साथ व्यवहारतः लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगद्वारा गरिएका र गरिने सिफारिसहरूलाई अनिवार्य कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यसै गरी सरोकारवालाहरूले पनि सरकारी प्रयासमा सहकार्य गर्दै अभियानकै रूपमा अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

हाम्रो परम्परागत ज्ञानभिन्न दिगो र मौलिक विकासको अभ्यास

-रघुनाथ अधिकारी 'निलमशेखर'*

सार-सङ्क्षेप

हरेक समाजमा जस्तै नेपाली समाजमा पनि अनादिकालदेखि नै मानिसले प्रकृति र समाजसँगको अन्तरक्रिया एवं तार्किक चिन्तनबाट प्राप्त र सञ्चित गरेको ज्ञान परम्पराको एक अटुट प्रवाह छ । विकाससम्बन्धी अवधारणा र अभ्यासमा पनि समय र स्थानको सापेक्षतामा आ-आफ्नै मौलिक स्थान छ । समयको वर्तमान पलसम्म आइपुग्दा विकास बारेका बाह्य दृष्टिकोण, हाम्रो आन्तरिक दृष्टिकोण र अभ्यासका कतिपय पक्षहरूमा समानता र भिन्नताका आयामहरू सँगसँगै रहेका देखिन्छन् । यो सोधलेख हाम्रो समाजमा निहित वातावरणमैत्री, दिगो तथा मौलिक स्वरूपको वैकल्पिक विकासको अवधारणा र अभ्यासका केही पक्षहरूमा केन्द्रित रहेको छ । यो सोध-लेखको मुख्य उद्देश्य विकासका बारेमा रहेको वर्तमान अवधारणामाथि समीक्षा गर्नु र हाम्रो परम्परागत ज्ञानभिन्न निहित विकाससम्बन्धी दृष्टिकोण र अभ्यास उजागर गर्नु रहेको छ । यो सोध-लेखका तथ्यहरू मूलतः द्वितीय श्रोतबाट, केही अनुभवजन्य अभ्यास र परीक्षणबाट र केही प्राथमिक श्रोतबाट समेत लिइएको छ । यस लेखमा मूलतः विकासको अर्थ र परिभाषा, विकाससम्बन्धी अवधारणा र अभ्यास, अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा सङ्गठित र संस्थागत विकासको ऐतिहासिक सुरुआतजस्ता पक्षहरू केन्द्रित रहेका छन् । त्यसै गरी वातावरणमैत्री, दिगो, वैकल्पिक र मौलिक विकाससम्बन्धी अवधारणा र परिभाषाहरू एवम् हाम्रो समाजमा रहेका वातावरणमैत्री, दिगो, वैकल्पिक र मौलिक विकाससम्बन्धी परम्परागत ज्ञानका पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको छ । परम्परागत ज्ञानभिन्न निहित मूलतः कृषि र पर्यावरणसँग अन्तरसम्बन्धित पक्षहरूले हाम्रो वर्तमान आधुनिक, कृत्रिम र परनिर्भर प्रकृतिको विकास प्रक्रियाबाट मौलिक र दिगो विकासको बाटोमा अग्रसर हुन मद्दत पुगोस भनी औँल्याइएको छ ।

प्रमुख शब्दावली: परम्परागत ज्ञान, मौलिकता, दिगो विकास, पर्यावरणीय चेतना, मानव अधिकार

१. विषय प्रवेश :

यस खण्डमा विकास शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ, परिभाषा, अवधारणा, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र प्रचलनजस्ता पक्षहरू समावेश गरिएको छ ।

१.१. विकासको अर्थ र परिभाषा :

नेपाली भाषामा प्रयुक्त विकास शब्द संस्कृतको 'कस्' धातुबाट 'वि' उपसर्ग लागि निर्मित शब्द हो जो गतिसँग सम्बन्धित भई फुल्नु वा फक्रनु भन्ने अर्थ राख्छ (Aapte, 2001) । नेपाली शब्दकोश^१ ले विकास शब्दको

१ नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाली बृहत शब्दकोष (२०६७) सातौँ संस्करण वि० सं० २०६७

परिभाषा 'वृद्धि, सुधार, उन्नति, प्रगति, परिवर्तन, विस्तार फैलावट, हुर्काइ, सप्राइ र फुलाइ' आदि भनी परिभाषित गरेको छ। विकासलाई अङ्ग्रेजी development शब्द को समानार्थी रूपमा लिइन्छ। अङ्ग्रेजीमा development लाई 'act of improving by expanding or enlarging or refining' अर्थात् 'परिमार्जन, विस्तार वा परिष्करण अर्थात् सुधार गर्ने कार्य' भनी परिभाषित गरिएको छ।^१

सामान्य अर्थमा विकासलाई हामिले बुझ्दा भैरहेको अवस्थाको भन्दा उन्नत, परिपक्व, पूर्ण र प्रगतिशील अवस्थालाई बुझ्ने गरिन्छ। विकास समाजको क्रमागत परिवर्तनभन्दा पनि योजनाबद्ध प्रयाससँग बढी सम्बन्धित छ, जुन अवस्थाबाट अपेक्षातर्फको सचेत हस्तक्षेप वा प्रयास हो। विकासलाई सचेत र योजनाबद्ध ढङ्गबाट समाजको खास अवस्थाबाट अपेक्षातर्फ लाने हस्तक्षेप हो भनेर बुझ्नुपर्दछ। विकासको अवधारणालाई भौतिक, आर्थिक तथा सामाजिक; पूर्वाधार, मानव संसाधन तथा सामाजिक विकासका रूपमा पनि हेर्ने गरिएको छ। अर्को दृष्टिकोणबाट हेर्दा विकासलाई राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र संस्थागत विकासजस्ता अवधारणाहरू पनि पर्दछन्।

विकास आफैँमा हरेक समाजको मौलिक प्रक्रिया भए तापनि अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मानिसको सङ्गठित र सचेत प्रयासद्वारा आर्थिक, सामाजिक तथा मानवीय क्षेत्रमा सकारात्मक सुधार र प्रगतिसम्बन्धी अवधारणाको सुरुआत पाश्चात्यको मुलुकहरूको देन हो। प्रथम र दोश्रो विश्व युद्धसम्म आइपुग्दा मूलतः उपनिवेशका स्वामी वा साम्राज्यवादी देशहरूको आयको स्तर माथि थियो भने औपनिवेशिक मुलुकहरू गरिब थिए। भूगोलको उत्तरी गोलार्द्ध दक्षिणी गोलार्द्धका तुलनामा सम्पन्न थियो। यसै गरी उत्तरी गोलार्द्ध भित्र पनि पश्चिमी भन्दा पूर्वी भाग अविकसित थियो। यो तस्बिर आजसम्म आइपुग्दा पनि खासै बदलिएको छैन।

१.२. विकासको अन्तर्राष्ट्रिय पृष्ठभूमि र नेपाल :

दोश्रो विश्वयुद्धपछि उपनिवेशबाट मुक्त भएका नवोदित राष्ट्रहरूको मुनाफा प्रत्यक्ष रूपमा बाहिर जाने औपनिवेशिक शोषणमुलक परिपाटीको अन्त भयो। एकातिर बाह्य औपनिवेशिक शोषण र उत्पीडनका कारण उनीहरूको गरिबी ब्याप्त थियो भने अर्कोतर्फ पुँजी, प्रविधिको अभाव र पछोटे उत्पादन पद्धतिका कारण भन्नु पिछडिने स्थिति थियो। अर्कोतर्फ हिजो उपनिवेशको स्वामी बन्न पुगेका साम्राज्यवादी मुलुकसामु उपनिवेशको रूपमा हिजो शासन गरिएका मुलुकहरूसँग फेरि पनि कच्चा पदार्थ, सस्तो श्रम र आफ्ना उत्पादित सामानहरू बेच्ने बजारका लागि सम्बन्ध पुनर्स्थापित गर्नुथियो। यो उद्देश्य परिपूर्तिका लागि उनीहरूले विकास सहयोगको अवधारणा लिएर अल्पविकसित मुलुकतर्फ आए।

उपनिवेशकालको अन्त र राष्ट्रसङ्घको उदयसँगै नयाँ विश्वव्यवस्था स्थापनापछि यसरी विकासको अवधारणाको पृष्ठभूमि बन्दै गयो जसबाट विश्वलाई विकसित, विकासोन्मुख, अल्पविकसित वा पिछडिएका देशका रूपमा विभाजन गर्न पुग्यो। सन् १९४८ मा इन्टरनेसनल बैङ्क फर रिक्न्स्ट्रक्सन एण्ड डेभलपमेन्ट (आईबीआरडी) ले प्रतिव्यक्ति आय १०० डलरभन्दा कम आय भएका देशहरू अति कम विकसित देश हुन् भनेर घोषणा गरेपछि विश्वका दुई तिहाईका देशहरू एकै घोषणामा अति कम विकसित मुलुकमा दरिए (Esteva, 2000)। यस्तै अमेरिकी राष्ट्रपति हेनरी एसटुमेनले सन् १९४९ मा दक्षिणी गोलार्द्धका देशहरूलाई अविकसित क्षेत्र भनेका थिए (Esteva, 2000)।

यी घोषणा र भनाइहरूले एकातिर विकसित र अविकसित मुलुक भनेर देशहरूलाई विभाजन गरेर हेर्न थालियो र अविकसित मुलुकहरूलाई उत्तरपश्चिमका मुलुकहरूमा भएको नमुना विकासको बाटोमा हिँड्न प्रेरित गरिँदै त्यसका निम्ति विश्व बैङ्क लगायतका वित्तिय संस्थाहरू र सरकारहरूबाट ऋण तथा अनुदान दिन थालियो (Streenten, 1989)। पाश्चात्य नमुनाको ढाँचालाई विकासको मूलप्रवाह पनि मान्न थालियो। भारतमा ब्रिटिसको आगमनसँगै नेपाल पनि पाश्चात्य विज्ञान र प्रविधिको सम्पर्कमा पुग्न थाल्यो र विकासबारेको हाम्रो अवधारणा र भाष्य बदलिन थाल्यो। विश्वव्यापी स्वरूपमा आउन थालेको पाश्चात्य नमुनाको विकासको संस्थागत प्रवेश भने नेपालमा सन् १९७० को दशकबाट हुन थालेको देखिन्छ।

सन् १९७० को दशकमा विश्व बैङ्कका तत्कालीन अध्यक्ष रोबर्ट म्याकनमाराको नेतृत्वमा शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक, खानेपानी, कृषि, पशुपक्षी, सिचाई, महिला विकास, सहकारी आदि पक्षहरूलाई एकीकृत र अन्यान्योश्रित रूपमा अघि बढाउने हेतुले एकीकृत ग्रामीण विकास परियोजनाहरू विश्वभर सुरु भए, (Chemjong, 2022)। नेपालमा 'मेची पहाडी', 'कोशी पहाडी', 'सगरमाथा', 'राप्ती', कर्णाली (भेरी) १९८० को दशकको अन्त्यतिरबाट विकासमा लैङ्गिक पक्ष र दिगोपनको सन्दर्भ र आग्रह जोडका साथ उठ्यो र क्रमशः 'सहभागिता मूलक विकास' को अवधारणा र अभ्यासको सुरुवातसँगै जनसमुदाय केन्द्रित विकास सुरु भयो, (Chemjong, 2022)।

यही विन्दुबाट आधुनिकीकरणको अवधारणासँग गाँसिएको पाश्चात्य नमुनाको मूलप्रवाह विकासको प्रवेश नेपालमा भयो। फलतः हाम्रो परम्परागत मौलिक विकासको प्रक्रिया भ्रमित हुन थाल्यो। बाह्य पक्षले प्राथमिकता पाउँदै गयो।

१.३. संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र विकासको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २२, २३, धारा २५, २६ र २७ विकासको अवधारणामा मानव विकासको पक्षबाट बढ्ता सम्बन्धित रहेकाछन्^३ विकास र मानवअधिकारको अन्यान्योश्रित सम्बन्धलाई मूर्तरूप दिन सन् १९८६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभामार्फत पारित गरिएको विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र धारा १.१ मा "विकासको अधिकार एक अविभाज्य मानव अधिकार हो। यसको आधारमा प्रत्येक मानव व्यक्ति र सबै मानिसहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विकासमा भाग लिन, योगदान गर्न र आनन्द प्राप्त गर्ने अधिकार छ, जसमा सबै मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू पूर्ण रूपमा महसुस गर्न सकिन्छ"^४ भनी उल्लेख गरिएको छ।

त्यसै गरी मानव केन्द्रित विकासलाई जोड दिँदै विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र धारा २.१ म भनिएको छ, "मानव व्यक्ति, विकासको केन्द्रीय विषय हो र विकासको अधिकारको सक्रिय सहभागी र लाभग्राही हुनुपर्दछ"^५। यसै गरी धारा २.३ मा राज्यलाई विकासको प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण कर्ताका रूपमा उल्लेख गर्दै

3 ABC MEP Annexes V4 (ohchr.org)

4 "The right to development is an inalienable human right by virtue of which every human person and all peoples are entitled to participate in, contribute to, and enjoy economic, social, cultural and political development, in which all human rights and fundamental freedoms can be fully realized." (Article 1.1, Declarations on the Right to Development) Declarations on the Right to Development | OHCHR

5 The human person is the central subject of development and should be the active participant and beneficiary of the right to development. Declarations on the Right to Development at 25 (un.org)

“विकासमा सक्रिय, स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण सहभागिता र त्यसबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरणका आधारमा समग्र जनसङ्ख्या र सबै व्यक्तिको कल्याणमा निरन्तर सुधार गर्ने उद्देश्यले उपयुक्त राष्ट्रिय विकास नीति निर्माण गर्ने अधिकार र कर्तव्य राज्यहरूको हो”^६ भनी राज्यलाई जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ। यसरी १ देखि १० सम्मका सबै धारामा विकासको अधिकार उल्लेख गरिएको छ।

अर्कातर्फ संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा अधि सारिएको दिगो विकासअन्तर्गतका सबै नै लक्ष्यहरू प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा मानिसको विकासको अधिकारको अभिव्यक्ति हुन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले विकासलाई व्यक्ति, समुदाय तथा राज्यको मात्र नभएर यसको विश्वव्यापी आयामलाई ध्यान दिँदै मानव जातिको साझा हितको दृष्टिकोणमा परिभाषित गरी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य यसअघि नै जारी गरेको हो। यसरी विकासको परिभाषामा समावेशी विकास, सहभागितमूलक विकास, गरिबी निवारण, सामुदायिक विकासजस्ता अवधारणाहरू मूल प्रवाह विकासको वरिपरिबाट आएको देखिन्छ।

२. विकासका क्षेत्र र स्वरूपहरू

हाल विश्वव्यापी बनेको मूलप्रवाह विकासमा पूर्वाधारको विकास, उद्योगको स्थापना, मेशिन, प्रविधि र औजारमा विविधकरण, आर्थिक वृद्धि, कूल राष्ट्रिय आयमा वृद्धि, उत्पादन क्षमतामा वृद्धि, शहरीकरण, पुँजीको प्रवाहजस्ता पक्षहरू पर्दछन्। यसै गरी प्राकृतिक श्रोत र साधनको समुचित परिचालन, आम्दानी र सम्पत्तिको समान वितरण, स्वास्थ्य र कल्याण, शिक्षा, यातायात, सूचना प्रविधि, उर्जा, पानी, खाद्य तथा पोषण, न्याय, सुरक्षा, मानव अधिकार, उपभोक्ता संरक्षणजस्ता क्षेत्रहरू छन्। यसै गरी सामाजिक र मानव विकाससँग बढी केन्द्रित भएका अन्य विशिष्ट क्षेत्रभित्र स्वच्छ प्रतिस्पर्धा, आत्मनिर्भरता, बजार, वित्त, राजनीतिक स्थायित्व, स्वतन्त्रता र आत्मनिर्णयको अधिकार, शान्तिसुरक्षा, रोजगारी, संस्कृति, अनुसन्धान, सेवाक्षेत्र, ज्ञान क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र, समुदाय, दिगोपना र लचिलोपना, सुशासन र सामाजिक सद्भाव आदि पर्दछन्^७।

विकास बहसभित्र नयाँ नयाँ विषय क्षेत्रहरूसमेत समेटिएर आउन थालेका छन्। परम्परागत मूल प्रवाह विकासका पर्यायको रूपमा आधुनिकीकरण, पश्चिमीकरण र भूमण्डलीकरणजस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग हुने गरेको छ (Amin, 2014)। तर मूलप्रवाह विकासको अभ्यासपछि त्यसको नकरात्मक पक्षको समीक्षा गर्दै त्यसको निषेधका रूपमा वैकल्पिक विकासको अवधारणा आएको पाइन्छ। वैकल्पिक विकासका एकभन्दा बढी र मौलिक आयाम र नमुनाहरू हुने गर्दछन्।

२.१. वैकल्पिक विकास

वैकल्पिक विकासका केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमा मौलिक विकास, जनकेन्द्रित विकास, मानव विकास, सहभागितमूलक विकास, आत्मनिर्भर विकास, वातावरणमैत्री विकास, महिला विकास, सामुदायिक विकास, आवश्यकतामा आधारित विकास, स्थानीय विकास, तलबाट माथितर्फ हुने विकास, पुँजीवाद विरोधी विकास,

6 "States have the right and the duty to formulate appropriate national development policies that aim at the constant improvement of the well-being of the entire population and of all individuals, on the basis of their active, free and meaningful participation in development and in the fair distribution of the benefits resulting therefrom", Declarations on the Right to Development at 25 (un.org)

7 विकासका अवधारणा, आयामहरू र नवीनतम उपागम « प्रशासन (prasashan.com)

हरित विकास, उत्पीडित र सिमान्तकृतहरूको विकास आदि पर्दछन् (Pieterse, 2010)। वैकल्पिक विकासका पद्धतिहरूमा महिलावाद, लोकतान्त्रिकरण, मानव अधिकार र सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय सन्तुलन, सामाजिक आन्दोलनहरूसमेत यसैमा पर्दछन् (Colman, 1994)। दिगोपना, वातावरण र मानव संस्कृतिसँगको मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध नखलबल्याइ गरिने विकास पनि पर्दछ।

२.२. वातावरणमैत्री, दिगो र मौलिक विकास

वातावरणमैत्री विकासको अवधारणाले उर्जा, पानी र अन्य श्रोतहरूको कुशल प्रयोग, कामदारहरूको स्वास्थ्यको रक्षा र उनीहरूको उत्पादकत्वमा सुधार तथा फोहोर, प्रदूषणद्वारा वातावरणलाई हानी पुग्नेतर्फ सचेत हुन जोड दिन्छ। वातावरणमैत्री विकासको अवधारणासँग दिगो विकासको अवधारणा अन्योन्याश्रित छ। दिगो विकासको अवधारणासँग सम्बन्धित मुख्य तीनवटा विषय क्षेत्रहरू छन्। ती हुन्: आर्थिक विकास, पर्यावरणीय विकास र मानव विकास। दिगो विकासलाई भावी पुस्ताको आवश्यकतामा असर नगर्ने गरी आर्थिक, वातावरणीय, सामाजिक र प्राविधिकजस्ता जिम्मेवारीहरूको सन्तुलित विकास गरी प्रणालीगत स्थिरता कायम गर्नु भनेर बुझ्न सकिन्छ।

दिगो विकास भनेको भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमतामा सम्भौता नगरी वर्तमानको आवश्यकता पूरा गर्नु हो भनी परिभाषित गरिएको छ⁸। अर्कातर्फ मौलिक विकासको अवधारणा निश्चित क्षेत्रमा परम्परादेखि बसोबास गरिआएका समुदाय, पहिला बासिन्दा वा आदिवासी समुदाय केन्द्रित छ। जस्तो कि (AIPP, 2010) ले मौलिक विकासलाई "the growth or progress of an indigenous community in their originality or within the context of their ethnic identity in a holistic way" अर्थात् यस्तो विकासलाई उनीहरूको मौलिकतामा वा समग्रतामा उनीहरूको जातीय पहिचानको सन्दर्भमा वृद्धि वा प्रगतिको रूपमा हेर्न सकिन्छ, भनी परिभाषित गरेका छन्।

मौलिक विकास सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आर्थिक, प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन, प्रविधि, स्वास्थ्य, राजनीतिक, संस्थागत, न्यायिक र शिक्षा वा सिकाइका तौरतरिकाहरूसँगै कुनै पनि समुदायको विशिष्ट सांस्कृतिक मूल पक्षहरूसँग गाँसेर हेर्न सकिन्छ।

२.३. विकासको दृष्टिमा प्रकृति र संस्कृति

प्रकृति मानवभन्दा परको कृति वा नैसर्गिक स्थिति हो, जहाँ मानिसको कुनै प्रभाव र हस्तक्षेप हुन सक्दैन। तर संस्कृति भनेको मानिसले संस्कार, परिष्कार या परिमार्जन गरेर ल्याएको कार्य हो। संस्कृतिलाई (Tylor, 1920) टायलर (१८७१) द्वारा दिइएको परिभाषा हेर्दा "संस्कृति त्यो जटिल सम्पूर्णता हो, जसमा ज्ञान, विश्वास, कला, कानून, नैतिकता, रीतिरिवाज र समाजको सदस्यकोरूपमा मानिसद्वारा प्राप्त कुनै पनि अन्य क्षमता र बानीहरू" भन्ने रहेको छ। यसरी हेर्दा प्रकृति मानवद्वारा प्रभावित नभएको मौलिक र मानवद्वारा प्रभावित बन्न पुगेको गरी जम्मा दुईखाले प्रकृति देखिन्छ।

8 Sustainable development as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (United Nations General Assembly, 1987, p. 43), <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents>

मानवद्वारा प्रभावित बन्न पुगेको प्रकृति र मानवद्वारा निर्मित भौतिक र अभौतिक वस्तुहरू एवं स्वयम् विकासको प्रक्रियालाई पनि संस्कृतिको समष्टिभित्र राखेर हेर्न सकिन्छ। जस्तो प्राकृतिक जङ्गल प्रकृतिको क्षेत्रमा पर्दछ तर मानिसले वृक्षारोपण गरेर बनाएको जङ्गल सांस्कृतिक बन हो। खोला प्रकृति हो, नहर संस्कृति हो। गुफा प्रकृति हो तर घर संस्कृति हो। नछोइएको भूआकृति प्रकृति हो तर खेत र बारीका पाटा र गराहरू संस्कृति हुन्। यसै गरी खोलाको आवाज, चराको चिरबिर प्रकृति हो तर मानिसको बोली संस्कृति हो। यहाँ भन्न खोजिएको कुरा मानिसले ढुङ्गा चिल्याएर बनाएको पहिलो औजार ढुङ्गाको बन्चरोदेखि आजको इन्टरनेटजस्ता जटिल सञ्जाल आदि भौतिक संस्कृतिको नमुना हुन् भने मानौं पप सङ्गीत अभौतिक संस्कृति हो।

२.४. मौलिक र वातावरणमैत्री विकास अभ्यास

नेपालमा बसोबास गर्ने मध्यपाषाणकालीन मानिसले छोडेर गएको ढुङ्गाका हतियारहरूदेखि लिएर वर्तमानका जटिल निर्माणहरू सबै नै विकासभित्र पर्दछन्, किनभने ती वस्तुहरू मानव संस्कृतिका निर्माणहरू हुन्। जङ्गली प्रकृतिको बगैँचाबाट छानेर अन्नका बीज, फलफूलका बेर्ना र जड्गल जनावरहरूलाई घरपालुवाकरण (डोमेस्टिकेसन) नवपाषाणकाल पछिको मानिसले गरेको विकासको क्रान्ति थियो (Carol R. Ember, 2002)। जीवन उपयोगी जडिबुटी, मसला, घाँस र गृहनिर्माणको लागि काठको पहिचान र प्रयोग गर्नु, भिरालो र अग्लोहोचो भूमिमा गह्रासहितका बारी र खेत विराउनु आफैँमा युगसापेक्षताको दृष्टिमा संस्कृतिको उन्नत फड्को थियो र आफैँमा यो एउटा विकास पनि थियो।

हाम्रा पुर्खाहरूले खोलामा माछा नै सकिने गरी माछा मारेनन्। जङ्गली जनावरको प्रजाति (स्पेसिज) नै बिनास हुने गरी सिकार खेलेनन्। जङ्गल नै समाप्त हुने गरी जङ्गल फाँडेनन्। नचाहिने रूख काट्नु हुँदैन, जङ्गलका बीचमा गएर कराउनु हुँदैन। बिउ मासेर अन्न खानुहुँदैन भन्ने आहानभित्र रहेको अन्तर्य, जस्तो कि 'हुलमुलमा जीउ जोगाउनु अनिकालमा बिउ जोगाउनु'। 'आवश्यकता भएजति मात्र लिनुपर्दछ, सो भन्दा बढ्ता लिन खोज्नु पाप हो'^{१०} भन्ने धारणा धर्मशास्त्रहरूमा उल्लेख छ। यस्ता यहाँ उल्लेखित जीवन उपयोगी ज्ञानका पक्षहरू केही प्रतिनिधि उदाहरणमात्र हुन्। हजारौं उक्तिहरू हरेक जातिको परम्परागत मौलिक ज्ञानका रूपमा श्रुति र स्मृतिका रूपमा हरेक पुस्तामा स्मृति-अन्तरण हुँदै आएको पाइन्छ।

यस्ता परम्परागत विकासका अभ्यासभित्र मौलिक, दिगो र वातावरण मैत्री पक्षहरू विद्यमान रहेका छन्। आज विश्वव्यापी रूपमा भन्ने गरिएको विकास अर्थात् मूल प्रवाह विकासलाई हाम्रो परम्परागत विकासका प्रक्रिया भित्र निहित मौलिक, दिगो र वातावरणमैत्री अभ्यासहरूको समीक्षा गर्न जरुरी छ। यो खण्डमा हाम्रो परम्परागत विकास प्रक्रिया र प्रयासका केही मौलिक पक्षहरू समावेश गरिएको छ, जुन यस प्रकार छन्:

- 9 किरात समुदायअन्तर्गत पर्ने सुनुवार 'कौँच भाषामा नेड् (एक प्रकारको तीतेमाछा) खोला नदीमा जालमा पार्दा भुरा विशेष छान्न पर्ने र मुग्दुम प्रक्रियामा विषको प्रयोग गर्दा कुन विषको असरले साना भुराहरू मर्दैनन् भन्ने' जस्ता कौँचहरूमा भएको परम्परागत ज्ञान र नैतिकता रहेको हुन्छ। किराती कौँच (सुनुवार) जातिको चिनारी, अध्याय ४ पृष्ठ ७७, लाल श्यांकारेलु रापचा र अरू, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान २०६८।
- 10 **यावद् भ्रियते जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम्। अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति** ॥ (मानिसलाई त्यति नै धन पाउने अधिकार छ जतिले उसको भोक मेटिन्छ। यो भन्दा धेरै सम्पत्तिलाई जो आफ्नो मान्छ ऊ चोर हो, उसलाई दण्डित गरिनुपर्दछ, अनु.लेखक), श्रीमद् भागवत महामुण स्कन्ध ७, अध्याय १४ श्लोक ८।

२.५. वातावरणमैत्री कृषि

हालैका केही वर्षअघि सम्म नेपालको पूर्वी तराई भागमा गमरी-धान (गमडिधान), जुँगे-धान र पानी-धान लगाउने चलन थियो । उत्तर पश्चिमी पहाडतिर घैया-धान छर्ने चलन अझसम्म पनि छ । गमरी-धानका बाला पातले छोपिएको अवस्थामै पाक्दछन् । बालामा दूध भरिएर पुष्ट भएको अवस्थासम्म मात्र हैन, खेतमा पाकेको अवस्थामा समेत बालाहरू पातले छोपिएको हुनाले ढेडुबाँदर वा चराचुरुङ्गीले यो पाकेको छ-छैन थाहा पाउँदैनन्। मानिसले भने परालको रड बदलिएपछि यो पाक्न लागेछ भनेर थाहा पाउने नै भए । यो धान परम्परागत रूपमा मुख्य खेत र जङ्गलको साँध पर्ने ठाउँमा वा जङ्गलको बीचमा पर्ने खेतमा लगाइन्थ्यो¹¹।

यसरी जङ्गलको आसपास वा बीचमा भए पनि चराचुरुङ्गी र ढेडुबाँदरलगायतका पशुपक्षीले खाने वा नोक्सानी गर्ने अवस्थाबाट जोगाउन सकिने भएको हुँदा गमरी धान लगाउने चलन थियो । साथै यो धानको प्रजातिलाई जोगाएर निरन्तरता दिनकै लागि हनुपर्दछ, मिथिला संस्कृतिमा यस धानको चामलको ठुलो महत्त्व छ । छठ पर्वका बेला ६२ प्रकारका अन्नहरूको परिकार वा पकवान हनुपर्ने विधान छ, जसमा गमरी धानको चामल अनिवार्य हुन्छ । यदि अन्य अन्नहरू नभए पनि गमरी धानको चामल उपलब्ध भएमा ६२ प्रकारको परिकारले पूर्णता पाएको मानिन्छ¹² । त्यसैले जनकपुरको आसपासका खेतहरूमा भने यसको सांस्कृतिक महत्त्वलाई ध्यानमा राखी यो धान लगाउने गरिएको पाइन्छ ।

यस्तै मधेसका विभिन्न स्थानमा धानको अर्का प्रजाति जुँगे-धान लगाउने चलन थियो । जुँगेधान पनि चराचुरुङ्गी र ढेडुबाँदरबाट जोगाउने ध्येयले परम्परागतरूपमा मुख्य खेत र जङ्गलको साँध पर्ने ठाउँमा वा जङ्गलको बीचमा पर्ने खेतमा लगाइन्थ्यो । खास गरी यो धान पाकेपछि यसका लामा लामा र तिखा सुइरा वा जुँगाहरूले घोच्ने भएको कारणले जनावर तथा पशुपन्छीहरूले मन पराउँदैनथे । बाँदरका लागि मुखमा जुँगाले घोच्ने र खान अप्ठ्यारो हुने भएको हुँदा अरू धानको तुलनामा यसको बिज्याइँ कम गर्दथे¹³ । जनावर र चराचुरुङ्गीहरूको हानीनोक्सानी नगरिकन आफ्नो अन्नबाली लगाउने र फसल भित्र्याउने कार्य वातावरणसँगको सामञ्जस्य र सन्तुलनका निम्ति महत्त्वपूर्ण परम्परागत ज्ञान हो ।

यस्तै प्रकारले वर्षाका बेला बढीमात्रामा पानी जम्ने र बग्ने मधेसका होली, धाप, या बिलहरू जसको सतहमा उर्बर माटोको बाक्लो तह हुने गर्दछ, त्यहाँ पानी-धान लगाउने चलन हुन्छ । यो खालको धापको जमिन उपलब्ध भने हुने तर अर्को बाली लगाउने अनुपयुक्त हुने र पानी-धानका लागि भने उपयुक्त हुने हुँदा यो धान लगाउने गरिन्छ । पानी धानको विशेषता भनेको पानीको ठुलो तह पार गर्दै पानीमाथिको सतहमा आएर धानका बाला लाग्नु हो र अन्तमा पानीभन्दा करिब एक फुटमाथि निस्किएर पाक्नु हो । यो धान जेठमा छरिन्छ र जब जेठ अन्तिम वा असारबाट पानी जन्म थाल्दछ, यो क्रमसँग बढ्दै अग्लो हुँदै, पानीमाथि पुगेर बाहिर निस्कन्छ । पछि पानी कम हुने वा कम नभएमा यसलाई डुङ्गामा चढेर काट्ने गरिन्छ¹⁴ ।

यस्तै मडिसरमा पाक्ने अघनी-धान धानकै एक प्रजाति जसलाई पूर्वी मधेसमा बताइ छर्ने धानका रूपमा पनि चिनिन्छ । यो धानलाई जेठतिर केही होचा खेतहरूमा छर्ने चलन छ, जसलाई बताइ छर्नु पनि भनिन्छ । यो

11 Based on personal observation of this writer between 1975-1990 in eastern Tarai of Nepal.

12 Based on personal communication of this writer with Prof. Rajendra Bimal, Janakpur, 9/23/ 2022 (Ashwain, 7, 2079).

13 Based on personal observation of this writer between 1975-1990 in eastern Tarai of Nepal.

14 Based on personal observation of this writer between 1975-1990 in eastern Tarai of Nepal.

धान छरिसकेपछि खासगरी असारको अन्त्य वा साउन १५ का बीचमा गाईवस्तु, राँगाभैसी लगेर चराउने गरिन्छ^{१५}। यो धान धेरै अग्लो हुने अवस्थामा गाईवस्तुलाई चराउँदा त्यति औधी अग्लो भएर ढल्ने वा लत्रिने पनि हुँदैन। अर्कोतर्फ बताइ छरेको खेतमा पानी जमिरहेको अवस्थामा वस्तुभाउले टेक्दा माटो जोतेको जस्तै खुकुलो हुने भ्रार पनि मर्ने भई धानले गोडमेल पाएभै हुनजान्छ। यस्तै खेतका गरामा धानसँगै माछाको पनि उत्पादन गरी खेतको समाहा बाट ढोक्सामा माछा थापी सिद्धा बनाउने चलन छ।

यसरी खेतीपातीको चरणमा पुगेको मानिसले भूधरातल, जङ्गल र त्यस वरिपरिको खेतबारी रहेको परिवेशमा आफूलाई अनुकूल हुने पद्धतिको विकास गरेको देखिन्छ, जुन दिगो, वातावरण मैत्री र मौलिक प्रकारको रहेको छ। आज उन्नत (हाइब्रिड) जातको धानको रूपमा भित्र्याइएका बीउहरू दिगो हुन सकेका छैनन्। कतिपय केही वर्षसम्म उम्रने र फल्ने तर निश्चत समय पछि त्यसको उम्रने र फल लाग्ने शक्ति हराउनाले किसानहरूले क्षति बिहोर्नुपरेको छ। कतिपय बीउ त पहिलो वर्ष नै नफल्ने भएर किसान हैरान छन्। कृषकले परम्परागत रूपमा निरन्तरता दिँदै आएका धानका जात र बीउहरू करिब पाँच हजार वर्षपहिलेबाट निरन्तररूपमा खेती गरिएको छ। यो दिगो, वातावरण मैत्री र मौलिक प्रविधि र विकास पद्धति को नमुना हो।

२.६. विषादीको प्रयोग र पर्यावरणीय विनाश

हालैका वर्षहरूमा बहुबाली लगाउने पद्धति हराउँदै व्यावसायिक उत्पादनका लागि एउटै जातको बाली ठुलो परिमाणमा लगाउने र बेमौसमी खेती गर्ने, स्थानीय परिवेशमा अनुकूलन नहुने जातको बाली लगाउनाले रोग र कीराहरूको अत्याधिक प्रकोप बढ्न थालेको पाइन्छ। रोगव्याधी र कीराहरूको नियन्त्रणका लागि ठुलोमात्रामा कीटनाशक विषादीको प्रयोग गर्नाले धेरै प्रकारका जटिलताहरू उत्पन्न भएका छन्। हाम्रो पर्यावरणीय चक्रभित्र धेरै प्रकारका जीव र वनस्पतिहरू हुन्छन्। यस्ता वनस्पति र जीवहरू हितकारी र हानिकारक दुवै प्रकारका हुने गर्दछन्। उदाहरणका लागि भ्यागुता, माहुरी, भमरा, पुतली, गड्यौला र गोब्रेकीरा वा गुहेकीराहरू हितकारी जीवका रूपमा पर्दछन्।

भ्यागुता, माहुरी, भमरा, पुतली र गड्यौलाजस्ता जीव र किटहरूको बारेमा अनुसन्धान र प्रकाशनहरूसमेत भईरहेका छन् तर गोब्रे कीरो वा गुहिएकीरोका बारेमा हामीले गहिरिएर विचार भने नगरेको हुन सक्दछ। नेपालीमा गोब्रेकीरो वा गुहिएकीरोको नामले जानिने यस कीरोलाई पृथ्वीको प्राणवायु पनि भनेर भन्ने गरिएको छ। यसको अङ्ग्रेजी नाम Dung Beetle हो भने वैज्ञानिक नाम Scarabaeus Sacer हो^{१६} हो। यो कीरा खेती र वनजङ्गलका लागि अति उपयोगी मानिन्छ। यसले खासगरी गाईवस्तुको गोबर, मानिसको दिसा तथा सडेगलेका पात पतिङ्गर तथा फलफूललाई आफ्नो आहाराका रूपमा लिन्छ। यसको सुँघ्ने सक्ने विलक्षण क्षमताका कारण धेरै टाढासम्मको गोबर वा दिसाको गन्ध थाहा पाउँछ।

यसले गोबर वा दिसालाई गोला डल्ला बनाएर गोब्याएको स्थानका तल वा केही पर लगेर माटामा सुरुड आकारको प्वाल खनी गाड्ने काम गर्दछ र त्यो गोबर आफैँ र उसका बच्चाहरूको खाना पनि

15 Based on personal observation (and participation as a cattle shepherd) of this writer between 1975-1990 in eastern Tarai of Nepal.

16 <https://www.bing.com/search?q=dung+beetle&cvid>

हो १५। यो गोब्रेकीरो माटोमा प्वाल पारी गोबर वा दिसाभिन्न राख्नाले जमिनमा पोषणतत्त्वको मात्रा बढ्न जानुका साथै माटो खुकुलो हुने, हावाको मात्रा जमिनभिन्न पुग्ने, पानी पर्दा जमिनभिन्न सम्म भिज्ने र चिस्यान कायम हुने हुन्छ। अर्कातर्फ गाईवस्तुको दिसा यसले तुरुन्त सफा गरी लगेर गाड्ने भएको हुँदा भिँगा नबस्ने र रोगका किटाणुहरू कम गर्न मद्दत पुग्दछ। यो बहुपयोगी जीव एकातिर धर्तीको प्राण र अर्कातिर कुचिकार पनि हो। यसको सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष जमिनको उर्वरा शक्ति कायम राख्न सहयोग पुऱ्याउनु हो।

हाल रासायनिक मल र विषादीको प्रयोगले गोब्रेकीराजस्ता महत्त्वपूर्ण किटहरू लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन्। रासायनिक मलको प्रयोगको कारण एकातिर माटोको बाहिरी सतह कडा हुने र अर्कातिर अम्लीय पन, मलमा निहित रसायन र विषादीले किराको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने हुन्छ। जसको कारण माहुरी, पुतली, भमरा र भ्यागुतो जस्तो कीरा र जीवहरू पनि लोप हुने खतरामा छन्। हाल खोलाको पानीमा विषाक्त रसायन छोडिएको हुँदा माछालगायतका सयौं खालका जलचर र जल वनस्पतिको विनाश भएको छ। त्यसैले विकासको सन्दर्भमा कुरागर्दा हजारौं वर्षदेखि परम्परागत रूपमा अभ्यास गरि ल्याइएको प्राकृतिक खेतीभन्दा बढ्ता वातावरण मैत्री, दिगो र मौलिक कुन जीवन पद्धति र विकास पद्धति होला ?

२.७. मेसिनको प्रयोगले बदलिएको विकास प्रक्रिया

हामीले भन्ने गरेको आधुनिकीकरणको जरा परिष्कृत र स्वचालित मेसिनको आविश्कार र प्रयोगमा गएर ठोकिन्छ। स्वचालित मेसिनअधिको युग र यसको आविश्कार र प्रयोगपछिको युग भनेर संसारलाई बाँडेर हेर्न सकिन्छ। भगडाको पर्यायवाची अर्थमा भन्दा पनि संस्कृत कल् धातुको अर्थ बिस्तार हुँदा कलाबाट व्युत्पन्न शब्द रूपमा कलिलाई लिने हो भने कलियुग स्वचालित यन्त्र वा मेसिनको युग पनि हो। यो स्वचालित मेसिनको प्रयोग सुरु भएसँगै हाम्रो परम्परागत विकास प्रक्रिया र विकासको परिभाषा नै बदलिएको छ। मेसिनको प्रयोगले अछूतो भएको कुनै पनि क्षेत्र छैन तर यो आलेखमा मेसिनको प्रयोगको सन्दर्भ मूलतः खेतीपातीसँग नै गाँसिएको छ।

परम्परागत कृषिमा सिचाई प्रयोजनका लागि कुलो, नहर, इनार र पोखरीजस्ता पानीका श्रोतहरूको प्रयोग हुने गर्दथ्यो। कुलो र नहर नदी, खोला वा खोल्साजस्ता पानीका श्रोतबाट खेत र बारीसम्म ल्याइने गरिन्थ्यो। कुलो वा नहर बनाउँदा माटो, दुङ्गा, काठ, बाँस लगायतका निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोग गरिने हुँदा यो वातावरणमैत्री हुन्थ्यो। पछि आएर सिमेन्ट र कङ्क्रीटका संरचनाको प्रयोग हुन थाल्यो। यस्तै इनारको निर्माण सिमेन्टको प्रयोग पहिले मूलतः ईटा र सुकिचुनाजस्ता निर्माण सामग्री र प्रविधिबाट हुन्थ्यो। सामान्यतः इनारबाट पानी मानिसले नै भिक्ने चलन थियो। कतिपय सुख्खा स्थानमा गहिराइबाट पानी भिक्नका लागि पशुबलको पनि प्रयोग गरेको पाइन्थ्यो।

अर्कातर्फ पोखरीको महत्त्व मानव जीवनमा बहुआयामिक हुने गर्दथ्यो। इनार पिउने पानीको श्रोत भएजस्तै पोखरी सरसफाइ, सिचाई, मत्स्यपालन, पशुका लागि पिउने पानी, भैँसीका लागि नुहाउने पानीजस्ता पक्षहरूमा महत्त्वपूर्ण हुन्थ्यो। अर्कातर्फ तराई-मधेसमा मात्र हैन, पहाडमा पनि पोखरी निर्माणको संस्कृति पहिले व्याप्त थियो। पोखरीमात्र हैन, इनार पनि जमिनको पुनर्भरण (रिचार्ज) का लागि महत्त्वपूर्ण हुन्थ्यो। पहाडका विभिन्न ठाउँमा खनिएका पोखरीहरूको कारणले उक्त पोखरीभन्दा तल रहेका धारा र कुवाहरू

प्राय बर्खाभरिनै नसुकने अवस्था हुने गर्दथ्यो । यता तराई मधेसमा निर्मित ठुलाठुला पोखरीहरूले पनि आकासबाट परेको पानी जम्मा हुन गई वर्षाका बेला पानीमाथि डिलसम्म आएर कहिलेकाहीं त पोखिने स्थितिसम्म हुने गर्दथ्यो¹⁸ ।

वर्षामा पोखरीमा जम्मा भएको पानीको सतह जमिनको सतहभन्दा माथि हुने हुँदा यसले माटोमा चिस्यान बढाउने नै भयो । अर्कोतर्फ जमिनमुनिको पानीको सतह (वाटरटेबल) लाई तल जान नदिने गरी पोखरीले पुनर्भरण गर्न मद्दत गर्न सर्वस्वीकार्य तथ्य नै हो । पोखरी भएको वरिपरि चिस्यान हुनाले त्यसले हरियाली प्रवर्द्धनमा सहयोग पुःनका साथै जैविक विविधता कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पोखरीमा माछा र हाँस पाल्नाले पोषणको महत्त्वपूर्ण श्रोत पनि हुने गर्दथ्यो । यस्तो बहुउपयोगी पोखरी उत्खननको संस्कृतिले सम्पन्न छ हाँसो तराई मधेस क्षेत्र । कतिपय ठाउँमा मानव बस्ती नभएको जङ्गलका बीचमा पनि अज्ञात पुर्खाहरूद्वारा खनिएका हजारौं वर्ष पुराना पोखरीहरू छन् ।

यता पहाडमा पनि पानीको श्रोत भएका ठाउँमा मात्र हैन नभएका स्थानमा पनि पोखरी र आहालहरू निर्माण गर्ने चलन रहिआएको छ । यस्ता आहालहरू चरिचरण भएका खर्क, नागी र पाखाहरूमा निर्माण गरिएका पाइन्छन् । प्राकृतिकरूपमा रहेका ताल र दह, धाप तथा अन्य जलासयहरूको समेत संरक्षण गरी मत्स्यपालन र बाह्रैमास सिचाईको प्रबन्ध गर्ने प्रयोजनका साथै पोखरीसँग सम्बन्धित कतिपय संस्कृतिको पनि विकास गरिएको पाइन्छ । पानीको श्रोत नभएको स्थानमा पनि पोखरीहरू खन्ने र अन्यत्रबाट पानी ल्याएर जमाउने गरिएको पाइन्छ । यस्ता पानीका श्रोतहरू सिचाई, मत्स्यपालन र पशुका लागि पिउने पानी र सरसफाइका लागि मात्र हैन, चिस्यान, पुनर्भरण र पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि समेत महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछन् ।

हालैका वर्षहरूमा पोखरी र इनारहरू खन्ने, कुवा र ढुङ्गेधाराहरू बनाउने संस्कृति हराएर जान थालेको छ । यदि पोखरी खनियो भने पनि त्यो आधुनिक तथा व्यावसायिक मत्स्यपालनको प्रयोजनका लागि हुने गर्दछ, जसमा परम्परागत बहुआयामिक महत्त्व हुन्छ । हाल आएर पोखरी नखनिनुका पछाडि अर्थतन्त्रमा आएको विविधिकरण प्रमुख पक्ष हो । सहरीकरण, जनसङ्ख्याको केन्द्रिकरण र वैदेशिक रोजगारी सिधा देखिने कारणहरू हुन् । यसो हुनुपछाडि इनार र पोखरीको विकल्पका रूपमा तराई मधेसमा आमरूपमा भनिने कल वा ट्युबेल, चापाकल, आर्टिजन पम्पसेट र मोटर जडित बोरिडहरू सिचाईका निम्ति भूमिगत जल तान्ने उपकरण बनेका छन् ।

पहाडका कतिपय स्थान, भित्रीमधेस र उपत्यकाहरूमा समेत भूमिगत वा सतहमा बग्ने पानी तान्नका निम्ति विद्युतीय मोटरहरू प्रयोग हुन थालेको छ । अर्कापट्टि बढ्दो सहरीकरण, खानेपानी र सिचाईका पाइपहरूको सहज उपलब्धता, घरघरमा धारोको व्यवस्था, जनसङ्ख्याको निश्चित स्थानमा केन्द्रिकरण, ग्रामीण अर्थतन्त्रमा आधारित जीवनपद्धतिमा आएको परिवर्तनजस्ता पक्षहरूले गर्दा कृषि र सिचाईका लागि प्रयोग हुँदै आएको परम्परागत ज्ञान ढुङ्गिएको प्रतीत हुन्छ । हालैका वर्षहरूमा पहाडमा पानीको मूल सुकन थालेपछि पहाडको उच्चस्थानमा आँखिभौं आकारका खाडीहरू (आइब्रोडिच) र खाल्डाहरू खन्न विज्ञहरूले सुझाउनका पछाडि जमिनमा पानीको पुनर्भरण गर्नु हो ।

18 Based on personal observation of this writer between 1975-1990 in eastern hill and Tarai of Nepal.

बितेको केही दशकयता तराई मधेसमा जमिनभिन्नको पनिको सतह (वाटरटेबल) हवातै तल भरेको छ^{१९} । यो हुनुका पछाडि आधुनिक सिचाई खेतीका निम्ति पम्पसेट र विद्युतीय मोटरको प्रयोग गरी ठुलो मात्रामा पानी तान्ने कार्यले र कतिपय स्थानमा आर्टिजन जडान गर्ने कार्यले भूमिगत जलको सतह केही फिटबाट धसिएर सयौं फिट तल सम्म पुगेको देखिन्छ । यो दिगो, वातावरणमैत्री र मौलिक विकास बारेको हाम्रो परम्परागत पद्धति हैन । मेसिनको प्रयोग पछिको विकासको पद्धतिमा हामीले पुनर्विचार गर्नुपर्ने भएको छ । मेसिनको आविष्कार र प्रयोग एकातिर हाम्रो बरदान हो भने अर्कातिर हाम्रो सन्तुलन खल्बल्याउने अभिशाप पनि भएको छ । अब वातावरणमैत्री र मौलिकतासहितको दिगो विकासका बारेमा दिमाग खुम्च्याएर सोच्नु पर्ने बेला आएको छ ।

२.८. असन्तुलित विकास र प्रदूषण

नेपालमा मोटर यातायातको सुरुवातसँगै शहरीकरणको प्रक्रियाले तिब्रता पाएको छ । शहरीकरण हुनुलाई हाम्रो उन्नतिसम्बन्धी आधुनिक भाष्यमा विकास भन्ने गरिएको छ । यातायात, सञ्चार, स्वास्थ्य र शिक्षाको क्षेत्रमा निश्चितरूपमा पहिलेको तुलनामा सुविधाहरू थपिएका छन् तर अव्यवस्थित शहरीकरणलाई कसरी विकास हो भनेर भन्न सकिन्छ, र ? हाल काठमाडौंको उदाहरण हेर्ने हो भने यहाँ पानी ढलमा परिणत भई काठमाडौंको स्वच्छ जलको मृत्यु भएको छ । अर्कातर्फ जमिन मुनीको पानीको अत्याधिक दोहनले परम्परागत प्राकृतिक ढुङ्गेधारा, कुवा र इनारहरू प्राय सुकिसकेका छन्^{२०}। कङ्क्रिटको संरचनाले पानीको पुनर्भरण (रिचार्ज) हुने प्रक्रिया घट्दो र सुख्खा बढ्दो छ ।

स्वच्छ हावा धुलो, धुवाँ र गन्ध मिश्रित हुन गई प्राण वायुको मृत्यु भएको छ । उपत्यकाको उर्वर माटो कङ्क्रिटको जङ्गलमा परिणत भई अन्न भण्डारको मृत्यु भएको छ । काठमाडौंमा अहिले चौर, डाँडा, ढिस्का, खोला, खोल्साहरूले आफ्नो मौलिक स्वरूप गुमाउँदै सर्वत्र कङ्क्रिटको जङ्गलले छोपिएका छन् । परसम्म हेर्ने मिल्ने क्षितिजको पनि मृत्यु भएको छ । ध्वनि प्रदूषणको कर्कश आवाजले काठमाडौंको शान्ति भङ्ग भएको छ । गाडीको त हुने नै भयो हवाईजहाजको ध्वनिले एयरपोर्ट नजिकका घरहरूमा त्यसै पनि तीन रेक्टर स्केलमाथिको भूकम्प जाने कुरा सुन्नमा आएको छ । मानिसहरूमा श्रवण शक्ति गुम्दै जान थालेको छ ।

प्रकाशको प्रदूषण पनि त्यसै गरी बढ्दो छ । शहरको बिस्तारसँगै भररात बल्ने बत्तीहरूले मानवलगायत जनावर र किट पतङ्गमा समेत नकरात्मक असर बढ्दो छ । प्राकृतिक गुणका रूपमा कतिपय कीटपतङ्गहरूमा रहेको सक्रिय हुने रात्री जीवन निरन्तर र ट्वालट्वाल्ती आउने प्रकाशका कारण गम्भीर र नकरात्मक रूपमा प्रभावित बनेको छ । सिसा रजस्तापाता, विज्ञापनका बोर्डहरू, चम्किला परावर्तक (रिफ्लेक्टिभ) वस्तुहरू र सवारी साधनमा जडित बत्तीहरू यत्रतत्र हुनाले सिधा र परावर्तित प्रकाशले दिन पनि प्रभावित हुन थालेको छ । यसरी हेर्दा काठमाडौं उपत्यकालगायत देशका ठुला शहरहरूको मौलिक प्रकृतिको मृत्यु भइरहेको छ, जहाँ कृत्रिमतालाई विकासको पर्यायकारूपमा चित्रित गरिन्छ ।

19 यस लेखकको दक्षिण पूर्वि मोरङस्थित मूल बसोबास भएको घरपरिसरमा २०५० सालसम्म १५ देखि २० फुट पायप धसाउँदा आउने जमिनमुनिको पानी अहिले ६० फिट तल भरेको छ ।

20 लेखकलगायत वर्तमानमा काठमाडौं उपत्यकामा बसोबास गर्ने मानिसहरूको अनुभवजन्य ज्ञानको आधारमा ।

२.९. कृत्रिम र नक्कली विकास

हाम्रो सामाजिक मनोविज्ञानको वर्तमान भाष्यमा विकास भनेको कृत्रिमता र नक्कली कुरा हुन गएको छ । घरेलु खाजा खानु पछौटे तर चाउचाउ, बिस्कुट, पाउरोटी र अन्य फास्टफुडहरू खानुलाई यहाँ विकास भन्न थालियो । दाल भात तरकारी, मकै भटमास होइन मोमो, पिजा, चाउमिन, थुम्पाजस्ता खानालाई चाहिँ विकास भनियो । प्राकृतिक फूल फुलाउने कुरा होइन प्लास्टिकका फूलले कोठा सजाउने कुरालाई विकास भनियो । नानीहरूलाई स्थानीय क्षेत्रमा उपलब्ध सामग्रीबाट हैन, रबर र प्लास्टिक बाट बनेका खेलौना दिने कार्यचाहिँ विकास भनियो । हाम्रा परम्परागत लुगा होइन, टाई सुट र स्कट आदि लाउनुचाहिँ विकसित भनियो । आफ्नो मातृभाषा वा नेपाली राष्ट्रिय भाषा बोल्ने होइन, अङ्ग्रेजी बोल्नुचाहिँ विकसित भनियो । शारीरिक रूपमा श्रम गर्ने परिश्रम गर्ने बानीलाई हियाइयो र आलस्यपूर्ण जीवन शैलीलाई विकास भनियो ।

यसले विकासमा पारेको प्रभाव हेर्दा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धताका राम्रो मूल्यमा विश्व बजारमा निर्यात र बिक्री भई पूर्वी नेपालको अर्थतन्त्र माथि उठाउने महत्त्वपूर्ण नगदेबाली पटुवा (जुट) का बोरा, डोरी लगायतका सामग्रीहरूलाई प्लास्टिकबाट बनेको कृत्रिम रेसाले विस्थापित गरिदियो र नेपालको जुट उद्योग धराशायी भयो । वि. सं. १९६९ मा बृटिस भारतसँग नेपालको राणा सरकारले गरेको सन्धिपश्चात् बेलायत र भारतबाट बिना भन्सार र बिना परिमाणात्मक बन्देज नेपालभित्र आयात गर्ने छुट दिइएपछि नेपालमा आधुनिक उद्योगहरू स्थापना गर्ने सम्भावना समाप्त हुँदै गएको मात्र होइन, मूलतः यही विन्दुबाट नेपाल परनिर्भरताबाट उम्कन नसक्ने दुश्चक्र फस्न पुग्यो (Adhikari, 2009) । नेपालमा परम्परागतरूपमा बहुउपयोगी भएको गाँजा र घरेलु मदिरालाई प्रतिबन्धित गरी विदेशी उद्योगमा बनेका महँगा रक्सीको व्यापार गर्ने कार्यलाई विकास भनियो ।

नेपालको आयुर्वेदिक र अन्य प्राकृतिक उपचार पद्धतिलाई परिमार्जन र परिष्करण गर्नुको सट्टा एलोप्याथिक औषधिको बजार बिस्तार गर्ने थालियो । हाल बिनानापनक्सा डोजर हिड्ने सहजताबमोजिम बाटो खन्न थालिएको छ । पहाडी र हिमाली बस्तीहरू तल बेसीमा ओर्लिँएका छन् र अझ तल मधेस भरेका छन् । कारण मोटर यातायातको सुविधा समथर ठाउँमा हुने गर्छ । हाम्रा मौलिक वस्तुहरू पिछडिएका र विदेशी बजारका सामानहरू विकसित भन्ने मानसिकताले यो हुन पुगेको हो । यसरी हाल उन्नति र विकासको भाष्य बदलिएको छ । हाम्रो परम्परागत ज्ञानमा रहेको पर्यावरणीय चेतना, मौलिकता र दिगो विकासका पक्षहरूलाई विकासको दर्शनले समात्न सकेको छैन । आफ्नो प्राकृतिक र सांस्कृतिक वास्तविकताको मौलिकताको धरातलमा नउभिएको कलमी (ट्रान्प्लान्टेड) विकास ढोडको तोक्माजस्तै हुन्छ ।

३. निष्कर्ष

सामान्य अर्थमा विकासलाई हामिले बुझ्दा भैरहेको अवस्थाको भन्दा उन्नत, परिपक्व, पूर्ण र प्रगतिशील अवस्थालाई बुझ्ने गरिन्छ । विकास समाजको क्रमागत परिवर्तन भन्दा पनि योजनाबद्ध प्रयाससँग बढी सम्बन्धित छ, जुन अवस्थाबाट अपेक्षा तर्फको सचेत हस्तक्षेप वा प्रयास पनि हो । नेपालमा विकासको बहस मूलतः दोश्रो विश्वयुद्ध पछिबाट नै प्रवेश गरेको हो । अमेरिकाको अनुदान र हालको विश्व बैङ्कको पुर्खा संस्था आइआरडीको रणनीतिक योजनाबमोजिम विकसित मुलुकहरूले अविकसित मुलुकहरूमा आर्थिक र प्राविधिक सहयोग गर्ने क्रममा नेपालमा पनि वैदेशिक विकासको बहस र नमुना सुरु भएको हो ।

पहिले विकास भन्नाले आर्थिक विकास नै बुझ्ने गरिए तापनि हाल आएर यो सामाजिक तथा मानव केन्द्रित पक्षहरूमा बढ्ता मुखरित हुन थालेको छ। विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र धारा धारा २.१ म भनिएको छ 'मानव व्यक्ति, विकासको केन्द्रीय विषय हो र विकासको अधिकारको सक्रिय सहभागी र लाभग्राही हुनुपर्दछ'। विकाससम्बन्धी यो अवधारणासँगै दिगो विकासको लक्ष्य मानव व्यक्तितर्फ नै केन्द्रित भएको छ। हाल पछिल्लो चरणमा आइपुग्दा विकाससम्बन्धी नयाँ अवधारणा, स्वरूप र अभ्यासहरू देखा परिरहेका छन्। जसमा वैकल्पिक, दिगो, वातावरणमैत्री तथा मौलिक विकासका अवधारणाहरू दुनियासमक्ष आइरहेका छन्।

विकास आफैँमा निरपेक्ष अवधारणा होइन, यसमा काल र भूगोलका सीमाहरू निहित हुन्छन्। हरेक राष्ट्रको मौलिक भिन्नताले भिन्न नमुनाको विकासको ढाँचालाई अङ्गिकार गर्ने वा अस्वीकार गर्ने वस्तुगत आधार प्रदान गर्दछन्। कुनै पनि राष्ट्रको मौलिक अवस्थाको पृष्ठभूमिबाट उठेको विकासमात्र दिगो, बलियो र हितकारी हुन्छ। हाम्रो समाजमा रहेका परम्परागत ज्ञान र अभ्यासभित्र विकासका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू रहेका छन्। कृषि, पशुपालन, बन तथा वातावरण संरक्षणजस्ता पक्षहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन्।

हालैको सहरीकरण र बढ्दो प्रदूषणबाट मानव जातिको रक्षाका निम्ति हाम्रो आफ्नै परम्परागत ज्ञान र अभ्यासभित्र निहित दिगो, वातावरणमैत्री र मौलिक विकासको स्वरूपलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

विकासको अवधारणासँग रहेका परम्परागत ज्ञानभित्र निहित मूलतः कृषि र पर्यावरणसँग अन्तरसम्बन्धित पक्षहरूले हाम्रो वर्तमान आधुनिक, कृत्रिम र परनिर्भर प्रकृतिको विकास प्रक्रियाबाट मौलिक र दिगो विकासको बाटोमा अग्रसर हुन मद्दत पुग्ने विश्वास गरिन्छ।

References

- Aapte, V. S. (2001). *संस्कृत हिन्दी कोश*. Delhi : Motilal Banarsidas Publisher .
- Adhikari, B. (2009). *Nepalma Audhyogickaranka Samsya नेपालमा औद्योगीकरणका समस्या* . Kathmandu : माधव प्रसाद धिताल .
- AIPP, A. I. (2010). Indigenous development or development with culture and identity. *E/C.19/2010CRP.11*. Newyork: Permanent Forum on Indigenous Issues, PFII.
- Amin, S. (2014). *Capatalism in the Age of Globalization, The management of contemporary society* . London & Newyork : Zed Books .
- Carol R. Ember, M. E. (2002). *Anthropology* . Delhi, India: Pearson Education (Singapore) Pte. Ltd. Indian branch .
- Chemjong, D. (2022). Samajik Vikashka Aayamharu (सामाजिक विकासका आयामहरू) . *Alliance For Humanrights and Social Justice* (p. 5). Alliance-Nepal .
- Colman, D. a. (1994). '*Alternative Views of development: underdevelopment and dependence*' in *idem, Economics of change in less developed countries*. London : Harvester Wheatsheaf .

Esteva, G. (2000). *The Development Dictionary, A Guide to Knowledge as Power*. (W. Sachs, Ed.) New Delhi India: Orient Longman Limited.

Pieterse, J. N. (2010). *Development Theory, Deconstructions/Reconstructions* . New Delhi, India: SAGE Publications India Pvt Ltd .

Streenten, P. (1989). *Cooperation for International Development, The United States and the Third World in 1990's*. (D. F. Robert J. Berg, Ed.) Colorado, USA: Lynne Rienner Publishers, Inc.

Tylor, E. B. (1920). *Primitive Culture, Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom* . London : John Murray, Albemarle Street, W.

विकाससम्बन्धी अवधारणा, बदलिँदो मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकार

प्रेमराज सिलवाल

सार-सङ्क्षेप

मानवीय आवश्यकता पूर्ति तथा समृद्धिको अर्को नाम विकास हो । विकास मानव सभ्यताको सुरुवातको चरणदेखि निरन्तर चलदै आएको मानवीय तथा सामाजिक प्रक्रिया हो । विकास पूर्ण र अन्त्य हुने कुरा नभई जहिल्यै नयाँ खोज, अभ्यास, आधुनिकता, परिवर्तन तथा सुधारको मार्ग हुँदै निरन्तर अघि बढ्ने अवधारणा हो । विकाससँग मानव अधिकारको गहिरो अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । मानव अधिकारको आधारभूत तत्व विकास हो । मानिसको जीवनको लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत कुराहरूको आपूर्ति भएन भने मानव र नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारमाथि चोट पुग्दछ । विकाससम्बन्धी साँघुरा र पुरातन मूल्य र मान्यताहरूमा विभिन्न परिवर्तन हुँदै आएका छन्, आउँदैछन् । फराकिला र चिल्ला सडक, टुला भवन र भौतिक वस्तुको आपूर्तिमात्र विकास हो भन्ने परम्परागत धारणामा व्यापक परिवर्तन हुँदै आएको छ । बदलिँदो समय, समाज, मानवीय आवश्यकता तथा चाहना, मानव अधिकारसम्बन्धी बहुआयामिक अवधारणा र मान्यता, आधुनिकता तथा समृद्धिका अनेकौँ आयामहरू एवम् मानवीय सम्बन्धमा आएका अनेकौँ परिवर्तनहरूले विकास तथा मानव अधिकारसम्बन्धी अवधारणाका क्षेत्रमा विविध खालका अन्तरसम्बन्ध रहँदै आएको छ । मानव अधिकार तथा विकास मानवको बृहत् आवश्यकता र हित जोडिएका अनिवार्य विषय हुन् । विश्वमा आएका विकाससम्बन्धी अनेकौँ अवधारणा एवम् मानव अधिकारसम्बन्धी मूल्य, मान्यता तथा विधिशास्त्रीय दर्शन एवम् कानुनी प्रबन्धको क्षेत्रमा देखिएका परिवर्तनहरूले मानव अधिकारभित्र विकास र विकासमा मानव अधिकारको गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

प्रमुख शब्दावली : विकास, मानव अधिकार, अन्तरसम्बन्ध, समानता, भौतिक प्रगति, सामाजिक सुधार ।

१. पृष्ठभूमि

विकास एउटा निरन्तरको प्रक्रिया हो । विश्वमा मानव सभ्यताको विकाससँगै मानवका अनेकौँ पक्षमा परिवर्तनहरू हुँदै आएका छन् । नेपालमा पनि कटुवाले कराएर सूचना दिने युगमा हुलाकद्वारा चिठीपत्र आदान-प्रदान हुनु आधुनिक विकास बन्न पुग्यो । हुलाकको स्थानमा जतिबेला टेलिफोन, पेजर आए, त्यसलाई आधुनिक विकासको फडको मानियो । टेलिफोनबाट अघि बढ्दै आजको इन्टरनेट, फेसबुक लगायतका सेवा र सुविधाले मानव सम्बन्धमा व्यापक परिवर्तन र सुधार हुँदै आयो र यो अभै अघि बढ्दैछ । त्यो पनि विकासको एउटा पक्ष र पाटो हो । जुन विकास त्यतिकै अडिएको र आएको छैन । वर्तमानमा पनि खोजकर्ता, वैज्ञानिक र

पूँजीवादी बजारले यो भन्दा पनि छिटो, सस्तो, सुविधायुक्त भौतिक वस्तु, सेवा सुविधा र प्रगतिको लागि निरन्तर लागेको छ र लागिरहनेछ । सामान्य बुझाइमा आधुनिकता, आधुनिक वस्तु तथा सेवाको विकास र बिस्तार तथा मानवीय सुविधालाई नै विकासको मानक मानिने गरिएको छ वा बुझ्ने गरिएको छ । यद्यपि विकासका अनेकौं पक्ष, पाटा, सन्दर्भ तथा आयायमहरू रहेका छन्/हुन्छन् । मानवको आधारभूत आवश्यकताको पूर्तिको अर्थमा भने मानिस बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने कुराहरूको उपलब्धता हुनु विकास तथा मानव अधिकारको न्यूनतम हिसाबले पूर्ति हुनु हो । विकाससम्बन्धी परम्परागत र पुरानो धारणा आज फराकिलो भएर बदलिएका छन् । मानवीय आवश्यकता र मानवीय अन्तरसम्बन्धको विकास तथा बिस्तारले आजको आधुनिक समाज र सन्दर्भमा बढी महत्त्व पाउँदै गएको देखिन्छ । विकास र मानव अधिकारसम्बन्धी विषयलाई अब साँघुरो र परम्परागत धारणाबाट होइन, व्यापक र फराकिलो मानवीय आवश्यकता सम्बोधन हुने अवधारणाबाट बुझ्नु तथा विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्था छ । विकास र मानव अधिकार एकअर्कासँग अन्तरसम्बन्धित र अनिवार्य आयाम हुन् । वर्तमान बदलिँदो अवस्थामा यी अवधारणालाई आपसमा अलग गर्न सकिने अवस्था छैन ।

२. अनुसन्धान विधि र तरिका

खोजमूलक अध्ययनको लागि एउटा निश्चित अनुसन्धान विधि आवश्यक हुन्छ । अध्ययनको तरिका, लक्ष्य, मूल्य, उद्देश्य आदि भएन भने अनुसन्धान जङ्गलमा हराएको यात्रीजस्तो बन्न पुग्दछ । यो अध्ययन पुस्तकालय अध्ययन विधिमा आधारित छ । अध्ययन ऐतिहासिक, तुलनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा विवेचनात्मक विधिबाट गरिएको हो । प्राथमिक स्रोतको रूपमा केही कानुनविद् तथा प्राध्यापकहरूसँग अनुसन्धानकर्ताले खुला अन्तरवार्ताको माध्यमबाट आवश्यक सूचना र जानकारी लिएको छ । द्वितीय स्रोतको रूपमा विभिन्न पुस्तकालयमा उपलब्ध भएका विकास र मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा स्रोत सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ । इन्टरनेटमा उपलब्ध भएका यस अध्ययनसँग सम्बन्धित केही सामग्रीहरूलाई पनि सहायक स्रोतको रूपमा लिइएको छ ।

३. विकाससम्बन्धी दार्शनिक अवधारणा र विश्लेषण

विकास, समृद्धि तथा समानताको लागि सबैजसो दार्शनिकहरूले आर्थिक, सामाजिक कारणलाई मूल पक्ष मानेको भए पनि केही दार्शनिकहरूले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र विचारको स्वतन्त्रतालाई महत्त्वपूर्ण हुने उल्लेख गर्ने गरेका छन् । जर्मन दार्शनिक कार्ल मार्क्सले आर्थिक र राजनीतिक शोषणको कारण मानिसहरू थप गरिब हुने भनेका छन् । बेलायतका दार्शनिक जोन इस्टुअट मिल (१८०६-१८७३) ले मानिसको लागि स्वतन्त्रता आधारभूत कुरा भएको भन्दै मानव अधिकारमा स्वतन्त्रताको ठुलो अर्थ हुने कुरामा जोड दिएका छन् । उनले स्वतन्त्रता भएपछि समानता र आर्थिक समृद्धिको लागि अधि बढ्न सकिन्छ भनेका छन् । अमेरिकी राजनीतिक दर्शनका विद्वान् एवम् विधिशास्त्री जोन रावल्स (१९२१-२००२) ले सन् १९७१ मा लेखेको 'अ थ्योरी अफ जस्टिस' नामको पुस्तकमा मानिसको लागि स्वतन्त्रता भएन भने मानिस पूर्ण हुन सक्दैन भन्दै न्याय (जस्टिस) सबैलाई वितरण हुने गरी (डिस्ट्रिब्युटिभ जस्टिस) पक्षमा वकालत गरेका छन् । उनले समानको लागि समान अधिकार र अवसर हतुनर्पे भन्दै असमानलाई माथि उठाउन विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने र त्यसरी मात्र मानव अधिकारको सुरक्षा तथा सम्मान हुने उनको तर्क रहेको छ । यसअघि ग्रिक दार्शनिक अरिस्टोटल (३८५-३२२ विसी) ले पनि समानको लागि समान र असमानको लागि असमान (इक्वाइल फर इक्वाइल एण्ड अनइक्वाइल

फर अनइक्वाइल) न्यायको मूल आधार हो भनेका थिए ।

बेलायती दार्शनिक थोमस हिल ग्रिन (१८३६-१८८२), फ्रान्सेली दार्शनिक ज्यान ज्याक रूसो (१७१२-१७७८) ले मानव अधिकारमा मानिसका स्वतन्त्रतालाई बढी जोड दिएका छन् । बेलायती अर्थशास्त्री आदम स्मिथ (१७२३-१७९०) ले 'अ थ्योरी अफ मोरल्स सेन्टिमेन्ट' मा आधुनिक पुँजीवादी आर्थिक-सामाजिक प्रणालीको वकालत गर्दै त्यसबाटै व्यक्ति र समाजको आर्थिक अवस्थामा सुधार हुने भनेका छन् । अमेरिकालाई आफ्नो कर्मथलो बनाएर राजनीतिक दर्शन र विकाससम्बन्धी विधिशास्त्रमा अनुसन्धानरत भारतीय अर्थशास्त्री अर्मत्स्य सेन (१९३३) ले सन् १९९८ मा अर्थशास्त्रको लागि नोबेल पुरस्कारसमेत पाएका थिए । उनले विकास र गरिबी निवारणको लागि व्यक्तिलाई आफ्ना आवश्यकतामा छनौटको स्वतन्त्रता हुनुपर्ने प्रष्ट भनेका छन् । गरिबी निवारणको लागि सम्पत्ति मानिसको आधारभूत अधिकार हो भन्दै सेनले विकासमा हस्तक्षेप हुन नहुने धारणा दिएका छन् ।

बेलायती दार्शनिक पावल स्पीकरले सन् २००७ मा प्रकाशित गरेको 'द आइडिया अफ पोभर्टी' ले विकासमा भौतिक आवश्यकता, विशेष आवश्यकता (खाद्य गरिबी, इन्धन र आवाससम्बन्धी विकास र गरिबी), न्यूनस्तरको जीवन प्रणालीजस्ता पक्षलाई विस्तारमा उल्लेख गरेका छन् । उनको 'सोसल पोलिसी' तथा 'पोभर्टी'जस्ता पुस्तकहरूमा विकास, गरिबी तथा सामाजिक विभेदको सन्दर्भमा उल्लेख गरेका छन् । उनले भौतिक अवस्था, आर्थिक र सामाजिक अवस्थामा विकास तथा गरिबीलाई विभाजन गरेका छन् । भौतिक अवस्थामा सीमित साधन-स्रोत हुनु, भौतिक वस्तुको आपूर्ति नहुनु आदिलाई उल्लेख गरेका छन् । आर्थिक परिस्थितिबाट गरिबी हुने अवस्थामा न्यून स्तरको जीवनयापन, असमानता, मानव अधिकारको हनन र आर्थिक अवस्थाको स्थितिको कारण विकासमा अवरोध हुन पुग्ने उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी सामाजिक अवस्थामा सामाजिक वर्ग, परनिर्भरता, बहिस्करण र अत्यावश्यक सुरक्षाको अभावलाई असमानता, विभेद र मानव अधिकार हननको मूल पक्ष मानेका छन् । युरोपियन युनियनले सहरी समस्या, आदिवासी तनाव, लामो समयको बेरोजगारी, घरबारविहीनहरूको सङ्ख्यामा वृद्धिजस्ता कारणहरूले विश्वमा असमानता तथा गरिबीको दरमा कमी आउन नसकेको उल्लेख गर्दै त्यो मानव अधिकारको हनन हो भनेको छ ।

जर्मन दार्शनिक आन्ड्रे गाण्डर फ्रैंक (एजी फ्रैंक १९२९-२००५), इजिप्टका समिर अमिन (१९३१-२०१८)जस्ता समाजशास्त्रीहरूले धनी मुलुकहरूले गरिब बाहिरी घेराका मुलुकहरूलाई आर्थिक शोषण गर्दै परनिर्भर (डिपेन्डेन्ट) बनाइरहेका छन् भन्दै विश्वका धनी मुलुकलाई केन्द्र (कोर) त्यसभन्दा बाहिरकालाई सहायक घेरा (सेमि पेरिफेरि) र परनिर्भर गरिब मुलुकहरूलाई बाहिर घेरा (पेरिफेरि) को नाम दिँदै कोरले सीमित घेराघेरालाई आर्थिक शोषण गर्ने हुँदा विश्वमा गरिबीको दर भन् बढ्न गएको उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूका तर्कमा सोही कारण विश्वका गरिब मुलुक थप गरिब हुँदै गएका छन् । विश्वमा असमानता, अविास र गरिबी एउटा व्यापक राजनीतिक तथा आर्थिक-सामाजिक मुद्दा रही आएको छ । असमानता र गरिबी हटाएर मानवको समग्र विकास गर्ने भन्दै विभिन्न समयमा अनेकौँ विश्व सम्मेलन, महासन्धि तथा घोषणाहरू हुँदै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको गठन भएपछि विकासमा सहयोग गर्न र असमानता हटाउनको लागि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू पनि बनेका छन् । प्रजातन्त्र, मानव अधिकार, विकास, सहभागिता र समानताको लागि व्यक्तिका राजनीतिक तथा आर्थिक अधिकारहरूको सुरक्षा र संरक्षण हुनुपर्ने कुरामा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जोड दिएको छ । सोही कारण सन् १९६६ मा नागरिक तथा राजनीतिक

अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धहरू ल्याइ लागु गरिएका छन् । विश्वमा रहेका सबै मानिसका राजनीतिक, आर्थिक-सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा हितहरूको सुरक्षा तथा संरक्षण गर्नको लागि उल्लेखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको निर्माण गर्नु परेको हो । मानिसले राजनीतिक र प्रजातान्त्रिक हक र अधिकारको प्रयोग गर्न पाउनु पहिलो आवश्यकता हो भन्ने मत तथा आर्थिक-सामाजिक अधिकारको सुरक्षा हुनुपर्दछ भन्ने दुवैथरि मतलाई लोकतान्त्रिक विश्वमा स्वीकार गरिएको छ । विश्वमा समानता, स्वतन्त्रता, मानव अधिकार, विकास र गरिबी निवारणको लागि मानव अधिकारसम्बन्धी दुवै सन्धिको उक्तिकै आवश्यकता र महत्त्व रहेको छ । ता पनि विश्वमा सामाजिक विभेद, आर्थिक असमानता, असन्तुलित विकास तथा राजनीतिक द्वन्द्वजस्ता विषयले कुनै खास मुलुक मात्र होइन सिङ्गो विश्व नै आक्रान्त बन्दै गएकोले यो गम्भीर समस्या बन्दै गएको देखिन्छ । यसमा सुधार नगरी मानव अधिकारका विभिन्न पक्षको विकास हुने अवस्था बन्नै सक्दैन ।

विकास, स्वतन्त्रता, समानता, मानव अधिकार तथा विश्व शान्तिको उद्देश्यले गठन भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घले विकासको लागि विभिन्न नीति र योजना लागु गर्दै आएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य भएका नाताले सबै सदस्यहरू उसको बडापत्र अनुसार सार्वभौम र स्वतन्त्र हुन्छन्, छन् । सानो-ठुलो जुनसुकै मुलुकको पनि सार्वभौम अधिकार सिद्धान्ततः बरोबर नै हुन्छ । विश्वमा रहेका प्रत्येक मुलुकका आ-आफ्ना विशेषता, विशिष्टता, क्षमता तथा भौगोलिक स्रोत-साधन आदि रहेका हुन्छन् । विकसित सिङ्गापुरसँग पनि छ हजार वटा नदीको प्राकृतिक स्रोत छैन । स्वीजरल्याण्डसँग पनि ऐतिहासिक वैदिक संस्कृति र सम्पदा छैन । प्राकृतिक भूबनोट, भूसम्पदा, स्रोत आदिका हिसाबले नेपाल विश्वमा धनी मुलुकमा पर्दछ । विश्वको अग्लो सगरमाथादेखि फैलिएको हिमालय शृङ्खला भएको मुलुक अर्को छैन । प्रकृतिको हरेक मौसमी विशेषता नेपालमै पाइन्छ । १८ भन्दा बढी मौसमी विशेषता नेपालमा रहेको छ । विश्वमा पाइने धेरैजसो बनस्पती नेपालमै पाइन्छ । विभिन्न जाति, भाषा, धर्म आदिको विविधताबीचको सामाजिक एकता नेपाल र नेपालीमा पाइन्छ ।¹

विश्वमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका १९३ राष्ट्र मध्ये भूगोल, जनसङ्ख्या आदिमा कोही साना र कोही ठुला छन् । भूराजनीति, अर्थतन्त्र र शक्तिमा ठुला-साना छन् । राष्ट्रजस्तोसुकै भए पनि उनीहरूका सार्वभौम अधिकार बरोबर हुन्छ भन्ने मानिन्छ । मानिसका आफ्ना अधिकार भएजस्तै राज्यका पनि आफ्ना सार्वभौम अधिकार हुन्छन् र छन् । राष्ट्रका राजनीतिक, कानुनी, आर्थिक र विविध आवश्यकता पूर्तिका लागि राज्यले विभिन्न अन्तरराज्य सन्धि, बहुराष्ट्रिय सन्धि, क्षेत्रीय सन्धि, दुईपक्षीय सन्धि आदि गरेको हुन्छ, छ । विकास र मानव अधिकारसम्बन्धी फराकिला बन्दै गएका अवधारणा, बदलिँदो मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धलाई विकाससम्बन्धी विभिन्न दार्शनिक अवधारणा र मान्यताको आँखाबाट विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

४. विकासका बहुआयामिक अवधारणा र मानव अधिकारसम्बन्धी विश्लेषण

विकास र मानव अधिकार एकअर्कासँग अन्तरसम्बन्धित अवधारणा हुन् । असमानता तथा सामाजिक विभेद तेस्रो विश्वको प्रमुख सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक समस्या हो । अफ्रिका, ल्याटिन अमेरिका र एसियन मुलुकहरूलाई तेस्रो विश्व भन्ने गरिएको छ । चीन, क्युवाजस्ता समाजवादी मुलुकहरूलाई दोस्रो विश्व तथा

1 Dr. Shastra Dutta Panta .(AD 2017). *Machination of RAW in Transitional Nepal*, Kathmandu: Institute of Rural Development, p.547

अमेरिका, युरोप, जापान, अष्ट्रेलिया, न्यूजील्याण्डजस्ता विश्वका विकसित र सम्पन्न मुलुकहरूलाई पहिलो विश्व भनिने गरिएको छ । विकास, असमानता तथा मानव अधिकारसँग मुलुकको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पक्ष र कारणहरू जोडिएर आएका हुन्छन् । विकास मूलतः राज्यसँग गाँसिएर आउने हुन्छ भने गरिबी व्यक्तिसँग जोडिएर आउने गरेको छ । विकासमा विशेषतः राष्ट्रिय कुल आय (नेशनल ग्रस इन्कम)लाई आधार मानिने भए पनि शिक्षाको अवस्था, रोजगारी, पूर्वाधार विकास, राजनीतिक प्रजातन्त्र, स्थायित्वजस्ता कुराहरूलाई आधार बनाइन्छन् । आयस्तर र गुणस्तरीय जीवन (क्वालिटी अफ लाइफ) विकासको मापन गर्ने अर्को माध्यम हो । यसरी समग्रतामा नाप्दा अमेरिकालाई विश्वको पहिलो नम्बरको विकसित मुलुक मानिएको छ भने दोस्रोमा चीन रहेको छ । विकास र समृद्धिको सूचीमा अमेरिका अगाडि रहेको भए पनि सुखीको विश्व मापदण्डमा युरोपका फिनल्याण्ड, न्यूजील्याण्ड, स्वीजरल्याण्डजस्ता मुलुकहरू अगाडि रहेका छन् । विकास एउटा मानवीय तथा सामाजिक प्रक्रिया हो । विकास निर्माणात्मक (कन्ट्रिब्यूटिभ) तथा ध्वङ्सात्मक (डिस्ट्रिब्यूटिभ) अवधारणामा हुन्छ भन्ने मान्यता छ । यद्यपि मानव समाजको विकास र मानवीय विकास प्रायः निर्माणात्मक नै हुने गरेको विश्व इतिहासबाट देखिएको छ ।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली शब्दकोषमा विकास भन्नाले क्रमशः बढ्दै वा सुध्रिँदै गएको स्थिति, उन्नति, उत्तरोत्तर प्रगति, क्रमिक परिवर्तन, हुर्केको वा सप्रेको अवस्था, वृद्धि, बिस्तार र फैलावट आदि हो भनिएको छ । ब्लाक ल डिक्नेरीले विकासलाई मानव निर्मित परिवर्तन र सुधार जसमा भौतिक संरचना, भवन, खानी, खनिजको उत्खननजस्ता कुराहरू पर्दछन् भनेको छ । विकास एउटा बहुआयामिक र व्यापक अवधारणा हो । मानिस र समाजका विविध पक्षमा निरन्तर आउने परिवर्तन विकास हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको 'डिक्लेरेसन अन द राइट टु डेभलपमेन्ट', १९८६ ले विकासमा सामाजिक-आर्थिक, भौगोलिक, राजनीतिक, प्रविधिगत, शैक्षिक, प्रशासनिकजस्ता पक्षमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ भनेको छ । सो घोषणाको धारा १ ले विकास मानिसको आधारभूत मानव अधिकार हो भन्ने प्रष्ट गरेको छ । जसमा सबै मानव जातिको हक र अधिकार हुन्छ भन्दै त्यो सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि पक्ष र क्षेत्रमा हुन्छ भनेको छ । राज्यले नागरिकका राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अधिकारको सुरक्षा हुने गरी नीति लागु गर्नुपर्ने कुरामा सो घोषणाको धारा ३ ले जोड दिएको देखिन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ गठनको प्रमुख उद्देश्य पनि विकास, मानव अधिकारको संरक्षण, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति, अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूको शान्तिपूर्ण समाधान तथा मानवीय समृद्धि आदि रहेको देखिन्छ ।

प्रजातन्त्र, सुरक्षा, शान्ति, दिगो विकास, समृद्धि, सुशासन, नागरिक अधिकार, सामाजिक विकास तथा मानव अधिकार आदि सबै मानव जीवनसँग अन्तरसम्बन्धित विषयहरू हुन् । मानव विकास प्रतिवेदन, १९९५ ले विकास सबैलाई समान अवसर दिने माध्यम हो भनेको छ । विश्व बैङ्कले विकासका विभिन्न पक्ष हुने उल्लेख गरेको छ । एसियाली विकास बैङ्कले आर्थिक वृद्धि गर्न, गरिबी निवारण, मानव विकासमा सहयोग तथा वातावरणको संरक्षण गर्ने नीति विकासमा हुनुपर्ने भनेको छ । अमेरिकी विद्वान् डेभिड कोर्टेन (१९३७) ले विकासलाई एउटा त्यस्तो अविच्छिन्न प्रक्रिया जसमा समाजका सदस्यहरूले तिनीहरूको व्यक्तिगत र संस्थागत क्षमता प्रयोग गर्दै प्राकृतिक र मानव निर्मित स्रोतको प्रयोग गरी आफ्ना लागि दिगो र सम्पन्न उत्पादनमा केन्द्रित हुन्छन् भनेका छन् । बेलायती विद्वान् ह्युगो स्लीम (१९६१) ले 'डिभलोपमेन्ट इन प्राक्टिस' (१९९५) मा विकासलाई 'परिवर्तनको प्रक्रिया हो, जुन सधैं जारी हुन्छ' भनेका छन् ।

विकास हरेक मानिस, व्यक्ति र समाजको लागि आवश्यक कुरा हो । विकास र मानव अधिकारको गहिरो अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । तसैले प्रत्येक सरकारको मूल मुद्दा विकास हुने गर्दछ । अर्थशास्त्री, नीति निर्माता, विश्लेषक र राजनीतिक नेतृत्वको लागि विकास एउटा गम्भीर र महत्त्वपूर्ण एवम् फराकिलो अवधारणा हुन पुगेको छ । जुनै पनि राज्य, शासन र प्रणालीको पहिलो आवश्यकता र प्राथमिकता विकास हुनुपर्दछ भन्ने मानिन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछिको अविधिमा विश्वमा आर्थिक विकासलाई प्रमुख मान्न थालिएको देखिन्छ । आर्थिक विकासबाटै राज्यहरूले पूर्वाधारको विकास, निर्माण, उत्पादनको क्षमतामा बिस्तारजस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्दै थप सम्पन्न हुन सकेका छन् । मानव स्रोतको विकास र बिस्तार अर्को महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त र मान्यता हो । प्रत्येक विकासमा मूल रूपमा मानव नै क्रियाशील र सक्रिय हुने भएकोले पनि मानिसको क्षमता, सीप, दक्षता, सहभागिता, आय वृद्धि तथा उत्पादनको क्षमता बिस्तार हुनुपर्दछ भन्ने मानिएको हो । सामाजिक कल्याण र विकासलाई पनि महत्त्वपूर्ण मान्यता मानिएको छ । आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको अवधारणाले मानिसमा दैनिक आवश्यकताका वस्तु तथा सेवाको विकास र बिस्तार एवम् वितरणमा ध्यान दिनुपर्ने मान्दछ । वर्तमानमा विकाससम्बन्धी अनेकौँ धारणा र मान्यता एवम् अभ्यासको विकास र बिस्तार भएका कारण मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धसमेतमा व्यापक वृद्धि हुँदै आएको छ ।

विश्वमा मानव अधिकार तथा विकासको लागि मानवले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना आवश्यकता र योजना एवम् नीतिको छनौट गर्न पाउनुपर्ने अवधारणा विकास भएको देखिन्छ ।¹ भारतीय-अमेरिकी लेखक तथा विधिशास्त्री अर्मत्य सेन (१९३३) जसले अर्थशास्त्रको नोबेल पुरस्कार (सन् १९९८) समेत पाए । सेनद्वारा लिखित प्रसिद्ध पुस्तक 'डेभलपमेन्ट एज फ्रिडम' (१९९९) मा उनले 'विकासको लागि प्रत्येक नागरिकको आफ्नो स्वतन्त्र छनौट गर्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने र कतैबाट पनि हस्तक्षेप हुन नहुने' भन्दै 'नागरिकको स्वतन्त्र छनौटमाथि अड्कुश लगाउनु मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्नु हो' भन्ने प्रष्ट गरेका छन् । विकासमा नागरिक सहभागितामा बढी जोड दिँदै नागरिकहरू स्वयम् विकासमा सहभागी हुन पाउनुपर्ने भन्दै शिक्षा, बृहत् अवसर, क्षमता वृद्धि तथा राजनीतिक स्वतन्त्रताको पक्षमा सेनले वकालत गरेका छन् ।

अधिकारमा आधारित विकाससम्बन्धी दार्शनिक मान्यताले आधारभूत मानव अधिकार र विकासलाई निकटको सम्बन्ध हुन्छ भन्ने मान्यता राख्ने गरेको छ । यो मान्यताको वकालत गर्नेहरूले अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानून तथा संविधानहरूले उल्लेख गरेका सबै अधिकारहरूमाथि कुनै पनि संस्था र व्यक्तिले हस्तक्षेप गर्न नहुने भन्ने गरेका छन् । विकासको लागि नागरिक अधिकारको बहाली, सहभागिता, स्वतन्त्रता, विभेदको अन्त्य, पछि परेका समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको उत्थान र विकासमा राज्यले लगानी र सुरक्षा गरिदिए विकासको वातारण बन्ने मान्दछ । मानव विकास प्रतिवदेन, २००६ ले पनि विकासको लागि समाजमा रहेका विभेदको अन्त्य हुनुपर्ने भनेको छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र सुरक्षामा कतैबाट धम्की हुनु नहुने, सबै खालका हिंसा हुन नहुने, बोल्ने-लेख्नेजस्ता प्रजातान्त्रिक अधिकारको हनन हुन नहुने, सामाजिक विभेद र अन्याय हुन नहुने आदि पक्षलाई विकासको आधार मानेको देखिन्छ । समग्रमा मानवीय आवश्यकता तथा विकासको लागि मानव अधिकारको पूर्ण पालना र सम्मान हुनुपर्ने कुरालाई सबै दार्शनिक एवम् विचारकहरूले जोड दिएका छन् ।

2 Dr. Suresh kumar Dhungana..2021. *Constitution Development and Constitution of Nepal-2015*, Kathmandu: Pairavi Books House P.Ltd, page 202

विकासमा मूलतः तीन खालका अवधारणा देखिन्छन् । आर्थिक विकास, सामाजिक विकास र मानव विकास । विकासका तीनवटा मूल मूल्य (कोर भ्यालु)हरूमा आधारभूत आवश्यकताको आपूर्ति, छनौटको स्वतन्त्रता र व्यक्तिको क्षमता विकास पर्दछन् । आर्थिकमा औद्योगिकीकरण, रोजागारीमा वृद्धि, आय वृद्धि, आधारभूत आवश्यकताका वस्तुको सहज र सरल आपूर्ति र पर्याप्त मात्रामा पूर्वाधारको विकास र विस्तार आदि पर्दछन् । सामाजिक पक्षमा विभिन्न विभेदहरूमा कमी, असल शासन, न्याय, सुशासन, स्वतन्त्रता, सुरक्षा, समता, समानता, सामाजिक कल्याण, सामाजिक न्यायजस्ता कुराहरू पर्दछन् । मानव विकास पक्षमा जीवन बाँच्ने दरमा वृद्धि, बालमृत्युदरमा कमी, सुखी जीवनजस्ता कुराहरू हुन्छन् । त्यसै गरी सामान्य पक्षहरूमा प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि, राष्ट्रिय आयमा वृद्धि, मानवीय आवश्यकताका वस्तुहरूको उपलब्धताजस्ता कुराहरूलाई महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । विकाससम्बन्धी फराकिला अवधारणा, बदलिँदो मानवीय आवश्यकता तथा मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको बारेमा विश्लेषण र विवेचना गर्दा यिनै पक्षलाई जोड दिनुपर्ने अवस्था छ ।

विकाससम्बन्धी सबै मान्यताको निचोड भनेको फेरिपनि आर्थिक विकास, सामाजिक विकास र मानवीय जीवनमा समृद्धि, सुखी तथा सम्पन्नता ल्याउने तर्फ नै रहेको देखिन्छ । भौतिक साधन-स्रोत बढी हुनुमात्र पनि विकास होइन । विकासमा राज्य प्रमुख हिस्सेदार (शेयरहोल्डर) हो तर सम्पूर्ण होइन, हुन सक्दैन । नागरिकहरू विकासका मुख्य हिस्सेदार (शेयरहोल्डर) सदस्य हुन् । तसर्थ उनीहरूको सार्थक सहभागिता र अपनत्व कसरी हुन सक्दछ, त्यो नै दिगो विकास हुन्छ । नागरिकहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता, स्वतन्त्रताको सम्मान, मानव अधिकारको सुरक्षा तथा समानताको सुनिश्चित गर्न सक्नु फराकिलो अर्थमा मानव अधिकारमैत्री समाज निर्माणमा सहयोग गर्नु हो ।

विकास तथा मानव अधिकारको सुरक्षा गर्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले आवश्यक कानुनी प्रबन्ध गरेको देखिन्छ । सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १, २, ३, ४, १५, १६, १८, २१, २३, २४, २५, २६ तथा २७ मा विभिन्न प्रबन्ध गरिएका छन् । सन् १९६६ मा जारी गरिएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६, ७, ८, ९, १८, १९, २३, २४, २५, २६ तथा २७ मा मानव अधिकारको संरक्षण तथा विकाससम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (आइएलओ) ले सामाजिक सुरक्षामा मानवीय सम्मान र सामाजिक न्याय हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । नागरिकहरूले राज्यलाई गरेको सेवाबापत् दिइने आर्थिक-सामाजिक सुरक्षा र सम्मान हो । जुन नगद पेन्सन, आय वितरण, रोजगारी, पूर्वाधारको निर्माण आदि हुन सक्ने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले जोड दिएको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८ को धारा २५ मा प्रत्येकको लागि बिरामी, बेरोजगारी, असक्षमता, वृद्धवृद्धाजस्ता अवस्थामा पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा हुनुपर्दछ भनिएको छ । टिएन भागवालको 'इकोनोमिक्स अफ लेबर एण्ड इण्डस्ट्रियल रिलेशन', १९९० मा सामाजिक सुरक्षा त्यस्तो कुरा हो जसमा राज्यले आधारभूत स्तरको भौतिक सुविधा र जीवन निर्वाहको वातावरण निर्माण गर्ने कुराहरू हो भन्दै मानव अधिकार र विकासलाई जोडेका छन् । प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा राज्यले प्रत्येक नागरिकहरूप्रतिको जिम्मेवारी र अभिभाकत्व लिन्छ भन्ने मानिन्छ । सामाजिक सुरक्षा दिनुको अर्थ गरिवी र पछौटेपनबाट केही राहत दिनु हो । विकास र मानव अधिकारमैत्री समाज निर्माणमा सहयोगी भूमिका खेल्नु हो । समाजमा सामाजिक न्याय र सदभावको वृद्धि गर्नु हो । खासमा मुलुकको समग्र आर्थिक-सामाजिक अवस्थामा सुधार गरी विकास तथा वितरण प्रणालीलाई न्यायपूर्ण बनाउन सहयोग गर्नु हो । विकाससम्बन्धी धारणा र मान्यतालाई

यिनै फराकिलो अर्थमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

विकासमा आधुनिकीकरण सिद्धान्त, परनिर्भरताको सिद्धान्त, विश्व व्यवस्था सिद्धान्त, राज्य केन्द्रित दृष्टिकोण, बजार केन्द्रित दृष्टिकोण, गैरसरकारी संस्था केन्द्रित दृष्टिकोण, जनता केन्द्रित दृष्टिकोण आदि रहेका छन् । परनिर्भरताको सिद्धान्तलाई दार्शनिक ए.जी. फ्याडक, समिर अमिन, दास स्यान्टोस आदिले विभिन्न तरिकाले व्याख्या गरेका छन् । इमानुल वाइलरस्टाइनले विश्वव्यवस्था सिद्धान्तमा विश्वका धनी मुलुकलाई मूल सेरोफेरो (कोर, पेरिफेरि) र (सीमित सेरोफेरो) सेमी पेरिफेरि भन्दै कोरले पेरिफेरिलाई जहिल्यै ठग्ने गरेको भनेका छन् । विश्वका मुलुकहरू विकासमा पछाडि पर्नुमा साम्राज्यवादी एवम् पुँजीवादी राष्ट्रहरूले अल्पविकसित मुलुकहरूलाई आर्थिक शोषण गर्नु नै मुख्य कारण हो । विकासको उचाइमा पुगेको गर्व गर्ने पुँजीवादी राष्ट्रहरू र तिनका एजेन्टहरूले अल्पविकसित मुलुकको साधन-स्रोत, कच्चा पदार्थ, श्रम आदिको शोषण गरी औद्योगिकीकरण, पुँजीकरण र प्रविधिकरण गर्न सफल भएका छन् । अल्पविकसित मुलुकको विकास गर्ने नाममा ऋण र अन्य सहयोग प्रदान गरे । यस्ता सहयोगमा पुँजीवादी राष्ट्रको स्वार्थी चरित्र लुकेको हुँदा अल्पविकसित राष्ट्र अरू बढी परनिर्भर हुन पुगे । धनी मुलुकहरूले आफ्ना हितको लागि गरिब राष्ट्रको स्वतन्त्रता र मानव अधिकारको हनन गर्ने गरेका छन् ।^३

धनी हुनु विकासको एउटा प्रमुख सूचक त हो तर सम्पूर्ण सूचक होइन । नेपाल इतिहासदेखि नै मूलतः भारत र त्यस आसपासका मुलुकमा नोकरी गर्ने वा लाहुर जाने र फर्कादा 'छडुके टोपी, कालो चश्मा, ठुलो व्याग र धन (?) बोकेर' आउने भन्ने सोच र चिन्तनले हामी अघि बढ्दै आयौं । त्यसैले हाम्रो विकासको सोचमा त्यै लाहुरे मानसिकता हावी भयो र आज पनि सोही सोचले बढी काम गर्दैछ । 'लाहुरे सोच र मोडेलको' विकास वास्तविक तथा सम्पूर्ण विकास होइन । यो त प्राविधिक र केही हदसम्मको भौतिक विकासको सोच र बुझाइमात्र हो । यो सोचले समाज, देश र व्यक्तिले बृहत्मा सफलता पाउँदैनन् । विकासमा मानिसको आर्थिक उन्नति, जीवन र स्वास्थ्य, आधुनिकता, मानवीय मूल्य, सामाजिक दर्शन, सभ्यता, संस्कृति, शिक्षा र ज्ञान, विज्ञता, विज्ञान, समृद्धि, उन्नति, प्रगति, स्तर, पहिचान, पूर्वाधार र सामर्थ्य, प्रणाली, विधि, व्यवस्थापन, तरिका, सूचना, प्रयोग, सम्पन्नता, सोच्ने क्षमता, तुलनात्मक दक्षता, भ्रमण तथा खर्च गर्ने हैसियत, विश्व दृष्टिकोण र बुझाइ आदिजस्ता कुराहरू सन्तुलित ढङ्गले भल्कनु पर्दछ । युरोपेली र अमेरिकी मुलुकहरू केवल धनी भएकाले मात्र विकसित भएका होइनन् । अर्कोतर्फ अफ्रिकाका विभिन्न मुलुकहरू तथा दक्षिण एसियाका पाकिस्तान, बङ्गलादेश, भारत, नेपालजस्ता देश र त्यहाँका समाज केवल धनी नभएर मात्र अविकसित भएका होइनन् । ठुला घर, ठुला सडक, महङ्गो कार, सुट, बियर, वाइन, अर्नामेन्ट, डिस्को, डान्स, पिज्जा, केएफसिको चिकेनको खवाइ, भौतिक सुविधा र खर्चको असीमित हैसियतजस्ता पक्ष मात्र विकास र समृद्धिको सूचक हुन सक्दैनन् । यस्तो सोच साँघुरो, अवस्तुवादी, अज्ञानी, अपूर्ण तथा सङ्किर्ण सोच मात्र हो । यो सोच र बुझाइ नै सामान्यतया: नेपालीको 'लाहुरे मानसिकता र सोच' हो । यस्तो सङ्कुचित विकासले मानव अधिकारको संरक्षणमा प्रष्ट बल पुग्ने पनि होइन । विकाससम्बन्धी यस्तो सोच राज्यको नीति निर्माणको तहमा बसेकामा समेत देखिन्छ । यसलाई बदल्न सक्नुपर्दछ । नेपालका नीति निर्माणको तहमा बस्नेहरूमा समेत यही लाहुरे धारणाको विकासको बुझाइ हावी देखिन्छ । समाजमा रहेका संस्कृति, सस्कार, सभ्यता, शिक्षा र अन्तरक्रिया, विचार, मूल्य,

३ भोगेन्द्र, अर्याल, (वि.सं.२०६८). विकासका दृष्टिकोणहरू, काठमाडौं: ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन, पृष्ठ १२७ ।

नैतिकता, बुद्धि, विश्लेषण, मानवीयता आदिजस्ता विषय र पक्षमा पनि सुधार र विकास हुनु आवश्यक तथा अनिवार्य हुन्छ। केवल भौतिक र आधुनिक विकास खोक्रो र अविवेकी विकास हो। भौतिक विकास आवरण र बाहिरी विकासमात्र हो। यस्तो विकासले मानिसको स्वतन्त्रता, समानता, सामाजिक न्याय र मानव अधिकारलाई खासमा सम्बोधन गर्न सक्दैन। यसर्थ विकास र मानव अधिकारलाई फराकिलो, बदलिँदो र मानवीय आवश्यकताको कोणबाट बुझ्नु र विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्था छ।

५. वर्तमानमा विकास, मानव अधिकार र नेपाल सन्दर्भ

विकाससम्बन्धी परम्परागत मान्यता र मूल्यमा शासक तथा सत्ताले चाहेको आवश्यकता पूर्ति गराउनु-गरिदिनु विकास ठानिन्थ्यो। बदलिँदो धारणाले भने नागरिकको लागि नागरिकद्वारा गरिने उनीहरूको आफ्नो छनौटलाई विकास मान्ने गरिएको छ। अर्मात्य सेनले विकासलाई वैकल्पिक छनौट गर्न सक्ने स्वतन्त्रताको रूपमा व्याख्या गरे। उनले सामर्थ्यताको विस्तार नै विकास हो, यसमा विभिन्न विचारधाराहरूमध्येबाट छनौट गर्ने स्वतन्त्रता रहन्छ। यसले मानिसहरूको जीवनलाई समृद्ध गर्ने तथा कसरी जीवनयापन गर्न चाहेको हो त्यसको छनौट गर्नमा समर्थ तुल्याउनेछ भन्ने मान्यतामा जोड दिँदै त्यो नभए मानव अधिकारको हनन हुन पुग्ने उल्लेख गरेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव विकास प्रतिवेदन २००९ ले मानिसहरूको छनौटलाई विस्तार गर्नु नै विकासको आधारभूत उद्देश्यको रूपमा परिभाषा गरेको छ।

विधिको शासन, कानुनी राज्य, स्वतन्त्र र सक्षम अदालत, राजनीतिक दल, स्वतन्त्र निर्वाचनजस्ता आधार प्रजातन्त्र र विकासका खम्बा मान्यता हुन्। समानता र सामाजिक न्यायलाई लोकतान्त्रिक प्रजातान्त्रिक समाजमा अनिवार्य मान्यता र मूल्यको रूपमा लिइन्छ। विश्वको राजनीतिक र सामाजिक विकासको क्रममा २ शताब्दीभन्दा अघिदेखि यससम्बन्धी विचार र धारणाले प्रधानता पाएको छ। राजनीतिक समानता, स्वतन्त्रता तथा सबैको समान अधिकार र अवसरका माध्यमबाट विकास तथा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रमा परिवर्तन हुन सक्दछ, विकास र मानव अधिकारले स्वतन्त्रता र समानतामा जोड दिन्छ। क्याम्ब्रिज अङ्ग्रेजी डिक्शनरीमा समानता भन्नाले-‘जनताको विभिन्न समूहको त्यस्तो अधिकार जसमा समान सामाजिक अवस्थासहित त्यो प्राप्त गर्न एउटै समान प्रक्रिया र उपचार विधिको प्रबन्ध गरिएको हुन्छ’ भनिएको छ। जान फ्र्याङ्लिन सम्पादक रहेको बेलायतबाट प्रकाशित पुस्तक ‘इक्वालिटी’ (१९९७) मा समानताका विभिन्न आयामहरूलाई विवेचना गरी उदारवादी समाजमा त्यो सिद्धान्तलाई अनिवार्य हुने उल्लेख छ। समानतालाई बाहिर राखेर कुनै पनि खालको न्याय र सामाजिक न्यायको कल्पना गर्न नसकिने कुरा सो पुस्तकले औल्याएको छ। विकास र मानव अधिकारसम्बन्धी परिवर्तित धारणा तथा त्यसको अन्तरसम्बन्ध खोज्न यो मान्यता सहयोगी देखिन्छ। अमेरिकी विधिशास्त्री जोन रावल्स (१९२१-२००२) द्वारा लिखित ‘अ थ्योरी अफ जस्टिस’ (१९७१) पुस्तक लाई विधिशास्त्र र राजनीतिशास्त्रमा न्याय (जस्टिस) को अर्थ र महत्त्व जान्न बढी उपयोगी मानिन्छ। जसमा रावल्सले समानताको लागि ‘राजनीतिक स्वतन्त्रता र अवसरको वितरणमुखी न्याय’लाई महत्त्व दिएका छन्। दार्शनिक रावल्सले ‘अन्य व्यक्तिसरह सबैलाई स्वतन्त्रता हुनुपर्ने’ कुरामा जोड दिँदै अवसर, अधिकार र छनौटको स्वतन्त्रतालाई समानता, न्याय, सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको पूर्वशर्त मानेका छन्। कोलिन्स अङ्ग्रेजी डिक्शनरीमा ‘सामाजिक न्याय त्यस्तो मूल्य र सिद्धान्त हो जसमा

4 Dr. Suresh Kumar. Dhungana.2020. *Constitution Making in Some Selected Countries of the World*, Kathmandu: Pairavi Books Huouse P.Ltd, page 219

समाजका सबै सदस्यहरूले समान अधिकार तथा अवसर प्राप्त गर्न सक्दछन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गरिएको अवस्था'लाई भनेको छ । न्याय (जष्टिस) को आधारभूत मूल्य र मान्यतामा 'जसको जुन कुरामा हक-अधिकार हुनुपर्ने हो, त्यो कसैबाट हस्तक्षेप हुन नसकोस्' भन्ने हो । विकास तथा मानव अधिकारसम्बन्धी अवधारणा तथा अन्तरसम्बन्धमा यो खालको मान्यतालाई विश्वमा स्वीकार गरिँदै आएको छ । यिनै धारणालाई स्वीकार गरी आधुनिक र लोकतान्त्रिक संविधानहरू बन्ने गरेका छन् ।

नेपालको संविधान- कानूनमा पनि स्वतन्त्रता, समानता र सामाजिक न्यायबाट बञ्चित हुनुपरेका समूहहरूलाई विशेष खालको सुविधा तथा अवसरको प्रबन्ध गरिएको छ । समानतामा 'पूर्ण समानता' र 'अन्धो समानता' भनियो भने त्यो अन्यायपूर्ण हुन्छ । समानताको अर्थात् सबैलाई समान गर्नु भन्नुको अर्थ समान र असमानलाई उही सुविधा र अधिकार भन्ने चाहिँ हुन्न । यो मूल्यअनुसार नै एउटा कार्यालयको पियन मानिस हो र सचिव पनि मानिस नै हो तर दुवैको तलब, सेवा र सुविधा फरक-फरक हुन्छ, त्यो अन्याय होइन र हुन्न । खाली समानहरूकै बीचमा वा एउटै कामको लागि फरक सुविधा (ज्याला) भने हुनुहुन्न भन्ने हो । सबैलाई समान भन्ने मूल्यबाट समान र स्वाभाविक योग्यताक्रम (मेरिट) को आधारमा योग्यहरूको क्रम र निश्चित आधारबाट पहिलो दोस्रोको सूची बनाउने कुरा पनि खास न्याय (रियल जष्टिस) र सामाजिक न्यायको एउटा पक्ष र पाटो हो । समान योग्य तथा सक्षमहरूका बीचमा पनि योग्यताक्रमको आधारमा समानता र न्यायको मर्मअनुसार गरिए त्यसले सार्थकता पाउने अवस्था हुन्छ । विश्वमा यो खालको योग्यहरूको बीचमा पनि बढी योग्यको योग्यताक्रम प्रणाली (मेरिट सिष्टम) लाई आज बढी प्रयोग र प्रचलनमा ल्याइएको छ । अदालती फैसला र न्यायिक निर्णयहरूमा पनि यो विधि र तरिकालाई विश्वमा स्वीकार गर्न थालिएको छ ।

नेपालको सर्वोच्च अदालतको फैसलाहरूमा पनि योग्यहरूका बीचमा बढी योग्य को हो, पहिले त्यसले अधिकार र अवसर पाउनुपर्दछ भन्ने मूल्यलाई स्वीकार गर्ने गरिएको छ । २०७० सालमा रोशन खनालको मुद्दामा परराष्ट्र मन्त्रालयमा कूल २७ जना अधिकृतहरूको लोकसेवामार्फत छनौट भई पदवहाली भएकोमा खुला, महिला वा कसको नाम अगाडिको सूचीमा राखी क्रमसङ्ख्या कायम गर्ने भन्ने विवाद भएको थियो । केहीको तर्क खुलाले पहिलो प्राथमिकता पाउनुपर्ने थियो भने अर्को तर्कले राज्यले महिलालाई विशेष आरक्षण दिएकोले महिलाको नाम अगाडिको प्राथमिकता सूचीमा हुनुपर्ने तर्क गरिएको थियो । त्यसरी अगाडि हुनुको अर्थ पछि बढुवा वा अवसरमा प्राथमिकता पाउने भन्ने भएकोले त्यो विवाद सर्वोच्च पुगेको थियो । सर्वोच्च अदालतले समानता, वास्तविक न्याय र सामाजिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम हुने व्याख्या गर्दै जसले परीक्षामा जति नम्बर पाएको छ, सोहीबमोजिम १०० देखि ९९, ९८ हुँदै तल आउने क्रमको सिद्धान्तबमोजिम योग्यताक्रमको आधारमा (मेरिटवेस) को आधारमा सक्षमहरूमध्ये बढी सक्षम एक नम्बरमा र सोही क्रमबमोजिम पछाडि हुने क्रम हुने फैसला गर्दै खुला, महिला वा अन्यको विवादमा फैसला गरेको थियो । सामाजिक न्यायको लागि पछि परेका महिला लगायतका समुदायलाई विशेष आरक्षण हुने भए पनि समान योग्यहरूको बीचमा चाहिँ समान खालको न्यायपूर्ण, तार्किक र अन्याय नहुने योग्यताक्रमको आधारको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको थियो । मानव अधिकार र न्यायको दृष्टिकोणबाट उल्लेखित फैसला र मान्यतालाई अर्थपूर्ण मानिएको छ ।

नेपालको वर्तमान संविधानको धारा १६ देखि धारा ४६ सम्म विभिन्न धारा र उपधाराहरूमा नागरिकलाई समानता, न्याय र सामाजिक न्यायको बृहत् मूल्य र मर्मबमोजिम हुने गरी मौलिक हकको संवैधानिक प्रबन्ध

गरिएका छन् । सामाजिक न्यायको अवस्था बनाउनको लागि कतिपय सकारात्मक विभेदको व्यवस्था पनि गरिएका छन् । सबैलाई समान गर्ने नारामा समानहरूका बीचमा पनि असमान र अन्यायपूर्ण व्यवहार र कार्य गर्ने हो भने त्यो अन्याय हुन पुग्दछ । जस्तो त्यो मान्यताबमोजिम भक्तपुरको र सर्हाहीको काउलीको एउटै मूल्य हुनुपर्दछ भने जस्तै हो वा काउली र बन्दाको एकै मूल्यदर हुनुपर्दछ भने जस्तै हो । त्यो दर्शन पूरै अन्यायपूर्ण हुन्छ । जसले समानता र सामाजिक न्याय दिन सक्दैन । यसर्थ आजको उदार, प्रजातान्त्रिक, सचेत र न्यायपूर्ण समाजमा समानहरूको लागि समान र असमानहरूको लागि असमान विधिबाटै समानता र सामाजिक न्यायको वास्तविक अर्थ र महत्त्व बुझ्नु र लागु गर्नुपर्दछ । खासमा त्यो मानव अधिकारको आधारभूत मर्म हो । समानहरूका बीचमा पनि बढी योग्य खोज्ने योग्यताक्रम (मेरिट) प्रणालीलाई आज विश्वमा बढी स्वीकार गरिने समानता र सामाजिक न्यायसम्बन्धी मूल्य र मान्यता हो । यो विधि, दर्शन र सिद्धान्तलाई राज्यका सबै क्षेत्र र समाजमा लागु गर्न सक्नुपर्दछ ।

नेपालको संविधान, वि.सं. २०७२ मा मानव अधिकार, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक हक अधिकार, नागरिक सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणामा भएका विषयहरू लगायत सबै महत्त्वपूर्ण अधिकारहरूलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । संविधानको प्रस्तावनामै 'नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक हक, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र निर्वाचन, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानुनी तथा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित राज्य हुनेछ' भन्ने वाक्य स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिनुले मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यता तथा मूल्यलाई पूर्णतः स्वीकारेको पाइन्छ ।^५

नेपालको संविधानमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, सञ्चारको हक, न्यायसम्बन्धी हकजस्ता मौलिक हक राखिएका छन् । संविधानले अपराध पीडितको हक, यातनाविरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक, सम्पत्तिको हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, शोषणविरुद्धको हक, स्वस्च्छ वातावरणको हक, शिक्षासम्बन्धी हक, भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक, रोजगारीको हक, श्रमको हक, स्वस्थसम्बन्धी हक, खाद्यसम्बन्धी हक, आवासको हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक, दलितको हक, जेष्ठ नागरिकको हक, सामाजिक न्यायको हकजस्ता हक अधिकारलाई विभिन्न धारा तथा उपधाराहरूमा सबिस्तार व्याख्या गरी हक अधिकारको रक्षा निश्चित हुने गरी उल्लेख गरिएका देखिन्छन् । सामाजिक सुरक्षाको हक, उपभोक्ताको हक, देश निकालाविरुद्धको हक, संवैधानिक उपचारको हक तथा मौलिक हकको कार्यान्वयन भन्ने धारा समेत राखी त्यसको सही कार्यान्वयनका लागि राज्यले कानून बनाएर लागु गर्ने भनिएको पाइन्छ । त्यसै गरी मानव अधिकारको बहालीको लागि नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन समेत गरेको देखिन्छ ।

नेपाल सन् १९५५ डिसेम्बर १४ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य भएको हो । नेपालले सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणादेखि लिएर त्यसपछि लागु गरिएका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सबैजसो सन्धि र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा हस्ताक्षर गरी समर्थन तथा अनुमोदनसमेत गरेको छ । सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहलमा जारी भई लागु गरिएका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध तथा

५ नेपालको संविधान, वि.सं. २०७२, काठमाडौं: कानून किताव व्यवस्था सहिति, पृष्ठ १ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धहरूलाई नेपालले सन् १९९१ मे १४ मा सम्मिलन गरेको छ। सन् १९६६ को सबै प्रकारका जातीय विभेदसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिलाई नेपालले ३० जनवरी १९७१ मा सम्मिलन गरेको थियो। महिलाविरुद्ध हुने सबै खालका विभेद विरुद्धको सन्धि सन् १९७९ लाई नेपालले सन् १९९१ अप्रिल २२ मा सम्मिलन गरेको छ। सन् १९८९ को बाल अधिकार सन्धिलाई १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेको छ। दासताविरुद्धको सन् १९२६ को सन्धिलाई नेपालले सन् १९६३ जनवरी ७ मा सम्मिलन गरेको छ। सन् १९५३ को महिलाको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी सन्धिलाई १९६६ अप्रिल २४ मा सम्मिलन गरेको छ। त्यस्तै सन् १९८४ को यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय सजायसम्बन्धी सन्धिलाई सन् १९९१ मे १४ मा सम्मिलन गरेको छ। सन् १९८९ को मानिसलाई मृत्युदण्ड दिन नहुने मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी आलेख नेपालले सन् १९९१ सेप्टेम्बर १४ मा नै सम्मिलन गरेको थियो। सन् १९९९ मा जारी गरिएको महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदविरुद्धको महासन्धिको आलेखलाई सन् २००७ जुन १५ मा अनुमोदन गरेको देखिन्छ। यसरी नेपालले मानवअधिकारसँग सम्बन्धित तथा अन्य विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि एवम् कानूनहरूमा हस्ताक्षर गरी आवश्यकताअनुसार स्वीकृति, सम्मिलन तथा अनुमोदन गरेको देखिन्छ। नेपालको संवैधानिक प्रबन्धको दृष्टिकोणले वर्तमान संविधानले मानव अधिकार तथा विकासका अधिकार एवम् अवसरसम्बन्धी प्रबन्ध गरेको छ। विकाससम्बन्धी फराकिला हुँदै गएका अवधारणा, मूल्य र मान्यतालाई समय र समाजको आवश्यकताअनुसार मानव तथा नेपाली नागरिकको अधिकारको सुरक्षामा नेपालको संविधानको प्रबन्धलाई महत्त्वपूर्ण व्यवस्था मान्नुपर्दछ। विकास र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध हुने भएकोले संविधानले गरेको प्रबन्ध संविधानको अक्षर र भावनाअनुसार लागु गर्न सक्नु आजको नेपालको सन्दर्भमा मुलुक र नागरिक समृद्ध हुनेतर्फ अधि बढ्नु हो।

६. बाँच्ने पाउने अधिकार, विकास र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध

सामान्य अर्थमा आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको विषयलाई पनि मानव अधिकारसँग दाँजेर विश्लेषण गर्ने गरिन्छन्। मानव अधिकार प्राकृतिक अधिकार हो। मानव भएवापत जुनसुकै मानवले पाउने पर्ने आधारभूत अधिकार मानव अधिकार हो। त्यसै गरी मानिस बाँच्नको लागि अत्यावश्यक हुने न्यूनतम आधारभूत कुराहरू विना पनि मानिस बाँच्ने अवस्था हुन्न। यसैले मानिस बाँच्नको लागि आवश्यक हुने प्राकृतिक र भौतिक वस्तुहरू सबैले निर्वाध ढङ्गले पाउनुपर्दछ। न्यूनतम आधारभूत वस्तुको उपयोग गर्नबाट कुनै पनि मानिस वञ्चित हुन्छ भने त्यहाँ न्याय, समानता, समताजस्ता कुराको कुनै अर्थ हुन्न। संयुक्त सङ्घले सन् १९६६ मा जारी गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धहरूले मानिसको लागि बोल्ने, लेख्ने, विचार राख्ने, हिड्ने सङ्गठित हुन पाउनेजस्ता राजनीतिक अधिकारका अतिरिक्त आधारभूत खाना-पानी, आवास, औषधी, कपडा, शिक्षाजस्ता विषयहरूलाई मानिसको आधारभूत न्यूनतम अधिकार मान्दै त्यो मानव अधिकार भएकोले सबैले पाउने पर्ने भनेको छ। त्यसमा पनि मानिस बाँच्न पाउने अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले एकातर्फ स्वतन्त्रता र अर्कोतर्फ खाना (ब्रेड एण्ड फ्रिडम) दुवैलाई उत्तिकै महत्त्व दिएकोले मानव अधिकार र विकासको गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको देखिन्छ। भारतीय प्राध्यापक उपेन्द्र वंशीले स्वतन्त्रताको लागि आवज उठाउन पनि पहिले रोटी (ब्रेड) अत्यावश्यक हुने बताएका छन्। यसरी हेर्दा मानिस बाँच्नको लागि खाना-पानीजस्ता कुरा पहिलो आवश्यकता हो भन्नेहरू रहेका छन्। अर्कोतर्फ स्वतन्त्रता मूल कुरा हो त्यो नभई कसरी आवाज उठाउने भन्ने तर्क

गर्नेहरूले भने नागरिक र राजनीतिक अधिकार मूल हो भन्ने गरेका छन् । दार्शनिक जोन इस्टुअल मिल (१८०६-१८७३) ले मानिसको लागि स्वतन्त्रताको ठुलो अर्थ हुने बनाएका छन् ।

विधिशास्त्री तथा दार्शनिकहरूले मानिस बाँच्नको लागि आवश्यक हुने आधारभूत आवश्यकताका कुराहरू हुनुपर्ने र त्यो उसको मानव अधिकार र प्राकृतिक अधिकार हुने भनेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले पनि न्यूनतम बाँच्न सक्ने वस्तु तथा भौतिक सुविधालाई आधारभूत आवश्यकता हो र त्यो प्राप्त हुनै पर्ने उल्लेख गरेका छन् । विश्वका राज्यहरूका संविधान र कानूनहरूले पनि सो कुराहरूलाई संवैधानिक तथा कानुनी प्रबन्ध गरी अधिकारहरूको सुरक्षा तथा संरक्षण गर्दै आएका छन् । नेपालको संविधान २०७२ को धारा १६ देखि धारा ४६ सम्म नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवम् आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई नागरिकहरूको आधारभूत मौलिक हक मान्दै संवैधानिक प्रबन्ध गरेको छ ।^६ मानव जीवनको लागि विकास र मानव अधिकार भएकोले पहिले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार हुनुपर्दछ भन्ने कुराको सर्वाधिक ठुलो महत्त्व रहेको छ । मानव अधिकार र विकासको अन्तरसम्बन्ध खोज्दा पहिलो कुरा मानिस बाँच्न पाउने आधारभूत र न्यूनतम कुराहरू प्राप्त हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई प्रमुख मानिएको छ । बदलिँदो समय र सामाजिक अवस्थामा मानवीय आवश्यकताका दायरा र क्षेत्र फराकिलो हुँदै गएका छन् । यसले पनि मानव अधिकार र विकासको अन्तरसम्बन्धलाई अलग गर्न सकिन्न ।

७. विकास र मानव अधिकार कार्यान्वयनका चुनौती विश्लेषण

विकास तथा आधुनिकीकरण र आधुनिकता, शहरीकरण, शिक्षा, अनुसन्धान, स्वास्थ्य, धर्मको स्वतन्त्रता अर्थात धर्म निरपेक्षता, कर्मचारीतन्त्रको सबलीकरण, सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमको विकास र बिस्तार, सरकारी सेवा र सुविधाको बिस्तार, जनतालाई सेवा र सुविधाको उपलब्धता दिनु आजको आधुनिक समाज र मानिसका मानव अधिकारको सम्मान गर्नु हो । जसमा जन्मदरमा कमि, जीवनको आयु बढाउने, सहभागिता, समता, न्याय, सहभागितामूलक समाज, संसदीय प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र, श्रमको विभाजन, पूर्वाधार तथा बाणिज्य सुविधाको बिस्तार, स्वतन्त्र बजारको विकास र बिस्तार, निजी क्षेत्रको सहभागिता, संस्थागत तथा संरचनागत विकास, सामाजिक परिचालन, लिङ्ग जनजाति लगायतलाई संरचनागत र विकासमा सहभागिता, भविष्यतर्फ आशावादी जनता, सुरक्षा, सुविधा, राज्यप्रतिको विस्वास, व्यक्तिगत अधिकार र स्वतन्त्रता, व्यक्तिको हक अधिकार तथा मानव अधिकारको रक्षा र पालना, नागरिक कर्तव्यप्रति सचेतजस्ता विषय यसका आधारभूत कुराहरूलाई विकास र मानव अधिकारको सन्दर्भमा अनिवार्य मानिन्छन् । अमेरिकी समाजशास्त्री डेनियल लर्नर (१९१७-१८८०) ले आधुनिकीकरणलाई विवेकपूर्ण परिवर्तनको प्रक्रिया भनी लेखेका छन् । यस्तै हटिङ्टनले मानिसको गतिविधि र विचारका सबै क्षेत्रमा परिवर्तन सम्मिलित हुने बहुपक्षीय प्रक्रिया भनेका छन् । नेपाली समाज परम्परागत विकासको मान्यतामा विस्वास राख्ने समाज हो । आधुनिकता मूलतः सन् १९९० को राजनीतिक परिवर्तनबाट बहुदलीय व्यवस्था आएपछि नेपाल विश्व बजारसँग बढी नजिक भएको देखिन्छ । विकास, आधुनिकता, सामाजिक न्याय, परिवर्तन तथा मानव अधिकारको संरक्षण आजका अनिवार्य आवश्यकताका विषय हुन् । लेखक डा. अतीन्द्र दाहालका अनुसार -विकास र आधुनिकता कहिल्यै नभेटिने तर कहिल्यै नभेटिने एक अनन्त अनुभव हो । यसको कुनै आदि र अन्त्य हुँदैन । संसारका केही देशहरू गरिबी निवारण, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, मानव अधिकार, विश्व व्यापार, शान्तिसुरक्षा, सुशासनका हिसाबले हामीभन्दा

६ नेपालको संविधान, वि.सं.२०७२, काठमाडौं: कानून किताव व्यवस्था सहित, पृष्ठ ६ ।

तुलनात्मक रूपमा आधुनिक र विकसित होलान् तर, उनीहरूमा अब केही गर्न बाँकी नरहेको भने होइन र हुँदैन ।

आधुनिकता र विकासको स्वरूप देशको भूराजनीति, संस्कार, समृद्धिको सम्भावनाअनुसार फरक हुन सक्छ । चीनले अहिले विकास र आधुनिकताको नयाँ अभ्यास गर्दैछ । उसको गरिबी निवारण, औद्योगिकरण तथा आर्थिक विकासको सफल प्रयोगबाट हामीले शिक्षा लिनपुर्छ । नागरिक र मानवका यिनै चाहना एवम् आवश्यकताको पूर्ति गर्नु मानव अधिकारको सुरक्षामा गम्भीर हुनु हो । विकसित हुनुभनेको पश्चिममा नै हुनुमात्र होइन भन्ने उदाहरण चीनले दिँदैछ । हामीले नेपाली मौलिकतामा आधारित फरक आयामको आधुनिकता र विकास खोजी गर्नुपर्छ । बजारले नेपाली विकास र आरभूत आवश्यकता तथा मान्यता ध्वस्त गर्दैछ । आफ्नो मौलिक परिचय निर्माण गर्दै त्यसको वैज्ञानिक प्रष्टीकरणबाट मात्र आधुनिकता र विकास सम्भव हुन्छ । केवल सरकार वा कुनै एक पक्षको प्रयासले होइन, आमनागरिक संस्कृति र संस्कारले आधुनिकता र विकास प्राप्त हुन्छ । यसरी विकाससम्बन्धी फराकिलो अवधारणा र बदलिँदा मानवीय आवश्यकताको परिपूर्ति गर्दै मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको खोजी गर्दै नागरिक छनौटको विकास आजको आवश्यकता हो । आधुनिक समाजमा विकास मानिसका आय स्तर, खानपान, फेसन, वस्तु तथा सेवाको प्रयोगमा पहुँच, शिक्षा, स्वस्थ्य लगायतका समग्र मानव विकासलाई तौलेर मूल्याङ्कन गरिन्छ । विकास र आधुनिकता भनेको ठुला भवन, चिल्ला सडक, कार तथा सेवाको उपलब्धता मात्र होइन समग्र मानव विकास, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवम् मानवीय संस्कारमा आएको परिवर्तन हो । व्यापक रूपमा भन्नुपर्दा आधुनिकताले औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, प्रजातन्त्र, पुँजीवाद, शक्तिको सर्वोच्चता, खुला बजार, वस्तुगत ज्ञानको खोजी, बौद्धिकता, विवेकता आदिलाई बुझाउँछ । विकास र मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा यिनै पक्षहरूमा देखिएका चुनौती विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्था छ । मानवशास्त्री मार्क लिट्चीले आफ्नो “स्विटेब्ली मोडर्न” नामको विकास र आधुनिकीकरणसम्बन्धी पुस्तकमा नेपाली सहरीया समाज विशेषगरी काठमाडौँका मध्यम वर्गीय समाजको दैनिक खानपान, रहनसहन, संस्कृति, प्रथा, परम्पराजस्ता विषयले सामाजिक परिवर्तनलाई सहयोग गरेको विवेचना गरेका थिए । आधुनिकतातर्फ बढ्दो सामाजिक जीवनको परिवर्तनलाई लिट्चीले प्रष्ट ढङ्गले व्याख्या गरेका छन् । विकासको फराकिलो र फैलिँदो अवधारणा र मान्यतालाई आज विश्वव्यापीकरण, भूराजनीति, शक्ति तथा मूलतः बजारले चलाएको वा रूचाएको विकास तथा मानव अधिकारसम्बन्धी व्याख्यालाई बदल्दै गएकोले यो आफैँमा चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ । विकाससम्बन्धी फराकिलो अवधारणा र बदलिँदो मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको अर्थ खोज्नुपर्ने अवस्था छ । ठुला कारखाना, ठुला भवन, चौडा सडक र महङ्गा मोटरमात्र विकास होइन भन्ने बदलिँदो अवधारणा र यथार्थता बुझ्नुपर्दछ ।

८. सर्वोच्च अदालतको फैसलामा विकास र मानव अधिकार

नेपालको सर्वोच्च अदालतले अनेकौँ फैसलामा नागरिकका आधारभूत मौलिक हकको रक्षा, स्वतन्त्रता, समानता, समता, न्याय, सामाजिक न्याय र समावेशीकरणको अर्थमा विकास तथा मानव अधिकारलाई जोडेर व्याख्या र विवेचना गर्दै विभिन्न आदेश दिँदै आएको छ । प्रत्येक नागरिकलाई मात्र होइन हरेक मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारको राज्यले पूर्ण सुनिश्चित गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा सर्वोच्च जहिल्यै सचेत तथा गम्भीर बन्दै आएको देखिन्छ । चार्ल्स शोभराजविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक मानिसलाई राज्यले बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउनु

पर्ने भन्दै मानव अधिकारको पक्षराष्ट्रहरू आधारभूत मानव अधिकार पालना गर्न बाध्य छन् । मुलुकको विकास वा स्रोतसाधन उपलब्ध हुन नसकेको कुरा देखाई तत्कालै पूरा गर्नुपर्ने दायित्वबाट उम्कन वा क्रमशः पूरा गर्दै जान्छु भन्नु पाउँदैन भन्ने कुरा प्रष्ट गरेको छ ।^{१७} अर्थात विदेशी वा जेलमा भएको आधारमा र राज्यसँग पर्याप्त आर्थिक सेवा र सुविधा नभएको भन्ने नाममा मानिस र नागरिकको जन्मसिद्ध अधिकारको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने आधारभूत अधिकारबाट सरकार पन्छन मिल्दैन भन्ने सर्वोच्चले प्रष्ट उल्लेख गरेको थियो ।

नागरिकको स्वतन्त्रता, स्वाधीनता, प्रजातान्त्रिक अधिकार र मानव अधिकारको हनन् सरकार वा कुनै पनि निकायबाट हुनुहुन्छ भन्ने प्रजातान्त्रिक र संवैधानिक मान्यतामा सर्वोच्च अदालत जहिल्यै सचेत रहँदै आयो । तत्कालीन राजाले गठन गरेको असंवैधानिक शाही आयोगलाई सर्वोच्चले नै असंवैधानिक भन्दै खारेज गरेको थियो । गणतन्त्रपछिका दिनमा पनि नागरिक अधिकार हनन् भएका वा गरिएका विषयमा सर्वोच्चले सरकार वा सम्बन्धित निकायलाई खबरदारी गर्दै नागरिक अधिकार र मानव अधिकारको सम्मान गर्न भन्दै आदेश दिने गरेको छ । लेलिन विष्ट वि. नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले नागरिक स्वतन्त्रता तथा मानव अधिकारको हनन हुन नहुने भन्दै सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनको पूर्ण पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।^{१८} मानव अधिकार र विकाससम्बन्धी नागरिक अधिकार र हित जोडिएका अनेकौँ मुद्दामा सर्वोच्चले नागरिक अधिकारको रक्षा हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । विकास र निर्माण गर्दा पनि नागरिकको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्नुपर्ने भएमा कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र गर्नुपर्ने, निजी सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नु राज्यको आधारभूत दायित्व हुने भन्ने फैसला निवेदक सानु श्रेष्ठ वि. नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा भनिएको छ ।^{१९} यसरी अनेकौँ मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले नागरिक अधिकार, स्वतन्त्रता, सामाजिक न्याय, विकास तथा मानव अधिकारसम्बन्धी विषयलाई अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानुनी तथा संवैधानिक प्रबन्ध एवम् मान्यताको आधारमा मानिस र नागरिकका आधारभूत अधिकारको सुरक्षा र संरक्षण गर्दै विकास, समृद्धि, स्वतन्त्रता र मानव अधिकारको सुरक्षा गर्नुपर्ने भन्दै विभिन्न आदेश तथा निर्देशनहरू दिँदै आएको देखिन्छ ।

९. निष्कर्ष

नेपालमा फराकिला सडक, ठुला पक्की पुल, अग्ला भवन, खानेपानीका पाइपलगायतका सुविधा र सेवा आदि जनस्तरमा पुग्नु नै विकास हो भन्ने कुरालाई बढी सोचिने गरिएको छ । एक दृष्टिकोण र अर्थमा आर्थिक र सामाजिक सुविधालाई विकासको महत्त्वपूर्ण आधार पनि भनिन्छ । त्यसैले प्रत्येक निर्वाचनमा बाटो बनाइदिने, पुल हालिदिने, खानेपानी ल्याइलिने, ढल हालिदिने लगायतका मुद्दा उठे, उठाइए र पूरा गर्ने वचन पनि दिइए । हामीले यो भन्दा फराकिलो ढङ्गले विकासलाई बुझ्नु, सोच्नु, बुझाउन र भन्न सकेनौँ वा चाहेनौ वा जानेनौ । यसकारण हाम्रा विकाससम्बन्धी बुझाइ र धारणा नै सङ्कुचित बन्न गयो र बन्दै गयो । विकास भन्नाले साविक अवस्थाबाट माथिल्लो पूर्ण वा परिपक्व अवस्थामा पुग्न हासिल भएको वृद्धि भन्ने बुझिन्छ । सार्वजनिक अर्थशास्त्रले कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन र प्रतिव्यक्ति आयमा हुने वृद्धिलाई मान्दछ । समाजशास्त्रमा विकासको अर्थ सामाजिकस्तरमा हुने सुधार हो । त्यसै गरी सार्वजनिक प्रशासनमा आर्थिक तथा सामाजिक

७ नैकाप २०७३, अंक ११, नि.नं. ९७२२

८ नैकाप २०७६ अंक ११, नि.नं. १०३८८

९ नैकाप २०७५, अंक ४, नि.नं. ९९८६

संरचनामा भएको प्रगतिलाई विकासको रूपमा लिइन्छ। राजनीतिक अर्थशास्त्रका पिता मानिने एडम स्मिथले आफ्नो पुस्तक 'वेल्थ एण्ड नेसन'मा खुला अर्थतन्त्रको सिद्धान्तबाट आर्थिक समृद्धि हुने कुरामा जोड दिएका छन्। जर्मन दार्शनिक हेगेलले आदर्शवादमा जोड दिँदै विकास र प्रगति एउटा आदर्श र धार्मिक धारणा भन्दै विकास चाहेर नभई आफैँ हुने भनिदिए। त्यो मान्यताको जर्मनकै अर्का दार्शनिक कार्ल मार्क्सले सन् १८६७ मा चर्को आलोचना गरेका थिए। उनले वर्गीय सङ्घर्षको माध्यमबाट पुँजीपति, बुर्जुवा र शोषकलाई निर्मूल नगरेसम्म कुनै पनि प्रकारको सुधार र विकास हुनै नसक्ने धारणा सार्वजनिक गरेका थिए। यसबाट विकासको लागि पुँजीवादी र समाजवादी मान्यता र प्रारूपको प्रादुर्भाव भएको हो। अर्थशास्त्री अल्फ्रेड मार्शलले आर्थिक विकासका लागि पुँजीवादको अपरिहार्यतामाथि जोड दिएका थिए। यसरी विभिन्न दार्शनिक मान्यता र अवधारणा, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा अभ्यास, संवैधानिक तथा कानुनी प्रबन्ध एवम् फराकिलो बन्दै गएका विकास र मानव अधिकारसम्बन्धी धारणाले मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको अर्थ तथा महत्त्व थप बढाएको छ। वर्तमानमा आइपुग्दा मानव अधिकारसम्बन्धी धारणा र मान्यतामा पनि व्यापक परिर्तन भइरहेका छन्। परम्परागत धारणामा मानिसको हत्या गर्नु, काट्नु, सम्पत्ति खोस्नुजस्ता कुरालाई मानव अधिकारको हनन भनिने गरिएकोमा आजको समाज, समय, चेतना, आवश्यकता तथा बदलिँदो मानवीय आवश्यकताले यसको दायरा तथा क्षेत्र व्यापक फराकिलो भएर गएको छ। खाना, नाना र छानाको चिन्तनबाट आजको आधुनिक मानव अधिकारको अवधारणा बदलिएको छ। मानिस र नागरिक छनौट, आवश्यकता र चाहनाको पूर्ति हुनु र त्यसमा कसैबाट हस्तक्षेप नहुनु आजको सन्दर्भमा मानव अधिकार र विकासको लागि अपरिहार्य विषय भएको छ। यही व्यापक र बदलिएको अथमा मानवीय आवश्यकता र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको अर्थ तथा महत्त्व खोज्नुपर्ने खाँचो रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

- नेपालको संविधान (वि.सं. २०७२). कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौँ
- आचार्य, बलराम, (वि.सं.२०६५). *विकासका दृष्टिकोणहरू*, काठमाडौँ : नेशनल बुक सेन्टर
- अर्याल, भोगेन्द्र, (वि.सं.२०६८). *विकासका दृष्टिकोणहरू*, काठमाडौँ: ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन
- के.सी., सुरेन्द्र (वि.सं.२०५९). *आधुनिक नेपाल*, काठमाडौँ: पैरवी प्रकाशन, काठमाडौँ
- मिश्र, चैतन्य (२०७३). *बदलिँदो नेपाली समाज*, काठमाडौँ: फाइनप्रिन्ट बुक्स
- Bederman J. David. 2008. *Globalization and International Law*, New York: Palgrave Macmillan.
- Berger, Eric. 2019. *Law School for Everyone Constitutional law*, USA: The Great Courses.
- Besson, Samantha (eds.). 2010. *The Philosophy of International law*, New York: Oxford University Press.
- Bianchi, Andrea. 2017. *International law Theories: An inquiry into different way of thinking*, USA: Oxford University Press.
- Boghossi, Paul. 2016. *The Universal Declaration of Human Rights in the 21st Century: A Living Document in a changing World*, New York: Open Book Publications.

- Brown, Anne. 2002. *Human Rights and the brooders of Suffering*, USA: Manchester University Press.
- Brolmann, Catherine. 2007. *The institutional veil in public international law: international organizations and the law of treaties (Hart Monographs in trans national and international law)*, USA: Hart Publishing.
- Brysk, Alison (eds.). 2002. *Globalization and Human Rights*, London: University of California Press.
- Buchanan, Allen. 2013. *The Heart of Human Rights*, USA: Oxford University Press.
- Carty, Anthony. 2007. *Philosophy of International law*, UK: Edinburgh University Press Ltd.
- Capps, Patrick. 2009. *Human Dignity and the Foundations of International Law*, USA: Oxford and Portland Oregon.
- Chesterman, Simon (eds.). 2019. *Law and Practice of the United Nations: documents and commentary*, USA: Oxford University Press.
- Chowdhary K., Ankaru. 2006. *Geography Against Development: A case for Landlord countries*, New York: United Nations office of the high representative for the least development countries, landlocked developing and small island developing countries.
- Capaldo Ziccardi, Giullana. 2016. *The Global community yearbook of international law and Jurisprudence 2015*, USA: Oxford University Press.
- Charvet, John and Nay Kaczynska, Elisa. 2020. *The Liberal Project and Human Rights the Theory and Practice of a New World Order*, USA: Cambridge University Press.
- Christor, Theodore. 2010. *Before Anarchy: Hobbes and his critics in modern international thought*, USA: Cambridge University Press.
- Daly, Erin. 2013. *Dignity Rights: Court, Constitution, and the Worth of Human Rights*, USA: University of Pennsylvania Press.
- Davis, Howard. 2003. *Human Rights and Civil Liberties*, UK: William Publishing.
- Finn, E. John. 1991. *Constitutions in Crisis Political Violence and the Rule of Law*, New York: Oxford University Press.
- Flynn, Jeffrey (eds.). 2012. *Philosophical Dimension of Human Rights: Some Contemporary Views*, New York: Springer Netherland.
- Franklin, Jane (eds.). 1997. *Equality*, UM: Institute for public research.
- Carty, Anthony. 2007. *Philosophy of International law*, UK: Edinburgh University Press.
- Clapham, Andrew. 2015. *Human Rights A Short Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Colon-Rios, Joel. 2012. *Weak Constitutionalism Democratic legitimacy and the question of*

constituent power, USA: Rutledge.

Davis, Howard.2003. *Human Rights and Civil Liberties*, UK: Willam Publishing.

Dhungana, Suresh Kumar. 2020. *Constitution Making in Some Selected Countries of the World*, Kathmandu: Pairavi Books Huouse P.Ltd.

-----2021. *Constitution Development and Constitution of Nepal-2015*, Kathmandu: Pairavi Books House P.Ltd.

Panta, Shastra Dutta .(AD 2017). *Machination of RAW in Transitional Nepal*, Kathmandu: Institute of Rural Development.

Rawal, John (AD 1971), *A Theory of Justice*, USA: Harvard College.

Siwakoti, Gopal (BS 2070), *Conflict, Peace and Development*, Kathmandu: Pairabi Publication.

Shaw, Malcolm N.(AD 2008), *International Law*, UK: Cambridge University Press.

UN Charter, 1945, UN Information Center, Pulchock, Nepal.

मुन्दुम र मानव अधिकार

अधिवक्ता चन्द्रकुमार राई

सार-सङ्क्षेप

मुन्दुम किरातीहरूको जीवन दर्शन हो । यसैको आधारमा उनीहरूको जीवनचर्या निर्देशित भएको पाइन्छ । सामाजिक संरचना, संस्कृति, संस्कार तथा नीति र कानूनहरू पनि मुन्दुम निर्देशित भएको पाइन्छ । यस अर्थमा किरातीहरूको लागि मुन्दुम ज्ञानको स्रोत हो । पछिल्लो समयमा अधिकारको सन्दर्भमा मानव अधिकारसम्बन्धी दृष्टिकोणको विकास हुनपुग्यो । क्रमशः सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरेपछि मानव अधिकारको विषय सशक्त बन्न पुग्यो । यसपश्चात् विभिन्न दर्शन, संविधान तथा कानूनअन्तर्गत पनि मानव अधिकार अध्ययनको विषय बन्न पुग्यो । यही प्रसङ्ग नै मुन्दुमभित्र मानव अधिकार अध्ययनको औचित्य पनि हो । मुन्दुमको पहिलो प्राथमिकता नै मानव हो । मानवको जन्मसिद्ध अधिकारहरूको संरक्षण गरी सामाजिक स्थायित्व, शान्ति, न्याय स्थापना गर्नु यसको मूल ध्येय भएकोले मुन्दुमभित्र मानव अधिकारको व्यवस्था निहित हुनु स्वभाविक हो । यसभित्र मानवका विभिन्न स्वतन्त्रता, अधिकार तथा कर्तव्यहरूको व्यवस्था छ । यो अध्ययन अनुसन्धान प्रणालीको गुणात्मक विधि र तथ्याङ्कहरू प्रकाशित स्रोत सामाग्रीहरूबाट प्राप्त गरिएका हुन् । यिनै तथ्याङ्कहरूको आधारमा यस लेखको निष्कर्ष निकालिएको हो ।

प्रमुख शब्दावली : मुन्दुम, मानव अधिकार, संस्कृति, स्वतन्त्रता, अधिकार ।

परिचय

मुन्दुम, किरातहरूको जीवनचर्या निर्देशित र निर्धारित गर्ने मुख्य माध्यम हो । व्यक्तिगत वा सामुहिक होस् किरातीहरूको मूल्य मान्यता, दर्शन, आचार, विचार तथा नैतिकता मुन्दुममा आधारित हुन्छ । हिन्दूहरूको वेद, बुद्धिस्टहरूको त्रिपिटक, क्रिश्चियनहरूको बाइबल, मुस्लिमहरूको कोरान भने जस्तै किरातहरूको मुन्दुम हो । उनीहरूले हरेक कार्यहरू “मुन्दुमअनुसार” “मुन्दुमबमोजिम” गर्ने गर्दछन् । मुन्दुमभन्दा परको जीवन कल्पना गर्न सक्तैनन् । सटिकमा भन्दा मुन्दुम किरातीहरूको जीवनदर्शन हो । मुन्दुमको आधारमा नै उनीहरूको विश्वास, मूल्य मान्यताहरूको निर्माण भई व्यक्तिगत तथा सामाजिक जीवन चलिरहेको हुन्छ ।

किरात, विभिन्न भाषा समुदायहरूको समग्रता र एकताको नाम हो । किरातीका मुख्य चार शाखा राई, लिम्बू, याक्खा र सुनुवार रहेका छन् । यसमा पनि किरात राई शाखाभित्र मात्र पनि २८ भिन्न भाषाहरू प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । यस आधारमा किरातभित्र लिम्बू, याक्खा, सुनुवार र राईभाषा भित्रका २८ भाषा गरेर जम्मा ३१ भाषा बोलिने गरेको देखिन्छ ।^१ यसरी किरात विविध भाषिक तथा सांस्कृतिक समुदाय हो तथापि यी किरातीहरूलाई मुन्दुमले एकताको सूत्रमा बाँधेको पाइन्छ । किरात विविधता पोया हो भने मुन्दुम र किरात डोरी हुन् ।

१ हतुवाली, चन्द्रकुमार राई (.....), किरात बालबालिका नामकोश, काठमाडौं : होम्टाड सेवा समाज, पृ.१ ।

किरातकालीन राज्य व्यवस्था, न्यायिक तथा अन्य विविध कार्यहरूको प्रमुख आधार नै मुन्दुम थियो भने अहिले पनि किरात समाजको सामाजिक र सांस्कृतिक आधार मुन्दुम नै रहेको छ । मुन्दुम निर्देशित संस्कार, परम्परा, व्यवहार, नजिर, रीतिरिवाज साथै अभ्यासहरू नै तत्कालिन समयको कानून मानिन्थे ।^१ यी कानुनी व्यवहारहरू टोड्पा, तेन्दुवा, थर्पु, चुम्लोड साथै धिचुम्लोड (महासभा) मार्फत् कार्यान्वयन गरिन्थे । अर्कोतिर लिच्छविकालको राज्य सञ्चालन गर्ने कुथेर, शुल्ली, लिङ्गवल, माप्चोक नामका चार अधिकरणहरू थिए । यी नामहरू संस्कृत भाषाका थिएनन्^३ भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस अर्थमा यी किरातकालका अधिकरणहरू नै लिच्छविकालमा प्रचलित हुँदै आएका थिए भन्ने सङ्केत पाइन्छ ।

राज्य-व्यवस्थापछि नै विभिन्न अधिकारहरूको जन्म भएको पाइन्छ । यस्ता अधिकारहरूमा संवैधानिक अधिकार, मौलिक अधिकार, कानुनी अधिकार आदि रहेका छन्, जो कुनै न कुनै रूपमा मानव अधिकारसँग जोडिएका विषय हुन् । मानिसको जन्मसँगै अधिकार पनि सिर्जित भएको हुन्छ, क्रमशः कर्तव्य पनि । नैसर्गिक वा आधारभूत अधिकारहरू नहुने हो भने मानवले मानवको अस्तित्व लिएर बाँच्न सक्तैन । त्यसैले मानव भएर जन्मेपछि मानव भएर बाँच्नको लागि चाहिने आधारभूत अधिकारहरूलाई मानव अधिकार भनेर बुझिन्छ । यस्ता अधिकारहरूमा शान्तिपूर्ण र सम्मानपूर्ण बाँच्ने, आवतजावत गर्ने र पेसा-व्यावसाय गर्न र रोज्न पाउने र विचार अभिव्यक्ति गर्ने अधिकार आदि रहेका छन् । यी अधिकार तथा अवस्थाहरू नहुने हो भने मानव भएर जीउनुको अर्थ रहँदैन ।

मुन्दुममा व्यवस्थित मूल्य-मान्यताहरू नै किरात समाजको लागि संविधान, कानून, ऐन, नियम आदि हुन्भन्दा फरक पर्दैन । यस आधारमा मुन्दुम विभिन्न अधिकारलगायत मानव अधिकारको पनि एक मुख्य स्रोत हो । त्यसैले मुन्दुमभित्र निहित मानव अधिकारको व्यवस्था र अवस्थाको बारेमा यो अध्ययन केन्द्रित गरिएको छ । यो अध्ययनमा मुन्दुम भन्नाले के बुझिन्छ ? मुन्दुम र मानव अधिकारबीचको अन्तर्सम्बन्ध के छ ? मुन्दुमभित्र मानव अधिकारको व्यवस्था कस्तो छ ? भन्ने बारेमा केन्द्रित गरिएको छ । उल्लेखित प्रश्नहरूमाथि अध्ययन अनुसन्धान गरेर यो लेखको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसन्धान विधि

यो अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधिसँग सम्बन्धित रहेको छ । अध्ययनको लागि तथ्याङ्क तथा जानकारीका स्रोतहरू पूर्णतः द्वितीयक स्रोत सामाग्रीहरूमा आधारित छ । यस्ता स्रोतहरूमा लेखसँग सम्बन्धित मुन्दुम, अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी अनुसन्धानात्मक लेख, पुस्तक, लेख साथै पुस्तकहरू रहेका छन् । यी स्रोतहरूबाट प्राप्त जानकारीहरूको आधारमा नै लेखको निष्कर्ष निकालिएको हो ।

मुन्दुम र मानव अधिकार

मुन्दुम र मानव अधिकार एकआपसमा सम्बन्धित विषय हुन् । मानवबिना न मुन्दुम रहन्छ न त मानव अधिकार नै रहन सक्दछ । यी दुवै विषयहरूले मानव र मानव अधिकार साथै अन्य मानव क्रियाकलापहरूसँग सरोकार राखेको पाइन्छ । त्यसैले मुन्दुम र मानव अधिकार के हुन् ? भनेर बुझ्नको लागि भिन्न शीर्षकमा छलफल हुनु आवश्यक देखिन्छ । क्रमशः यसबारेमा चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ :

२ सिवाहाङ, जय (वि.सं.२०६८), *मुन्दुमभित्रको विज्ञान*, ललितपुर : श्रीमति कृष्णकुमारी राई, पृ.११० ।

३ वज्रचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०५३), *लिच्छविकालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, पृ.४६ ।

मुन्दुम

मुन्दुममा मानव अधिकार निहित छ वा छैन ? भनेर केलाउनु पहिला मुन्दुम के हो ? र किरातीहरूको जीवनमा मुन्दुम किन महत्त्वपूर्ण छ ? भन्ने कुरा प्रष्ट हुनु आवश्यक छ । मुन्दुम, किरातीहरूको जीवनदर्शन/मार्गदर्शन हो । यसैको आधारमा किरातीहरूले आफ्नो जीवनयापन गर्ने गर्दछन् । मुन्दुमभित्र सृष्टिको प्रारम्भ कसरी भयो ? किरातीहरूले के गर्ने ? के नगर्ने ? के खान मिल्ने, के खान नमिल्ने ? आदि बारेमा मुन्दुममा उल्लेख पाइन्छ । मुन्दुमले नै किराती जीवनको सम्पूर्ण पक्षको रहस्योद्घाटन गर्नुका साथै व्यक्तिगत र सामाजिक जीवनलाई समेत व्यवस्थित गर्दछ । त्यसैले मुन्दुम अध्येता र किरातहरूले मुन्दुमलाई किरात दर्शन नामले पनि बोलाउने गरेको पाइन्छ । यसबाहेक भाषिक आधारमा विविध भाषी किरातीहरू जस्तै : लिम्बूले मुन्धुम, याक्खाले मुन्धुम, सुनुवारले मुक्दुम र राईभित्रका बान्तावाले मुन्दुम/मुत्दुम, साङपाङले मुद्दूम्, चाम्लिङ राईले मुन्दुम, याम्फुले मिन्दुम, थुलुङले ड्यूम्लो, खालिङले ड्यूम्लो जस्ता विभिन्न नामले मुन्दुमलाई बोलाउने गरेको पाइन्छ । विभिन्न नामले मुन्दुमलाई बोलाए पनि सारतत्व भने एउटै रहेको छ ।

मुन्दुम के हो ? भन्ने बारेमा विभिन्न अर्थहरू प्राप्त छन् । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा मुन्धुमलाई मन्दुम^४ पनि भनिने र मुन्धुम भन्नाले लिम्बू जातिको धर्मशास्त्र, मुन्धुम^५ भनेर उल्लेख गरिएको छ । यसरी नै मुन्धुमलाई शास्त्र, लिम्बू मौखिक परम्परामा जीवन्त रहेको शास्त्र एवम् ज्ञानको भण्डार वा दार्शनिक वचनहरूको संग्रह^६ भनिएको छ । वास्तविक र व्यवहारिक रूपमा भने मुन्दुम लिम्बूहरूको मात्र नभएर किरातभित्रका राई, लिम्बू, याक्खा र सुनुवारको पनि जीवन दर्शनशास्त्र भएको पाइन्छ ।

मिना (मान्छे) को दुम (बोली) नै मुन्दुम हो^७ पनि भनिएको छ । यसले मानिस र मानिसको सेरोफेरोको विषयवस्तु मुन्दुम हो बुझिन्छ । हिमाल राईका अनुसार-“मानव सृष्टि पहिल्याउनु, मानवको उत्पत्ति र त्यसको ऐतिहासिक विकासक्रमको पहिचान गर्नु, मानव समाजमा विद्यमान विभिन्न संगति विसङ्गीतहरूको खोजी र व्याख्या गर्नु, आध्यात्मिक चिन्तन र वैज्ञानिक जीवन पद्धतिको अतकरेक्वालाई एकसाथ व्याख्या गर्नु नै मुन्दुम् वा (मुन्धुम्) हो । यहीँ मुन्दुम् (मुन्धुम्) कै आधारमा किरात राई लिम्बूको सुरुदेखि आजसम्म समाज र जीवन शैली अनुबन्धित भई सञ्चालन हुँदै आएको छ ।”^८ मानवलाई केन्द्रमा राखेर मानवसँग सम्बन्धित वस्तु, सोच र व्यवहारको मुख्य माध्यम नै मुन्दुम हो । त्यसैले मानवभन्दा भिन्न मुन्दुम रहन सक्तैन ।

बैरागी काङला का अनुसार-“मुन्दुम किरात जातिको त्यो श्रुति परम्परा हो जसमा सृष्टिदेखि (आजसम्म) भएका घटनाको सबिस्तार वर्णन, विधि-निषेधका कुराहरू र व्यक्ति, परिवार तथा समाजका कल्याणका लागि गरिने अनुष्ठानहरूको वर्णन पाइन्छ ।”^९ भनेर उल्लेख गरेका छन् । यसले मुन्दुम श्रुति परम्परामा आधारित हुनुका साथै यसले किरातीहरूको जीवनमा घटेका विभिन्न अवस्थाहरूको बारेमा साथै समाजलाई सकारात्मक मार्गतिर डोच्याउने विधिहरू रहेका हुन्छन् । यसरी नै भक्त राईले पनि मुन्दुम के हो ? भन्ने कुरालाई प्रष्ट पार्दै लेखेका छन् “मुन्दुमभित्र किरात राईहरूको विचार, अनुभव र अनुभूतिका आधारमा सिर्जित वा निर्मित दर्शन, चिन्तन समेत प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसैले मुन्दुम किरातीहरूको दर्शनको स्रोत हो । किरात राई जातिको

४ पराजुली, कृष्ण (वि.सं.२०७७), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १ ।

५ पराजुली, कृष्ण (वि.सं.२०७७), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

६ विष्णु प्रभात (वि.सं.२०७०), प्रज्ञा दर्शन कोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ.२४४ ।

७ राई, भक्त (वि.सं.२०७५), पूर्वीय दर्शन, काठमाडौं : नेपाल प्राज्ञिक अनुसन्धान केन्द्र, पृ.७५ ।

८ राई, हिमाल (वि.सं.२०४९), किरातवारे तीन कुरा, काठमाडौं : याङकोडम्मा प्रकाशन, पृ.९-१० ।

९ काङला, बैरागी (१९९९), किरात संस्कृतिमा मुन्धुमको उत्पत्ति, (सम्पा: पवन चाम्लिङ), निर्माण, १९(३४), पृ.२५१ ।

दार्शनिक आधार मुन्दुम हो।^{१०} मुन्दुमलाई किरातीहरूको विचार, चिन्तन र अनुभवबाट सिर्जना भएको चिन्तन वा किरातीहरूको दर्शनको स्रोत भनिएको छ। त्यसरी नै यसलाई किरात राईहरूको मात्र भनेर मुन्दुमको बृहत्तर क्षेत्रलाई संड्कुचन पारिएको छ। मुन्दुमको बारेमा प्राप्त विभिन्न प्राप्त अर्थ र परिभाषाको अध्ययनबाट मुन्दुम किरातहरूको चिन्तन, मनन र सोचको आधार हो, जसको माध्यमले उनीहरूको व्यवहारिक जीवन परिचालित छ। यस अर्थमा किरातीहरूको जीवनमा मुन्दुमको महत्त्व रहेको पाइन्छ।

मानव अधिकार

मानव अधिकार, मानवमा चेतनाको विकाससँगै हुँदै आएको भए तापनि यसले भिन्न विषयको रूपमा चिनारी पाउन भने लामो समय प्रतिक्षा गर्नुपरेको देखिन्छ। विश्वले दुई वटा विश्वयुद्ध भोगिसकेपछि विश्वमै शान्ति स्थापना गर्न भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्र १९४५ को प्रस्तावनामा “हाम्रा जीवन कालमा दुई पटक मानव जातिउपर अकथित दुःख ल्याउने युद्धको मारबाट भावी सन्तानलाई बचाउने र मौलिक मानव अधिकारहरूमा, मानवीय व्यक्तिको मर्यादा र मूल्यमा, ठुला र साना राष्ट्रहरूमा एवम् नर-नारीको समान हकमा विश्वास फेरि दृढ गराउन”^{११} र वडापत्रकै उद्देश्य र सिद्धान्तको धारा १ (३) मा “मानव अधिकारप्रति सम्मानको भाव प्रोत्साहित र विकास गर्न”^{१२} भनी सर्वप्रथम अन्तर्राष्ट्रिय तवरमामानव अधिकारको मुद्दाले प्रवेश पाएको थियो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घकै पहलमा विशेष अधिकारको रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ पारित गरेपछि भने हरेक अधिकारको क्षेत्रमा मानव अधिकारलाई जोडेर अध्ययन गर्ने प्रचलनको प्रारम्भ भयो। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावनामा लेखिएको छ कि-“मानव परिवारका सबै सदस्यहरूको अन्तर्निहित मान तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकोले मानव अधिकारप्रतिको अवहेलना तथा अनादरको परिणामबाट नै बर्बर कार्य भई मानव जातिको अन्तस्करणमा चोट पुऱ्याइएको हुनाले र मानिसहरूले धर्म र वाक स्वतन्त्रता तथा भय र अभावबाट मुक्ति पाउनु पर्छ भन्ने सर्वसाधारण जनताको घोषित आकांक्षा भएको”^{१३} भन्ने रहेको छ।

मानव अधिकारको विषय एक समसामयिक विषय भए पनि जटिल विषयको रूपमा रहेको पाइन्छ। यसमा जटिलता हुनुको मुख्य कारण भनेको नै भूगोल, समाज, धर्म, संस्कृति तथा विकास आदि रहेको पाइन्छ। मानव अधिकारलाई प्रष्ट्याउने क्रममा गोपाल शर्मा लेखेका छन्-“मानव अधिकार भन्नाले सर्वप्रथम मानिस भएको कारणले मानिसमा स्वभाविक रूपमा अन्तर्निहित अधिकारलाई जनाउँदछ।”^{१४} यस परिभाषानुसार मानव भएको नाताले सिर्जना भएका अधिकार नै मानव अधिकार हो।

अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणापत्र-१७७६ का अनुसार-“सबै मानिसहरू समान रूपले उत्पन्न भएका हुन्छन्। सृष्टिकर्ताले तिनीहरूलाई केही अहरणीय अधिकारहरू प्रदान गरेका हुन्छन्। यी अधिकारहरू अर्न्तगत जीवन, स्वतन्त्रता र सुखको खोजी गर्दछन्।”^{१५} वास्तवमा यी अधिकारहरूलाई नै मानव अधिकारको रूपमा लिन सकिन्छ किनभने मानव भएर जिउनका लागि यी अधिकारहरू अपरिहार्य रहेका छन्। मानव अधिकारलाई प्रष्ट पार्दै Oxford Advance Dictionary मा उल्लेख गरिएको छ-“मानव अधिकार भन्नाले त्यस्ता अधिकारहरू हुन्

१० राई, भक्त (वि.सं.२०७४), *पूर्वीय दर्शन*, काठमाडौं : नेपाल प्राज्ञिक अनुसन्धान केन्द्र, पृ. ७५।

११ शर्मा, गोपाल (वि.सं.२०५७), *सङ्क्षिप्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. ३८४।

१२ शर्मा, गोपाल (वि.सं.२०५७), *सङ्क्षिप्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. ३८५।

१३ माधव शर्मा (वि.सं.२०५३), *सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानून*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन प्रा.लि.।

१४ शर्मा, गोपाल, (वि.सं.२०५९), *अन्तर्राष्ट्रिय मानव-अधिकार*, काठमाडौं : निशान बुक्स एण्ड स्टेसनर्स, पृ. २२।

१५ शर्मा, गोपाल (वि.सं.२०५९), *अन्तर्राष्ट्रिय मानव-अधिकार*, काठमाडौं : निशान बुक्स एण्ड स्टेसनर्स, पृ. ३०।

जुन सामान्यतया प्रत्येक जीवित व्यक्तिलाई हुनुपर्छ भन्ने विचार गरिन्छ, जस्तै : स्वतन्त्रता, न्याय आदि ।”^{१६}

मानव अधिकारभित्र “व्यैयक्तिक सुरक्षा, स्वतन्त्रता, वाक्-प्रकाशन, धार्मिक, सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, भोग गर्ने वा खरीद बिक्री गर्ने, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार प्राप्त गर्ने, सङ्घसंस्था खोल्ने, शान्तिपूर्वक भेला हुने आदि स्वतन्त्रता तथा अल्पसंख्यक समुदायको सदस्य रहेको वा धर्म, लिङ्ग, जात, भाषा वा अन्य कुनै कारणले यस्ता अधिकारबाट वञ्चित नहुने अधिकारलाई लिन सकिन्छ, ”^{१७} भनेर उल्लेख पाइन्छ । यसमा उचित कानुनी प्रक्रियाको बारेमा भने छुट्टै भएको देखिन्छ । मानव अधिकार आयोग ऐन २०७२ को दफा २ (च) मा “मानव अधिकार भन्नाले व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएको अधिकार सम्भन्तुपर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकारसमेतलाई जनाउँछ, ।”^{१८} भनेर परिभाषा दिएको पाइन्छ । यो परिभाषाले पनि मानव अधिकारभित्र व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादा यी तीन कुरा रहने उल्लेख पाइन्छ ।

उल्लेखित आधारमा मुन्दुम किरातीहरूको व्यक्तिगत तथा सामाजिक सोच, विचार र व्यवहारलाई निर्देशित गर्ने माध्यम हो । यसैको आधारमा उनीहरूमा ज्ञानको निर्माण भई व्यवहारमा लागु हुन्छ । मानव अधिकारलाई मानव भएको आधारमा आमाको गर्भमा भ्रुणको सिर्जना भएदेखि जन्मसम्म र जन्मदेखि मृत्यु संस्कारसम्मका सबालको रूपमा हेर्नुपर्दछ । यी अधिकारहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापनासँगै मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ ले दस्तावेजीकरण गरेबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । यसपछि नयाँ प्रारूपमा मानव अधिकार अध्ययनको नयाँ दृष्टिकोण, सिद्धान्त स्थापित हुनपुग्यो । यससँगै मुन्दुम निहित मानवका अधिकारहरूलाई मानव अधिकारको सापेक्षमा हेर्न खोजिएको हो ।

मुन्दुममा मानव अधिकारको अवस्था

मुन्दुममा मानव अधिकारको खोजी एक नवीन कार्य हो । मानव अधिकारभित्र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक अधिकार र सामाजिक एवम् अन्तर्राष्ट्रिय अधिकार हुने उल्लेख पाइन्छ ।^{१९} यद्यपि अध्ययन सहजताको लागि मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लेखित मानव अधिकारका विषयहरूलाई मापनआधार बनाइएको छ । यही आधारमा मुन्दुमभित्र रहेको मानव अधिकारको व्यवस्था, अवस्था साथै सान्दर्भिकतालाई निम्न शीर्षकहरूमार्फत् प्रस्तुत गरिएको छ:

मुन्दुममा स्वतन्त्रताको अधिकार

मानिस जन्मेपछि बाँच्न साथै व्यक्तित्व विकास गर्नको लागि जीवन स्वतन्त्र हुनु आवश्यक छ । यसलाई जीवनको प्रमुख आधारभूत तत्वको रूपमा लिइन्छ । John Stuart Mills काअनुसार “विचार तथा भाषणले सत्यको खोजी हुनुका साथै आत्म विश्वासको सिर्जना गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिको स्वतन्त्रताले कसैको अहित गर्दैन भने बन्देज लगाउनु हुँदैन ।”^{२०} स्वतन्त्रताले मानिसलाई सक्षम तुल्याउने र निर्धक्कसँग बाँच्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नुका साथै सत्य स्थापित गर्ने भएकोले मानवको लागि स्वतन्त्रता अत्यावश्यक मानिन्छ । यही सत्यतालाई स्वीकार्दै स्वतन्त्रतालाई मानवको अधिकारको रूपमा लिइएको हो ।

१६ Jonathan Crother (1997), *Oxford Advance Dictionary*, Oxford : Oxford University Press, P.582

१७ माधव पौडेल (वि.सं.२०५३), *सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानून*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, पृ. ४९२ ।

१८ www.law.commission.gov.np, p.2

१९ राय, गान्धीजी (१९९३), *अंतरराष्ट्रीय राजनीति*, पटना : भारती भवन, पृ. ३६५ ।

२० रेग्मी, शिरीषचन्द्र (वि.सं.२०५६), *राजनीतिक विचारधारा*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. १५०, १५२, १५३ ।

स्वतन्त्रतालाई बन्धन वा नियन्त्रणनिहित अवस्थाको रूपमा पनि अर्थ्याएको पाइन्छ।^{२१} अर्थात् बन्धन वा नियन्त्रणबाट मुक्ति नै स्वतन्त्र हो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को घोषणाले प्राथमिकताकासाथ स्वतन्त्रताको अधिकारलाई स्थान दिएको छ । यो घोषणापत्रको धारा १ अनुसार मानव जन्मजात स्वतन्त्र र समान हुने, धारा २ मा जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अरू विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म अथवा अन्य आधारमा भेदभाव नगरीकन स्वतन्त्रता प्राप्त हुने, धारा ३ मा जीवनको स्वतन्त्रता^{२२} आदि रहेका छन् । यस्ता स्वतन्त्रताहरूमा जीवन जिउने स्वतन्त्रता, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र रूपमा घुमफिरको स्वतन्त्रता, आर्थिक उपार्जन र उपभोगको स्वतन्त्रता आदि रहेका छन् । मुन्दुमले पनि उल्लेखित स्वतन्त्रताहरू अंगिकार गरेको पाइन्छ । मुन्दुमअनुसार हरेक व्यक्ति स्वतन्त्र रहेको पाइन्छ ।

समानताको अधिकार

मुन्दुममा समानताको अधिकारको प्रावधान छ । यहाँ लिङ्ग, जाति, भाषा, धर्म साथै संस्कृतिको आधारमा भेदभाव भएको पाइँदैन । हरेक क्षेत्रमा समान रूपमा सहभागिता हुन सक्ने अवस्था रहेको पाइन्छ । महिलालाई धर्तीको संज्ञा दिएको पाइन्छ । सभाहरूमा महिलाको उपस्थिति भएर बोल्नु परेमा “धर्ती बोल्थो” भनेर संबोधन गरिने र हरेक थर्पु (सभा) हरूमा महिलाको उपस्थिति अपरिहार्य रहने उल्लेख छ ।^{२३} यस मुन्दुमी व्यवस्थाले महिला र पुरुषबीच विभेद गरेको देखिँदैन ।

मुन्दुममा राजनीतिक अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ को धारा २० मा शान्तिपूर्वक सभा गर्ने तथा संस्था खोल्ने र धारा २१ मा प्रत्यक्ष र स्वतन्त्रतापूर्वक चुनिएका प्रतिनिधिमाफत सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकारको बारेमा उल्लेख छ ।^{२४} सभाले सामूहिकता, बहस, छलफल र संस्थाले समग्रतामा एकताको सन्देश दिएको पाइन्छ । यस कार्यले परिपक्व तथा दीर्घकालीन निचोड आउने विश्वास गर्न सकिन्छ । मुन्दुममा पनि राजनीति सम्बन्धमा उल्लेख पाइन्छ । राजा, गाउँको मुखिया, सभाको उल्लेख गर्दै उनीहरूको कर्तव्य र अर्थको बारेमा चर्चा गरिएको छ । विशेषतः राजाले शासकको प्रतिनिधित्व गर्दछ, भने सभाले समान सहभागिता भन्ने बुझाउँदछ । सभालाई मुन्दुममा बल हो^{२५} भनिएको छ भने सबैको मत मिलेर गरेको सभा बलियो हुने उल्लेख छ ।^{२६} सभाको उल्लेख हुनुभनेको नै सबैको समान उपस्थितिमा छलफल हुनु भन्ने बुझिन्छ । त्यसरी नै ज्ञानबुद्धिले राजा बन्ने र बलजफतले राजा नासिने कुरा उल्लेख छ ।^{२७} बास्तवमा सामूहिकता, समानता, सम्मान र निष्पक्ष सुनुवाइ र सफल शासकका विशेषता हुन् । जय सिवाहाडका अनुसार नेतृत्वको दावी सबैले गर्न सक्तथे र उनीहरूले छनौटका विभिन्न चरणहरू पार गर्नुपर्दथ्यो । यस्ता चरणहरूमा धनुषबाणले तारो हान्ने, घोडचढी दौड, भाला, ढाल युद्ध, डौड, कुस्ती थिए । यो प्रतियोगितामा जो उत्कृष्ट हुन्थ्यो नेतृत्वको लागि छनौट हुन्थ्यो ।^{२८} यसरी राज्य नीतिमा संलग्न हुने वा राज्य संयन्त्रमा प्रवेश हुने राजनीतिक अधिकार मुन्दुममा रहेको पाइन्छ ।

२१ उप्रेती, भरत (वि.सं.), वैयक्तिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी हक, नेपालको संवैधानिक कानून, काठमाडौं : कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) ।

२२ United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P. 4, 6, 7.

२३ सिवाहाड, जय (वि.सं. २०६८), *मुन्दुमभित्रको विज्ञान*, ललितपुर : श्रीमति कृष्णकुमारी राई ।

२४ United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P. 42, 44.

२५ चेम्जोड, इमानसिंह (वि.सं. २०५९), *किरात मुनधुम खाहुन*, ललितपुर : किरात याक्थुड चुम्तुड. पृ. ७२ ।

२६ चेम्जोड, इमानसिंह (वि.सं. २०५९), *किरात मुनधुम खाहुन*, ललितपुर : किरात याक्थुड चुम्तुड. पृ. ७२ ।

२७ हतुवाली, चन्द्रकुमार (वि.सं. २०५९), *फेरि कन्या हुने संस्कृति उक्खुन्दी*, गोरखापत्र: फागुन ५ गते ।

२८ सिवाहाड, जय (वि.सं. २०६८), *किरात मुन्दुमभित्रको विज्ञान*, ललितपुर : श्रीमति कृष्णकुमारी राई ।

मुन्दुममा आर्थिक अधिकार

अथर्व वेदको १०.४१४ सुक्तमा “कैरातिका कुमारिका सखा खनति भेषजम । हिरण्मयी भिरभ्रिगरिणामुपसानुषु । अर्थात् एउटा किरात युवतीले सुनको खुर्पाले पर्वतहरूको उपपर्वतहरूमा औषधी खनिरहेको छ ।”^{२९} भन्ने उल्लेख हुनुले किरातीहरूको ज्ञान र सम्पन्नता बारेमा जानकारी पाइन्छ । तत्कालीन समयमा नै किरातीहरूलाई धातु र सुनको बारेमा जानकारी भएको देखिन्छ । यसरी नै किरातकालको आर्थिक व्यवस्थाको असर लिच्छविकालमा पनि परेको भन्ने रहेको छ ।^{३०} यो भनाइले किरातीहरूको आर्थिक उन्नतिको अवस्थालाई उजागर भएको देखिन्छ ।

मानव जीवनको मुख्य जिउने आधार आर्थिक पनि हो । आफूले आर्जन गरेको सम्पत्तिको संरक्षण तथा प्रयोग गर्ने अधिकार व्यक्तिमा निहित हुन्छ । मानिसहरूले अनेक उपाय गरेर अर्थोपार्जन गरेका हुन्छन् । तथापी कतिपय अवस्थामा व्यक्तिको आर्थिक अवस्थामा विभिन्न रूपमा हानी पुग्ने कार्य हुने भएकोले आर्थिक अधिकारको सबाल उठाउनु परेको हो । त्यसैले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १७ मा सम्पत्ति राख्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।^{३१} यसको साथै संविधान तथा कानुनमार्फत् पनि आर्थिक संरक्षणको व्यवस्था भएको हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा २५ मा सम्पत्तिसम्बन्धी हकको व्यवस्था भएको पाइन्छ ।^{३२}

किरातहरू आर्थिक व्यवहार गर्न स्वतन्त्र थिए । इमानसिंह चेम्जोङका अनुसार उनीहरू भारतको रङपुर र दार्जिलिङ साथै तिब्बतको सिगार्ची र फारी जोङ्मामा चिराइतो, मजिटो, कस्तुरी, छाला र जडीबुटी निर्यात गर्थे भने गहना र कपडा आयात गर्थे ।^{३३} आफूले उत्पादन गरेका अन्नहरू धान, मकै तथा अन्न आदि सामानहरू तौल र मूल्यका आधारमा कारोबार गर्न स्वतन्त्र थिए ।^{३४}

मुन्दुममा बाल अधिकार

बालअधिकार पनि मानव अधिकारको मुख्य भागको रूपमा रहेको पाइन्छ । बालअधिकारको बारेमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा १९४८ को धारा २५ (२) मा बालबालिकाहरूलाई विशेष हेरचाह अनि सहयोग उपलब्ध गरिने साथै विवाहित मातापिताबाट जन्मेको होस् वा अविवाहित भइ कुनै कारणले जन्मेको भए पनि त्यस्तो बच्चाहरूले पनि अन्य बालबालिकाहरूले जस्तै समान संरक्षणको अधिकार पाउनेछन् भनेर उल्लेख गरिएको छ ।^{३५} यस व्यवस्थाले बालबालिकाले पाउने विविध अधिकारहरूलाई संरक्षणको अधिकारभित्र समावेश गरेको देखिन्छ ।

मुन्दुमभित्र पनि विभिन्न प्रकारका बालअधिकारहरूको व्यवस्था भएको पाइन्छ । बालबालिकाले जन्मेपछि अनिवार्य नाम राख्ने अधिकार राख्दछ । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार “नाम भन्नाले १.सृष्टित वा कल्पित कुनै पनि वस्तुलाई बुझाउने वा चिनाउने शब्द । २.यश वा कीर्ति, प्रसिद्धि, सुनाम, ख्याति ।”^{३६} भनिएको छ ।

२९ लुइटेल्, तिलकप्रसाद (वि.सं.२०६३, . अथर्ववेद, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

३० वज्रचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०५३), लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, पृ. ४७ ।

३१ United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P. 36.

३२ नेपाल सरकार (वि.सं.२०७६), *नेपालको संविधान*, काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

३३ चेम्जोङ, इमानसिंह (वि.सं.२०५१), किरात इतिहास र संस्कृति (अनु : शेरबहादुर इडनाम पापो लिम्बू), भाषा : प्रकाशक मण्डल, पृ. ७१-७२ ।

३४ सिवाहाड, जय (वि.सं.२०६८), मुन्दुमभित्रको विज्ञान, ललितपुर : कृष्णकुमारी राई, पृ. ९२-९९ ।

३५ United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P. 52.

३६ पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं.२०७७), *नेपाली बृहत् शब्दकोश (सम्पा.)*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. ६९१ ।

यसरी नामले सर्वप्रथम बालबालिकालाई व्यक्तित्व प्रदान गर्नुका साथै चिनारी दिन्छ भने यसैको आधारमा जात, वंश, नागरिकता साथै अधिकारहरू प्राप्त गर्दछ।^{३७} त्यसैले कुनै पनि बालबालिकाको लागि नाम पाउनु महत्त्वपूर्ण अधिकार हो। यही महत्त्वलाई मध्यनजर गरेर नेपालको संविधान, २०७२, भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य शीर्षकको धारा ३९ (१) मा “प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ताका हक हुनेछ।”^{३८} यस धाराले बालबालिकाको पहिचानको आधार नाम भएको र नामसहितको जन्मदर्ताले उनको राष्ट्रियता निर्धारण हुने निश्चित गरेको छ। यसरी नै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४ (१) मा बालबालिकाले नामकरण गर्ने (नाम राख्ने) र जन्म दर्ताको हक अधिकार दिएको छ भने ४ (२) मा बाबु आमाले सन्तानको नाम राखेर अनिवार्य जन्मदर्ता गरिदिनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ। यसै गरी ४(४) मा भने बालबालिकाको बुबाआमा कोही नभएर संरक्षकसँग बसेको भएमा संरक्षकले नाम राखिदिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ।^{३९} यसरी वर्तमान प्रचलित संविधान तथा कानूनले पनि बालबालिकाको नामलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ।

मुन्दुममा पनि बालबालिकाले जन्मेपछि नाम पाउने अधिकारको व्यवस्था भएको पाइन्छ। बच्चा जन्मिएपछि उ धरतीको एक सदस्य हुने भएकोले मानवसरहको अधिकार पाउनुपर्छ भनेर किरात परम्पराअनुसार नाम दिने गरिन्छ (चाम्लिङ, वि.सं.२०७८, पृ.१६)।^{४०} कुनै पनि बालबालिका जन्मिएपछि अनिवार्य नाम विहिन हुन नहुने मुन्दुममा व्यवस्था रहेको छ। आमा र बुवाको सम्बन्ध राम्रो भएको अवस्थामा सन्तानको नाम राख्ने बारेमा सहज हुने भए तापनि कुनै किराती छोरी चेली वा महिलाले अवैध गर्भधारण गरेर बाबुको पत्ता नलागी सन्तान जन्माएमा चुम्लुङ बसेर आमाको बच्चाको रूपमा मान्यता दिने व्यवस्था रहेको छ।^{४१} यो कार्यले बच्चाले नाम र थर पाउने भइ बेवारिसे हुनबाट जोगिन्छ। कतिपय ठाउँमा भने आमा र मावलीहरूको सहमतिले बालबालिकाको नाम राखी दिने गर्दछन्।

किरात जातिभित्र स्वजातीय विवाहलाई प्राथमिकता दिइन्छ, यद्यपि कसैले किरातीबाहेक अन्य जातिको बुहारी वा श्रीमती ल्याएर बच्चा जन्मेमा खच्चर जात बनाउने चलन छैन। बुबा जुन जातको हो, त्यही जात तथा पाछाको ठहरिन्छन्।^{४२} यसलाई सांस्कृतिक विधिविधान गरेर परिवारको सन्तानको रूपमा भने स्वीकार गरिन्छ^{४३} जसलाई पोरा पाक्मा भनिन्छ। यसरी मुन्दुमले बालबालिकाको नाम पाउने अधिकारलाई प्राथमिकता दिएको छ।

मुन्दुममा महिला अधिकार

मुन्दुमले महिलालाई उच्च सम्मान दिनुका साथै अधिकार सम्पन्न तुल्याएको छ। महिलालाई चासुमहाडमा, छेन्वीहाडमा, खिवाहाडमा, चिखिमहाडमा नामले बोलाउने गरेको पाइन्छ। चासुमहाडमा भन्नाले अन्नको धनी, छेन्वीहाडमा भन्नाले लक्ष्मीको धनी, खिवाहाडमा भन्नाले सहको धनी र चिखिमहाडमा भन्नाले घरको धनी

३७ हतुवाली, चन्द्रकुमार (.....), *राई बान्तावा भाषामा बालबालिकाको नाम*, काठमाडौं : बुडुवाखा, पृ.५।

३८ नेपाल सरकार (वि.सं.२०७६), नेपालको संविधान, काठमाडौं : पृ.३१।

३९ www.lawcommission.gov.np.p.3।

४० चाम्लिङ, भोगिराज (वि.सं.२०७८), *मुन्दुम होसुङ (सम्पा.)*, काठमाडौं : किरात राई चाम्लिङ खाम्वातिम, पृ.१६।

४१ थेवे, अमृता (वि.सं.२०७८), *लिम्बू जातिको तुम्याङ प्रणाली*, धरान : विश्व याक्थुङ मुन्धुम समाज, पृ.५४।

४२ खनाल, रेवतीरमण (वि.सं.२०५९), *नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा*, काठमाडौं : श्रीमति सरस्वती खनाल, पृ.२७।

४३ सूचना विभाग (वि.सं.२०३१), *मेचीदेखि महाकाली, भाग १*, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, पृ.६८१।

भन्ने बुझिन्छ । यसबाट के बुझिन्छ भन्ने किराती महिलाहरूलाई मुन्दुमले उच्च स्थानमान प्राप्त छ । यसले के देखाउँछ, भन्ने घरको निर्णायक महिला हुन् भन्ने देखाउँछ ।

केटीहरूलाई जोडी छनोट गर्ने स्वतन्त्र छ भन्ने मुन्दुमी विधिविधानमार्फत् मगनी गर्न आएमा पनि स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अधिकार रहेको हुन्छ । यसरी नै विवाह भएपछि पनि लोग्नेसँग मिलेर बस्न सक्ने अवस्था नभएमा आफैँ निर्णय गरेर स्वतन्त्र हुन सक्दछन् । आफैँले सम्बन्ध विच्छेद गरेर स्वतन्त्र भएर बस्नुलाई उखुन्दी^{४४} नाजोड^{४५} भनिन्छ । उखुन्दी भएकी चेलीलाई अविवाहित चेली मानिन्छ ।^{४६} यस्तो चेली कन्यासरह हुने र पुनः विवाह हुन सक्ने व्यवस्था छ ।^{४७} यसरी महिलाहरूलाई उखुन्दी वा नाजोड गर्न सक्ने अधिकार मुन्दुमले दिएको छ । उखुन्दीको वचन विवाहको रीत गर्ने समयमा गरिएको हुन्छ । जस्तो :

केटीपक्ष : हामी अज्ञानीअजान, बोल्दै जादाँ कतै बिरानी भयो भन्ने मनुखे हो, गल्ती सम्झी सच्याउँदै माफ गरिदिनु । चलिआएको चलन के भन्ने कतै हामीले हिजो अस्ति रीन पैँचो बुझाउन नसक्दा बदलामा हाम्रो अबोध चेली, छोरी जाँदैछिन् कि ? सोधनी गर्दैछौँ ।

केटापक्ष : बाबा हजूर, सोधनी गर्नु भएकै कुरा हो । आफ्नो अबोध छोरीचेली कहाँ जाँदैछिन् ? जानकारी पाउनु पनि भएकै कुरा हो । कुनै भूलगल्ती भएको छैन । तपाइँहरूकी छोरीचेली न कुनै रीन पैँचोको बदला तिर्न गएकी हुन् न त कुनै ठाउँकिला नभएकोमा जान लागेकी हुन् । बरु पारुहाड र सुम्निमाले राखेको परम्पराअनुसार विवाहद्वारा ल्याउनु र जानु पर्ने भएकोले सोही बमोजिम घरजम गर्न जाँदैछिन्, अन्यथा नसम्झी दिनुहोला ।

केटीपक्ष : तपाइँहरूले मागिहाल्लुभयो, हामीसँग थियो, दिइहाल्यौँ । तर कुन सामेत, पाछा, कस्तो मान्छे, कुन गाउँमा जाँदैछिन् नि ?

केटापक्ष : बाबा हजूर, घरथर भएकैमा जाँदैछिन् । फलना सामेत, पाछा र सोहोनमा जाँदैछिन् र उनी घरकै सदस्य बनेर पितृचुलामा जाँदैछिन् । कुनै चिन्ता लिनुपर्दैन ।

केटीपक्ष : ए बाबा हो, त्यसो हो भन्ने जुवाइँ सुनको साँगुमा हिँड्दा हामी छोरीचेलीले हिँड्न पाउने हुन् कि नपाउने हुन्, के हो ?

केटापक्ष : बाबा हजूर, त्यो सोधनीको विषय नै भएन, दुई दहको माछा एउटै दहमा हुने भएपछि, दुई धाराको पानी एउटै धारा बग्ने भएपछि नपाउने कुरै भएन ।^{४८}

यसरी सोधी सकेपछि पनि भविष्यमा छोरीचेलीमाथि कुनै अप्ठ्यारो अवस्था सिर्जना भएमा के गर्न सकिन्छ होला त ? भनेर वैकल्पिक परिआउने घटनाको बारेमा पनि सोही समयमा दुवै पक्षले छलफल गर्दछन् । यस्तो अवस्था आइपरेमा उखुन्दी गर्ने निक्यौँलमा पुग्दछन् । मुन्दुमी प्रश्नोत्तर :

केटीपक्ष : ए बाबा हो, मालाही पालाही लिसानालो ना द्या चमा इ ?

४४ हतुवाली, चन्द्रकुमार (वि.सं. २०६५), धितोधराना: कथ्य उच्च साहित्य र संस्कृति, निप्सुड, १४ (२६), पृ.१२-१३ ।

४५ चेम्जोड, इमानसिंह (वि.सं. २०५९), किरात इतिहास र संस्कृति (अनु : शेरबहादुर इडनाम पापो लिम्बू), भाषा : प्रकाशक मण्डल, पृ.६९ ।

४६ ऐ ऐ ।

४७ ऐ ऐ ।

४८ हतुवाली, चन्द्रकुमार (वि.सं. २०६५), धितोधराना: कथ्य उच्च साहित्य र संस्कृति, निप्सुड, १४ (२६), पृ.१२-१३ ।

(केटीपक्ष : ए बाबा हो, दुईबीचको सम्बन्ध नराम्रो भएमा के गर्ने होला नि ?)

कोइपी : बाबा हजुर, मोवालि अलिनिन्ने । खान्नुलोडा लिसिन्ने । लिसानालो थाप्सडदा युडाटावा बुलुखुड लासा उख्खुन्दी मुमाडोत् ।

(लमी : बाबा हजुर, त्यस्तो नहोस् । राम्रै होस् । भैहाल्यो भने परम्परामा चलिआएको बुलु बटुका फिर्ता गर्दै उख्खुन्दी गर्नुपर्छ ।)

केटीपक्ष : आमनोदाछ्छा वाको थाप्सड युडयाड इ ?

(केटीपक्ष : तपाईंहरूमा पनि यस्तै परम्परा चलिरहेको छ त ?)

कोइपी : जिउ, जिउ (लमी : ज्यु, ज्यु ।^{४९})

वास्तवमै उख्खुन्दी महिलाहरूको लागि एक सशक्त महिला अधिकारसम्बन्धी मुन्दुमी व्यवस्था हो । यस अधिकारले गर्दा लोग्नेबाट प्रताडित हुँदै महिला बस्न बाध्य हुँदैनन् । यस व्यवस्थाले महिलाहरूमा स्वःनिर्णय गर्न सक्ने क्षमताको विकाससमेत गर्दछ । अर्को बिहेको लागि केटी मगनी गरेपछि, केटाले अर्कै केटी लिई भागेमा डालड तेप्मा संस्कार गरिन्छ । डालड भनेको अनुहार र तेप्माको अर्थ सफा गर्नु अर्थात् अनुहार धोइदिने संस्कार गरिन्छ । डालड तेप्मा संस्कारमा केटीले मागे जति पैसा र रक्सी राखेर शीर उठाउनु पर्दछ । यो क्रममा प्रतिष्ठामा आँच नआउने र अझ राम्रो हुने मुन्दुम भनिन्छ । यो समयमा बाचन गरिने मुन्धुम यसप्रकार रहेको छ :

“होइन त हिजो अस्ति त राम्रो हुने, सुब्बेफाब्बे हौं भनेर शुभ रीत सुरु गरेका थियौं । हैन आज त अशुभ भयो, नराम्रो भयो । हामीबाट अभर हुने काम भयो । माफ गर्नु होला । आज यस्तो भए पनि आउने दिनमा राम्रो होस् भन्ने कामना गर्दछौं ।”

मुन्दुममा भेदभावविहीनता

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ को धारा २ मा “जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अरू विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म अथवा अन्य अधिस्थानका आधारमा भेद नगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लेखित अधिकार र स्वतन्त्रता प्राप्त हुनेछ ।”^{५०} भन्ने प्रावधान रहेको छ । यस धाराले मानव हुनु नै समानता र स्वतन्त्रताको हकदार हुनु हो भन्ने किटान गरेको छ ।

मुन्दुममा पनि उल्लेखित मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ को धारा २ मा व्यवस्थित कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्ने व्यवस्था भएको पाइँदैन । बरु किरातइतर जातिको कोही आएर किरातीहरूकै रहनसहनसँग अन्तरघुलित भई उनीहरूले आफ्नो संस्कृति बिर्सेर लामो समयसम्म किरातीहरूसँग बसेमा गाउँले समाज मिलेर किराती नै बनाउने उदार व्यवस्था मुन्दुममा पाइन्छ । “जुनसुकै जाति वा धर्मावलम्बी भए तापनि उनीहरूको मन्जुरीअनुसार पंचभलाद्मीले दुबो, ढुङ्गो छुवाइ आफ्नो वंशमा मिलाउन सक्ने”^{५१} उदार व्यवस्था मुन्दुममा पाइन्छ, जुन कार्यलाई लिम्बू

४९ हतुवाली, चन्द्रकुमार (वि.सं. २०६५), धितोधराना: कथ्य उच्च साहित्य र संस्कृति, निप्सुड, १४ (२६), पृ.१२-१३ ।

५० United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P. 6.

५१ सूचना विभाग (वि.सं.२०३१), मेचीदेखि महाकाली, भाग १, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, पृ.६८१ ।

किरातहरूले चोकफुड थिम^{५२} र राई किरातहरूले पोरा पाक्मा भनिन्छ। यस आधारमा किरात मुन्दुममा कुनै पनि आधारमा भेदभावको अवस्था देखिदैन।

न्यायसम्बन्धी अधिकार

मानिसले अन्यायमा परेर न्याय पाउने अवस्था नरहने हो भने मत्स्य न्याय भइ बलियाले निर्धालाई थिचोमिचो गर्ने अवस्था हुन्छ। यस्तो भएमा निम्छरो, असहायजस्ता व्यक्तिहरूले जिउन सक्ने अवस्था रहदैन। परिणामतः यस्ता व्यक्तिहरूले भयपूर्ण जिन्दगी जिउनु पर्ने बाध्यता आइपर्दछ। त्यसैले न्यायिक अधिकारको व्यवस्था गरिएको हो। न्याय भन्नाले “मुद्दामामिलामा विभिन्न प्रमाण बुझी बादी वा प्रतिवादी कुनै एकको बारेमा गरेको निर्णय, फैसला”^{५३} भनिएको छ। यसमा प्रमाणको आधारमा दिइने फैसला नै न्याय हो भनिएको छ। त्यसरी नै “न्यायलाई एक नैतिक आदर्श जुन कानूनले अधिकारको संरक्षण र गलतलाई दण्डको व्यवस्था भएको हुन्छ।”^{५४} यसमा न्यायलाई अधिकारको संरक्षण र गलत गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। न्याय, समानता, सौहार्दताको सहअस्तित्व भन्ने जनाउँछ। त्यसरी नै कतिपय अवस्थामा कसैद्वारा उलङ्घन गरिएको हक र अधिकार पुर्नस्थापित हुनु भन्ने बुझिन्छ। न्याय शब्दले सकरात्मक र अन्यायले नकरात्मक सङ्केत गर्दछ वा अर्थ दिन्छ। न्यायले शान्ति, अमनचैन र अन्यायले अशान्ति, शोषणको अवस्थालाई जनाउँदछ। यस अर्थमा हरेक मानवले शान्ति तथा अमनचैनका साथ जीउने व्यवस्था हुनुपर्दछ। यो अवस्थामा मात्र व्यक्तित्वको विकास सम्भव हुन्छ। त्यसैले मानव अधिकारभित्र न्यायसम्बन्धी अधिकारलाई एक महत्त्वपूर्ण अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरिएको हो। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ मा न्यायसम्बन्धी मानव अधिकारको बारेमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस घोषणापत्रको धारा ५ मा यातना, निर्दयी, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र दण्डसम्बन्धी विरुद्धको अधिकारको उल्लेख छ। धारा ६ मा कानूनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार, धारा ७ मा कानूनका दृष्टिमा सबै समान हुने र समान संरक्षण पाउने अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था छ। धारा ८ संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारको उल्लङ्घन भएमा प्रभावकारी उपचारको अधिकार, धारा ९ मा कसैलाई पनि स्वेच्छाचारीपूर्वक पक्राउ गर्न, थुनामा राख्न तथा देश निकाला गर्न नपाइने अधिकार उल्लेख छ। धारा १० मा स्वतन्त्र र पक्षपातरहित न्यायलयमा उचित एवम् सार्वजनिक सुनुवाइमा पूर्ण समानता प्राप्त गर्ने अधिकारसम्बन्धी प्रावधान छ। धारा ११ (१) मा कानूनबमोजिम अपराधी नठहराएसम्म निरअपराध मान्ने अधिकार र धारा ११ (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक अपराध नहुने र सुरक्षाको अधिकार रहने व्यवस्था भएको पाइन्छ।^{५५} यसरी विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणापत्र १९४८ ले मानव भएपछि चाहिने मानव अधिकारसम्बन्धी न्यायिक अधिकारहरू हुने व्यवस्था गरेको र यी अधिकारहरूको प्रयोगले अनाहकमा दण्डसजायको भागिदार नहुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

मुन्दुम पनि समग्रताको स्रोत हो। यसभित्र किरातहरूको जीवनचर्याको सम्पूर्ण विधिविधानहरू आचार, विचार, नैतिकता, कानून, संविधान तथा मानव अधिकारको स्रोतको रूपमा रहेको पाइन्छ। मुन्दुममा न्यायिक मानव अधिकारको बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ। “ऐन कानून छोड्ने राजाको दशा पहाडको टाकुरामा भूला

५२ चेम्जोङ, इमानसि (वि.सं.२०५१), किरात इतिहास र संस्कृति, भाषा : प्रकाशक मण्डल।

५३ पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं.२०७७), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल ज्ञान प्रतिष्ठान, पृ.७२४।

५४ Martin, E.A. (2003), *Oxford Dictionary of law*, Newyork : University Press, P.275.

५५ United Nation (2015), *Universal Declarations of Human Right*, United Nation : P.12-24.

बिनाको चरो बसेभै हुन्छ ।”^{५६} त्यसरी नै “गाउँको मुखियाले आफ्ना गाउँलेहरूलाई थिचोमिचो गरी ठीक न्याय गरेन भने उनको दशा भिरिडे लागेको कुकुरजस्तो हुन्छ ।”^{५७} कुनै मुद्दा मामिला आएमा किरात राज्यमा प्रचलित कानूनअनुसार जनताले चुनेको पाँच सदस्य भएको समितिले छलफल गरेर न्याय दिने गरेको उल्लेख पाइन्छ ।^{५८} प्रचलित कानून भन्नाले मुन्दमी कानून भनेर बुझिन्छ । यसरी व्यक्तिको न्यायिक सुनुवाइसम्बन्धी अधिकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुन्दुमका यी व्यवस्थाहरू कानूनको उचित प्रक्रियासँग सम्बन्धित रहेका छन् । स्वार्थपूर्ण, जथाभावी तथा गैर न्यायिक तरिकाले न्याय दिनाले पीडित मात्र होइन, न्याय दिनेको अवस्था पनि राम्रो नहुने उल्लेख छ ।

तत्कालीन न्यायको स्रोत राजा भएको र उनले न्याय दिँदा साक्षी राखेर दिने, सबुत प्रमाणले नठहरिएसम्म अपराधी घोषणा हुँदैनथ्यो र सजायको भागी हुँदैनथ्यो । राजाले न्याय दिने आधार भनेको मुन्दुम थियो । राजाले न्याय दिदाँ मनखुशी तजबिजले दिने नभई साक्षी र प्रमाणको आधारमा दिने गरेको थियो । यसरी मुन्दुममा न्यायिक अधिकारको व्यवस्था भएको पाइन्छ

निष्कर्ष

किरात जातिको लागि मुन्दुम विहङ्गम ज्ञान तथा नियमहरूको मौलिक, अनुभाविक, व्यवहारिक समाहित मौखिक ग्रन्थ हो, जुन अहिले लेख्योन्मुख रहेको छ । यसभित्र किरातहरूको सृष्टि, जीवन, जगत, आत्मा, परमात्मा समाज साथै संस्कृतिसम्बन्धी धारणा, विचार र नियमहरू संग्रहित छन् र जसको आधारमा किराती समाज सञ्चालित रहेको हुन्छ । त्यसैले मुन्दुम एउटा विज्ञानको स्रोत हो । यहाँ सामाजिक विज्ञानको साथसाथै भौतिक विज्ञानका कतिपय विषयहरू पनि समावेश छन् । तथापी यी ज्ञानहरूको खोजीको लागि दृष्टिकोणको आवश्यकता रहेको छ । यही मुन्दुमभित्र मानव अधिकारको खोजी एक नवीन कार्य हो । किरातीहरूमा चेतनाको विकाससँगै विकास र अवलम्बन गरिदै आएको मुन्दुम र सन् १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ आएपछि, प्रष्टरूपमा देखापरेको मानव अधिकारबीच ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने आकाश र जमीनबीचको फरक देखिए पनि यो पुरानो विषयवस्तुभित्र नवीनता खोज्ने प्रयास हो । उपर्युक्त अध्ययनले मुन्दुम मानव अधिकारको लागि अथाहा भण्डार भएको र किरातीहरूले मुन्दुमको विकाससँगै मानव अधिकारको अवलम्बन गर्दै आएको प्रष्ट देखिन्छ ।

५६ इमानसिंह चेम्जोड (वि.सं.२०५९), किरात मुनधुम खाहान, ललितपुर : किरात याक्थुड चुम्लुड, पृ.७२ ।

५७ ऐ ऐ

५८ लिम्बू, प्रेम बहादुर मावोहाड, भूपेन्द्रनाथ शर्मा ढुङ्गेल (वि.सं.२०४७), *सङ्क्षिप्त नेपाल इतिहास*, ललितपुर : किरात प्रकाशन तथा अभिलेख केन्द्र, पृ.६५

मानव अधिकारको कसीमा अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी व्यवस्था

रोशनकुमार भाँ*^१

सार-सङ्क्षेप

नेपालको संविधान, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४^२, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, विधिशास्त्रीय अभ्यास, तथा सर्वोच्च अदालतको आदेशसमेतले प्रतिवादी र प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीलाई अभियोग सम्बन्धमा भइरहेको कारवाहीको तथा सम्बन्धित व्यक्तिविरुद्ध खडा गरिएको सबुत प्रमाणबारे अदालतमा मुद्दा दर्ता हुनुभन्दा पूर्व नै प्रतिवादी एवम् उसको कानून-व्यावसायीलाई 'Discovery Petition' अर्थात् 'अन्वेषण' को निवेदनमार्फत मुद्दाको हरेक तहगत चरण तथा आफूविरुद्ध लगाइएको अभियोग, तथा आफूविरुद्ध पेस गरिएको सम्पूर्ण तथ्य तथा प्रमाणबारे अवगत हुन पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरिएको छ। यस किसिमको विधि र प्रक्रियाबाट मात्र आफ्नो पक्षलाई स्वच्छ सुनुवाइअनुरूप अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत लेख मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा प्रयुक्त मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण चरण स्वच्छ सुनुवाइ तथा अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रयोगबारे विधिशास्त्रीय अवधारणा, महत्त्व र उपयोगितामा केन्द्रित रही लेखिएको हो।

पृष्ठभूमि

फौजदारी मुद्दा^३मा कुनै अभियोग लाग्दैन अपराधी हुँदैन, मानिदैन^४ अनुसन्धानको अवस्थामा शङ्कास्पद व्यक्ति (Suspect) मानिन्छ। तर अभियोग लाग्ना साथ अभियुक्तको हैसियत शङ्कास्पद (Suspect) बाट अभियुक्त (Accused) मा परिणत हुन्छ। फौजदारी अपराधमा अभियोग लागेको व्यक्तिको हैसियत परिवर्तन हुने बाहेक अदालतले दोषी ठहर नगरेसम्म अभियोग लागे पनि निर्दोष मानिन्छ। जब कुनै व्यक्तिलाई अभियोग लगाइन्छ भने, उसलाई सो अभियोग सम्बन्धमा पूर्णतया जानकारी^५ र आफ्नो कुरा राख्ने मौका प्रदान गर्नुपर्ने स्वच्छ

१ *लेखक सर्वोच्च अदालतमा शाखा अधिकृत, हुनुहुन्छ। नेपाल ल क्याम्पसका पूर्व शिक्षकसमेत रहनुभएका उहाँका 'Legal Philosophy' नामक कृतिका साथै विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलमा अनुसन्धानमुलक लेखसमेत प्रकाशित भइसकेका छन्।

२ मुलुकी संहितासम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ द्वारा संशोधन भई मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ भन्ने शब्दहरूको सट्टा मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ राखिएको हो।

३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४दफा २ (ठ): "फौजदारी मुद्दा" भन्नाले अनुसूची-१, अनुसूची-२, अनुसूची-३ वा अनुसूची-४ अन्तर्गतका कसुरसम्बन्धी मुद्दा सम्फनुपर्छ।"

४ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४दफा १२ : "कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई त्यस्तो कसुर गरेको प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन।"

५ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४दफा १२१ : "अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउनुपर्ने : (१) अभियुक्त अदालतमा उपस्थित

सुनुवाइको विधिशास्त्र छ । यस सिद्धान्तले मूलतः स्पष्ट र बुझ्ने भाषामा आरोप लगाउनुपर्ने तथा आरोपको विषयमा संविधान र कानूनको माध्यमबाट निष्पक्ष, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक अड्डाबाट प्रचलित सारवान र कार्यविधि कानूनको प्रयोगबाट संविधान र कानूनले तोकेको समय सीमाभित्र परीक्षण गरिनुपर्ने कुरालाई उजागर गर्दछ ।

नेपालको संविधान, धारा २०(९) तथा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४^६ को दफा १० ले, “प्रत्येक व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारबाहीमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित गरिने छैन ।”^७ भन्ने किटानी व्यवस्था गरेको छ । फौजदारी अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिलाई निजको विरुद्ध भएको प्रत्येक कानुनी कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुन्छ । त्यस्तो जानकारी कानूनले तोकेको शुल्कबाहेक अन्य शुल्क नलिई निःशुल्क उपलब्ध गराउनुपर्नेछ । फौजदारी अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिलाई प्रहरीले पक्राउ गर्ना साथ उसले रोजेको कानून-व्यावसायीलाई सल्लाह लिन पाउने हक प्राप्त हुन्छ^८ । त्यस्तो अभियोग लागेको व्यक्तिलाई स्वच्छ सुनुवाइको हक प्राप्त हुन्छ । फौजदारी अपराधमा अभियोग लागेको व्यक्तिलाई उसले आफूले रोजेको कानून-व्यावसायीको साथ प्रत्येक पेसीमा अदालतमा उपस्थित भई वा उपस्थित गराइ आफ्नो विरुद्ध सम्पूर्ण अदालती कारबाही आफ्नै रोहवरमा भएको हेर्न पाउने अधिकार प्रत्येक अभियुक्तको मौलिक हक हो तर फौजदारी न्यायसम्बन्धी नेपालको अपराध अनुसन्धान प्रणाली र प्रहरीद्वारा अपराध अनुसन्धान गर्ने तरिका त्रुटिपूर्ण छ । एकातर्फ अनुसन्धानको लागि हिरासतमा लिएका व्यक्तिहरूको फौजदारी न्यायको हक अनुसन्धानकर्ताद्वारा परिपालना र अभियोग सम्बन्धमा भइरहेको कारबाहीको जानकारी गराइँदैन, भने अर्कोतर्फ ऊविरुद्ध खडा गरिएको सबुत प्रमाणबारे अदालतमा मुद्दा दर्ता हुनुभन्दा अगाडिसम्म बेखबर राखिन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा १८ द्वारा समानताको हक प्रत्याभुत गरिएको छ^९ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, को दफा ६० ले, “कानूनबमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन^{१०}” भनी व्यवस्था गरेको छ ।

भएपछि अदालतले अभियुक्तउपर लगाइएको अभियोग, तत्सम्बन्धी तथ्यसहितको विवरण र अभियोग प्रमाणित गर्न उजुरवालाले पेश गरेको प्रमाण तथा अभियोग प्रमाणित भएमा हुन सक्ने सजाय स्पष्ट रूपमा सम्झाई बुझाई अभियोगपत्रमा लिएको माग दावी पढेर सुनाउनुपर्नेछ ।”

६ मुलुकी संहितासम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७४ द्वारा संशोधन भई मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ भन्ने शब्दहरूको सट्टा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ राखिएको हो ।

७ नेपालको संविधान, धारा २०(९), मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १०

८ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १३०: “अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न सक्ने : (१) कुनै कसुरको अभियोग लागेको अभियुक्तले आफूउपर लागेको आरोप खण्डन गर्न वा आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आफूले रोजेको कानून व्यवसायी नियुक्त गरी बहस पैरवी गराउन सक्नेछ । (२) जन्म कैदको सजाय वा दश वर्ष वा दश वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने कसुरको आरोप लागेको अभियुक्तले आफ्नो कानून व्यवसायी नियुक्त नगरेमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको हकमा अदालतको तर्फबाट नियुक्त कानून व्यवसायीबाट निजको प्रतिरक्षा गर्न आदेश दिन सक्नेछ ।”

९ नेपालको संविधान, धारा १८(१) : “सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन ।”

१० मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १६० : “भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने : (१) कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कानूनबमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार वा सामान्य कानूनको प्रयोग गर्दा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा

पूर्वीय दर्शनमा समेत समानतालाई प्रधानता साथ उठान गरिएको देखिन्छ ।

ऋग्वेदमा समानं वां सजात्य समानो बन्धु रस्विना

अन्ति षदभूतु वामदेव : ८।७३।१२ उल्लेख गरिएको छ^{११} ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ५६ ले पनि अनुसूची १ र २ अन्तर्गतको फौजदारी मुद्दामा नेपाल सरकारवादी हुनेबारे निर्दिष्ट गर्दछ^{१२} । संविधान र कानूनबमोजिम स्वच्छ सुनुवाइको हकभित्र वादी र प्रतिवादी दुवैलाई समान कार्यविधि लागु हुनुपर्ने संवैधानिक प्रत्याभूतिको प्रतिकूल हुने गरी वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकिल थुन्छेक प्रजोनार्थ उपस्थित हुँदा मिसिलको पुर्वतयारी योजनासहित उपस्थित हुने प्रचलन छ । त्यसको ठीक विपरीत प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायी अपवादबाहेक प्रायस मिसिलको तथ्य, प्रमाणको जानकारीबेगर नै प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ ।

नेपालको संविधान, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ द्वारा प्रदत्त, तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, विधिशास्त्रीय अभ्यास, सर्वोच्च अदालतको आदेशद्वारा प्रयुक्त 'Discovery Petition' अर्थात 'अन्वेषण' को विधि र प्रक्रियाबाट मात्र आफ्नो पक्षलाई स्वच्छ सुनुवाइअनुरूप अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ ।

अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी 'अन्वेषण' को निवेदन

'अन्वेषण'को निवेदन अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्वको लागी प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीद्वारा pre trial stage मै म्याद थपको क्रममा सम्बन्धित सुरु अदालतको इजलाससमक्ष पेस गरिने त्यस्तो निवेदन हो, जसबाट पक्ष तथा प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीलाई अदालतमा मुद्दा दर्ता हुनुपूर्व नै पक्षविरुद्ध लगाइएको अभियोगबारे जानकारी तथा पेस गरिएको प्रमाणको नक्कलको माग गरिन्छ ।

अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी 'अन्वेषणको आदेश'

'अन्वेषण को आदेश'अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्वको लागी प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीद्वारा pre trial stage मै म्याद थपको क्रममा सम्बन्धित सुरु अदालतको इजलाससमक्ष पेस गरिएको निवेदनउपर सुनुवाइ गरी पक्ष तथा प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीलाई अदालतमा मुद्दा दर्ता हुनुपूर्व नै पक्षविरुद्ध लगाइएको अभियोगबारे जानकारी तथा पेस गरिएको प्रमाणको नक्कल दिन भनी सम्बन्धित जिल्ला प्रहरी कार्यालय वा महानगरीय प्रहरी वृतको नाउँमा गरिने आदेश हो ।

अनुसन्धानरत मिसिलको कागजातको नक्कल

अनुसन्धानरत मिसिलको कागजातको नक्कल भन्नाले कुनै घटना वारदातको छानबिन तथा अनुसन्धानको सिलसिलामा खोजिएका (अविष्कार गरिएका/पत्ता लगाइएका) उपलब्धीहरूलाई बुझाउँछ। कुनै पनि सरकारवादी

यस्तै अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन । (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।”

११ डिल्लीराम गौतम, *पूर्वीय सोंच र श्रोत*, काठमाडौँ स्कूल अफ ल, भक्तपुर, २०६६, पृष्ठ ४६

१२ *मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता*, २०७४ दफा ५६ : “नेपाल सरकारलाई वादी कायम गर्ने : दफा ५२ को उपदफा (२) बमोजिमको उजुरीबाट चलेको मुद्दाबाहेक अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसुरसम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकारलाई वादी कायम गरी मुद्दाको कारवाही चलाइनेछ ।”

हुने फौजदारी मुद्दामा घटना वारदातको छानबिन तथा अनुसन्धानको सिलसिलामा खोजिएका (अविष्कार गरिएका/पत्ता लगाइएका) प्रमाण कागजातको जानकारी अर्थात आनो विरुद्धमा भइरहेको, खोजिएको प्रमाण कागजातहरूको जानकारी अभियुक्त थुनुवाले पाउनुपर्दछ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ।^{१३} जसअन्तर्गत भौतिक प्रमाण, साक्षीलगायत अनुसन्धानको क्रममा तयार भएका हरेक चरणका उपलब्धीहरू पर्दछ।^{१४} अनुसन्धानकै क्रममा पनि अनुसन्धान मिसिलको नक्कल अभियुक्त (थुनुवा) वा निजको हकमा मुद्दा पुर्पक्ष गर्न नियुक्त भएका कानून-व्यावसायीले पाउने अधिकार राख्दछ। यसलाई अङ्ग्रेजीमा Discovery petition को नामले सर्वत्र जानिन्छ।

यस किसिमको अभ्यास मुलत संयुक्त राज्य अमेरिकामा बढी प्रचलनमा रहेको पाइए, पनि हाल यसको प्रयोगमा बढोत्तरी भई संसारभर प्रयोगमा रहेको पाइन्छ। प्रायस : यस किसिमको प्रयोगबाट अनुसन्धानमा असर नपर्ने खालका कागजातहरू: जस्तै- जाहेरी दरखास्त, पक्षको अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्षको बयान, बुझिएका व्यक्तिहरूका कागजातलगायत अरू सम्पूर्ण मिसिलको कागज अनुसन्धान अधिकारीबाट लिन सकिन्छ।

अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी 'अन्वेषण' का विधिहरू

विधिशास्त्रीय हिसाबले 'अन्वेषण' का धेरै विधिहरू हुन सक्दछन्। जस्तै:

भनाइ (Deposition) : त्यस्तो कार्यवाही जसमा घटनाका साक्षी वा जाहेरवालालाई अदालतको कर्मचारीभन्दा पहिले नै सपथका साथ मौखिक प्रश्नहरूको उत्तर दिन अनुरोध गरिन्छ।^{१५}

सोधपुछ (Interrogatories): मुद्दाका एक पक्षले अर्को पक्षलाई सपथसहित लिखित रूपमा गरिने सोधनी हो।^{१६}

सावित्तिको लागि गरिने अनुरोध (Request for admission) : यो वारदातका सम्बन्धमा एक पक्षद्वारा अर्को पक्षलाई मुद्दाको सत्यतथ्यबारे जानकारी लिन गरिने एक प्रकारको निवेदन हो।^{१७}

कागजातहरूमाथिको पहुँचको लागि गरिने अनुरोध (Request for production of documents) : यो निश्चित परिभाषित दस्तावेजहरू हस्तान्तरण गर्नको लागि गरिने निवेदन हो।^{१८}

शारीरिक परीक्षणको लागि अनुरोध (Request for physical examination) : यो स्वास्थ्य परीक्षणको लागि गरिने निवेदन हो।^{१९}

निरीक्षणको लागि अनुरोध (Request for inspection) : यो एक पक्षको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको ठोस वस्तुहरू (लिखित कागजात बाहेक) हेर्नको लागि अर्को पक्षसँग गरिने अनुरोध हो।^{२०}

१३ दी इन्टरनेशनल लिगल फाउन्डेसन, नेपालका राष्ट्रिय निर्देशक अजयशंकर भा "रूपेश" द्वारा पोखरामा मिति २०७३/४/२३-२८ मा ए फाउन्डेसनद्वारा कानून व्यवसायी तथा बैतनिक वकील को ७ दिवसीय क्षमता अभिवृद्धि प्रशिक्षणमा प्रस्तुत सामग्रीको अंश।

१४ ऐजन

१५ <https://www.lawyers.com/legal-info/criminal/criminal-law-basics/criminal-law-right-to-evidence-disclosure.html>, Accessed on 15th February 2019

१६ ऐजन

१७ <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/discovery>, Accessed on 15th February 2019.

१८ <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/discovery>, Accessed on 15th February 2019.

१९ ऐजन

२० ऐजन

साक्षी उपस्थित गराउनको लागि प्रस्तुत गरिने निवेदन (Subpoena) : यो वारदातसँग सम्बन्धित साक्षी उपस्थित गराउनको लागि प्रस्तुत गरिने निवेदन हो^{२१}।

उपरोक्त विधिहरूमध्ये सबैभन्दा बढी प्रयोगमा रहेको विधिअन्तर्गत कागजातहरू माथिको पहुँचको लागि गरिने अनुरोध (Request for production of documents) को विधि हो। प्रस्तुत लेख यही विधिमा केन्द्रित रही लेखिएको हो।

संवैधानिक व्यवस्था :

“प्रत्येक नागरिकलाई आनो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ।”^{२२}

“कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन।”^{२३}

“प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ।”^{२४}

“प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनेछ।”^{२५}

“पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून-व्यावसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानून-व्यावसायीद्वारा पुर्पक्ष गराउन पाउने हक हुनेछ। त्यस्तो व्यक्तिले आनो कानून-व्यावसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ।”^{२६}

उल्लिखित संवैधानिक (मौलिक) हक नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ मा भएका हकको सापेक्षतामा प्रत्याभूत गरेको देखिन आउँछ।

प्रचलित कानूनी व्यवस्था :

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १० ले, “स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित नहुने : कुनै व्यक्ति सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारवाहीमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित हुने छैन”^{२७}

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १२ ले, “कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने : कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई त्यस्तो कसुर गरेको प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन”^{२८}

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३(२) ले, “उपदफा (१) बमोजिम हिरासतमा राख्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको ठाउँ उल्लेख गरी हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण सहितको अनुसूची १०

२१ <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/discovery>, Accessed on 15th February 2019.

२२ नेपालको संविधान, धारा २७

२३ नेपालको संविधान, धारा २०(१)

२४ नेपालको संविधान, धारा २०(८)

२५ नेपालको संविधान, धारा २० (९)

२६ नेपालको संविधान, धारा २० (२)

२७ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १०

२८ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १२

बमोजिमको ढाँचामा थुनुवा पूर्वी दिएरमात्र हिरासतमा राख्नुपर्नेछ^{१२९} भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ८० ले, “कुनै व्यक्तिलाई यस संहिता बमोजिम जुनसुकै व्यहोरा ले हिरासतमा राख्दा हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण र त्यसरी हिरासतमा राख्न सकिने कानुनी आधार र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस परिच्छेदबमोजिम थुनछेकको आदेश गरी अनुसूची ३२ बमोजिमको ढाँचामा थुनुवा पूर्वी दिई थुनामा राख्नुपर्नेछ^{१३०} भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४०(१) ले, “सरकारी वकिलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय गरेकोमा त्यस्तो निर्णयको प्रतिलिपि र मुद्दा चल्ने निर्णय भएकोमा अभियोगपत्रको प्रतिलिपि सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी र अभियुक्तलाई दिनुपर्नेछ^{१३१} भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १२१(१) ले, “अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि अदालतले अभियुक्तउपर लगाइएको अभियोग, तत्सम्बन्धी तथ्यसहितको विवरण र अभियोग प्रमाणित गर्न उजुरवालाले पेश गरेको प्रमाण तथा अभियोग प्रमाणित भएमा हुन सक्ने सजाय स्पष्ट रूपमा सम्झाई बुझाई अभियोगपत्रमा लिएको मागदावी पढेर सुनाउनुपर्नेछ^{१३२} भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

त्यस्तै दफा १२१(२)ले, “उपदफा (१) बमोजिम अभियोग तथा सो अभियोगमा हुन सक्ने सजायका सम्बन्धमा सम्झाउँदा र बुझाउँदा कुन आरोप कुनकुन सबुद, प्रमाण वा लिखतमा आधारित छ । त्यस्तो अभियोगमा समेत खुलाई अभियुक्तले त्यस्ता सबुद, प्रमाण वा लिखत हेर्न वा त्यसको प्रतिलिपि लिन चाहेमा निजलाई त्यसको मौका दिनुपर्नेछ^{१३३} भनी व्यवस्था गरेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून

पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने समयमा निजलाई पक्राउ गरेको कारणसहितको सूचना दिइने र निजविरुद्ध लगाइएको आरोपको जानकारी तुरुन्त दिइनेछ।^{१३४}

“आफूविरुद्धको अभियोगको प्रकृति तथा कारणको आफूले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त र बिस्तृत रूपमा जानकारी पाउने ।^{१३५}

उक्त नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको हकको प्रचलन नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ द्वारा प्रदत्त सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागु हुने तथा सो व्यवस्था नेपाल कानूनसँग

१२९ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा १३(२)

१३० मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा ८०: “थुनुवा पूर्वी दिनुपर्ने : कुनै व्यक्तिलाई यस संहिता बमोजिम जुनसुकै व्यहोरा ले हिरासतमा राख्दा हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण र त्यसरी हिरासतमा राख्न सकिने कानुनी आधार र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस परिच्छेद बमोजिम थुनछेकको आदेश गरी अनुसूची-३२ बमोजिमको ढाँचामा थुनुवा पूर्वी दिई थुनामा राख्नुपर्नेछ ।”

१३१ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा ४०(१)

१३२ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा १२१(१)

१३३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा १२१(२)

१३४ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ (ICCPR) धारा ९(२)

१३५ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ (ICCPR) धारा १४(३) (क)

बींफिएमा सन्धिकै व्यवस्था मान्य हुने^{३६} भन्ने उल्लेख भएकोले, उक्त राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको व्यवस्था नेपालको लागि पनि बाध्यकारी व्यवस्था रहेको प्रष्ट छ ।

पूर्ववत कानुनी व्यवस्था

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ :

कुनै अपराधको तहकिकातको सिलसिलामा पक्राउ गरिएको र थुनामा राखिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा २४ घण्टाभित्र तहकिकात पूरा नहुने भई निजलाई थुनामा राखी तहकिकात जारी राख्नुपर्ने देखिएमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले निजलाई अदालतसमक्ष उपस्थित गराई अदालतबाट अनुमति लिएर मात्र थुनामा राख्नुपर्छ । सो बमोजिम अदालतसँग अनुमति माग्दा थुनामा परेको व्यक्तिउपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई थुनामै राखी तहकिकात गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान कागज भइसकेको भए बयान कागजको व्यहोरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ ।”^{३७}

थुनामा राख्ने अनुमति मागेमा अदालतले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी तहकिकात सन्तोषजनक रूपमा भए वा नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा तहकिकात भइरहेको देखेमा एकै पटक वा पटक-पटक गरी बढीमा २५ दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।”^{३८}

मुलुकी ऐन कागज जाँचको महल

मुलुकी ऐन कागज जाँचको महलको १७ नं. ले पनि उक्त कागजातको नक्कल दिने, पाउने व्यवस्था गरेको छ ।^{३९}

शास्त्रीय ब्याख्या

याज्ञवल्क्य मिताक्षराले पनि स्वच्छ, सुनुवाइसम्बन्धी विधिशास्त्रलाई अङ्गीकार गरेको देखिन्छ ।

आवेदन समये कार्यमात्र लिखितं प्रत्यथिनो ग्रत :

सभासादि विशिष्ट लिख्यते इति विशेषता ।

भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष इति नाथोन्तर : २।६ याज्ञ मिताक्षरा

३६ नेपाल सन्धि ऐन, २०४७, दफा ९

३७ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा १५ (२): “अनुसूची १ मा उल्लेखित कुनै अपराधको तहकिकातको सिलसिलामा पक्राउ गरिएको र थुनामा राखिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा २४ घण्टाभित्र तहकिकात पूरा नहुने भई निजलाई थुनामा राखी तहकिकात जारी राख्नुपर्ने देखिएमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले निजलाई अदालत समक्ष उपस्थित गराई अदालतबाट अनुमति लिएर मात्र थुनामा राख्नुपर्नेछ । सो बमोजिम अदालतसँग अनुमति माग्दा थुनामा परेको व्यक्ति उपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई थुनामै राखी तहकिकात गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान कागज भइसकेको भए बयान कागजको व्यहोरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।”

३८ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा १५(४): “उपदफा (२) बमोजिम थुनामा राख्ने अनुमति मागेमा अदालतले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी तहकिकात सन्तोषजनक रूपमा भए वा नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा तहकिकात भैरहेको देखिएमा एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा २५ दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।”

३९ मुलुकी ऐन, भाग ३, महल १, कागज जाँचको २-१७ नं. ॥ अदालती बन्दोबस्तको महलको २११ नम्बरबमोजिम नक्कल पाउने बाहेक अरू अड्डामा रहेको सरकारी कागजहरूको नक्कल माग्न आएमा देहाय बमोजिम गर्नु पर्छ - - - सरोकार परेका कागजको जोसुकैले पनि नक्कल लिन पाउँछ ।

अर्थात् निर्णयमा पुगनु अगावै वादी र प्रतिवादी दुवैका कुराहरू सुन्नुपर्ने तथा भाषापाद, उत्तरपाद, क्रियापाद र साध्यसिद्धिको विवेचनाबाट मात्र निर्णय गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ^{४०}।

त्यस्तै कात्यायनले पनि पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, प्रत्यकालीन र क्रियाविना मुद्दाको अन्तिम किनारमा पुग्न नहुने सम्बन्धमा व्याख्या गरेको छ ।

त्यस्तै नारद स्मृतिमा पनि

यात्यचौरो पि चौरोत्वं चौरश्चायात्यचौरताम् ।

अचौरश्चौरता प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥ १ । ४२ नारद

अर्थात् गम्भीर भएर वादी र प्रतिवादीका कुराहरूलाई केलाइएन भने चोर साधु र साधु चोर बन्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ^{४१}।

मनुले व्याख्या गरेको दुई किसिमका प्रमाणहरू मानुषप्रमाण तथा दिव्यप्रमाणमध्ये मानुष प्रमाणअन्तर्गत लिखित, भोग र साक्षीका कुराहरू पुर्पक्षपूर्वकै चरणमा बुझ्न सकिने भन्ने व्याख्या भएको छ ।^{४२}

दर्शनशास्त्र

न्याय दर्शनको मुख्य टिकाहरूमा **वात्सायनको** “न्याय भाष्य” **उधोत्करको** ‘न्यायवर्तिक’ **वाचस्पतीको** “न्यायवर्तिक(तत्पर्य टीका)” **उदयताको** “न्याय वर्तिक” (तात्पर्य परिशुद्धि तथा **कुसुमान्जली** तथा **जयन्तको** “न्यायमन्जरी” ले पनि स्वच्छ, सुनुवाइसम्बन्धी विधिशास्त्रलाई समेटेको छ ।^{४३}

यसको अलावा वैशेषिक दर्शन, साख्य दर्शन, योग दर्शन, मीमांसा दर्शन र वेदान्त दर्शनले संशय, छल, बितण्डाको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई दोषी करार गर्न नहुने तर्कशास्त्र, वाद, प्रयोजन, गुण, दोषको आधारमा निर्णय गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतको आदेश

यस सम्बन्धमा **धीरज तामाङको कानून-व्यावसायी अधिवक्ता विमला यादव वि. नेपाल सरकार**^{४४} रहेको जबर्जस्ती करणी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशद्वय श्री जगदीश शर्मा पौडेल र डा.श्री आनन्दमोहन भट्टराईको इजलास बाट मिति २०७३/१०/१४ गते, “...मुद्दाको तहकिकात अनुसन्धानको क्रममा अन्य मुद्दाहरूमा समेत बरोबर आइपर्न सक्ने हुँदा एउटा स्थायी व्यवस्था आवश्यक भएको सन्दर्भमा अब उप्रान्त अनुसन्धानमा तयार भएका लिखतको जानकारीसम्बन्धी पक्षले उचित र मनासिब समयमा पाउने गरी, साथसाथै अनुसन्धानका कार्यमा अनुचित हस्तक्षेप नहुने गरी आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्था मिलाउनु वान्छनीय देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा मिसिल साथ अनुसन्धानको क्रममा रहेका सबैखाले मुद्दामा संलग्न भएका

४० डिल्लीराम गौतम, *पूर्वीय सौंच र श्रोत*, काठमाडौं स्कूल अफ ल, भक्तपुर, २०६६, पृष्ठ ७६

४१ डिल्लीराम गौतम, *पूर्वीय सौंच र श्रोत*, काठमाडौं स्कूल अफ ल, भक्तपुर, २०६६, पृष्ठ ७७

४२ डिल्लीराम गौतम, *पूर्वीय सौंच र श्रोत*, काठमाडौं स्कूल अफ ल, भक्तपुर, २०६६, पृष्ठ १०३

४३ सत्यप्रकाश बंसल, अनुवादक : अर्जुनदेव शर्मा बिनाडी, भारतीय दर्शनहरूमा के छ ?, २०६१, पृष्ठ ३२

४४ **धीरज तामाङको कानून-व्यावसायी अधिवक्ता विमला यादव वि. नेपाल सरकार**, मुद्दा जबर्जस्ती करणी, मुद्दा न०७२-RE-०२६२ (आदेश मिति मिति २०७३/१०/१४ गते)

कागजातको नक्कल दिने व्यवस्था मिलाउन...निर्देशन दिने..." भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशमा प्रष्ट बोलिएको छ ।

सुरु अदालतबाट भएको आदेशहरू

अन्वेषणको विधिद्वारा अनुसन्धानरत् मिसिलको नक्कल पाउने हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास हुँदाहुँदै पनि नेपालको फौजदारी न्यायप्रणाली तथा कानुन-व्यावसायी एवम् सरोकारवालाहरू द्वारा यस किसिम प्रयोग प्रायः सून्य रहेको अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीका तर्फबाट निःशुल्क कानुनी प्रतिरक्षा गर्ने संस्था दी इन्टरनेशनल लिगल फाउन्डेसनद्वारा यसको प्रकारको अभ्यासको सूत्रपात गरिएको छ । दी इन्टरनेशनल लिगल फाउन्डेसनले काठमाडौं उपत्यकाका तीन वटा जिल्ला तथा यस फाउन्डेसनका शाखा कार्यालय रहेका जिल्लाहबाट यस किसिमको नौलो अभ्यासको थालनी भएको छ ।

पछिल्लो पटक काठमाडौं जिल्ला अदालतको माननीय न्यायाधीश श्री अमृतबहादुर बस्नेतको इजलासबाट मिति २०७४/९/२१ गते अमित रेग्मी वि. नेपाल सरकार^{४५} रहेको ला.औ. मुद्दामा म्याद थपको क्रममा निजको कानुन-व्यावसायीद्वारा दायर 'अन्वेषणको निवेदन' उपर सुनुवाइ गरी, "...कागजको प्रतिलिपि पक्षको कानुन-व्यावसायीलाई उपलब्ध गराइदिनु भनी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई जानकारी दिनु" भनी आदेश भएको छ।

त्यस्तै काठमाडौं जिल्ला अदालतको माननीय न्यायाधीश श्री शिवप्रसाद खनालको इजलासबाट मिति २०७४/१/१७ गते साहिल थापा क्षेत्री वि. नेपाल सरकार^{४६} रहेको ला.औ. मुद्दामा म्याद थपको क्रममा निजको कानुन-व्यावसायीद्वारा दायर 'अन्वेषणको निवेदन' उपर सुनुवाइ गरी, "...प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धानमा प्रभाव नपर्ने र अनुसन्धान कार्यको गोपनीयता भङ्ग नहुने प्रकृतिका कागजातको नक्कल प्रतिवादी वा निजको कानुन-व्यावसायीलाई उपलब्ध गराइदिनु भनी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई जानकारी पठाइदिनु" भनी आदेश भएको छ ।

भक्तपुर जिल्ला अदालतको माननीय न्यायाधीश श्री लिप्तबहादुर थापा को इजलासबाट मिति २०७३/८/१९ गते रविन श्रेष्ठ वि. नेपाल सरकार^{४७} रहेको हातहतियार खरखजाना तथा विष्फोटक पदार्थ मुद्दामा म्याद थपको क्रममा निजको कानुन-व्यावसायीद्वारा दायर 'अन्वेषणको निवेदन' उपर सुनुवाइ गरी, "...नेपालको संविधानले नागरिकलाई प्रदान गरेको हक तथा नेपाल पक्ष भई अनुमोदन गरेको सन्धिहरू समेतको आधारमा मुद्दाको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई समेत विचार गरी प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धानमा प्रभाव नपर्ने र अनुसन्धान कार्यको गोपनीयता भङ्ग नहुने प्रकृतिका अदालतबाट म्याद थप हुँदा पेस हुन आएका कागजातहरूको नक्कल थुनुवा ...कानुन-व्यावसायी...लाई दिनु भनी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमामा जानकारी पठाइदिनु" भनी आदेश भएको छ ।

त्यस्तै ललितपुर जिल्ला अदालतका मा न्या.श्री गायत्री प्रसाद रेग्मीको इजलासबाट मिति २०७३-७-७ गते विष्णुबहादुर राणा वि. नेपाल सरकार^{४८} रहेको ला.औ. मुद्दामा म्याद थपको क्रममा निजको कानुन-व्यावसायी द्वारा दायर 'अन्वेषणको निवेदन' उपर सुनुवाइ गरी, "...नेपालको संविधानको धारा २०(८) र नेपालले

४५ अमित रेग्मी वि. नेपाल सरकार, मुद्दा ला. औ. दर्ता न २०६२९/२०७४/ ९/२१

४६ साहिल थापा क्षेत्री वि. नेपाल सरकार, मुद्दा ला.औ. दर्ता न ३८७५/२०७४/१/१७

४७ रविन श्रेष्ठ वि. नेपाल सरकार, मुद्दा हातहतियार खरखजाना तथा विष्फोटक पदार्थ, दर्ता न ४७९३/०७३/८/१९

४८ विष्णु बहादुर राणा वि. नेपाल सरकार, मुद्दा ला.औ.दर्ता न २४३०/२०७४/७/७

अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा १४ (३) (ख) बमोजिम पक्राउ परेको व्यक्तिले आफूउपरको अभियोगको जानकारी पाउने र कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन पाउने हकको प्रत्याभुती गरेको हुँदा प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धानमा प्रभाव नपर्ने र अनुसन्धान कार्यको गोपनीयता भङ्ग नहुने प्रकृतिका कागजातको नक्कल प्रतिवादी वा निज कानून-व्यावसायीलेलाई उपलब्ध गराइदिनु भनी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई जानकारी पठाइदनु” भनी आदेश भएको छ।

त्यस्तै नेपाल सरकार वि. योगेश पुन^{१९} भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा पक्षको तर्फबाट कानून व्यवसायीले नक्कलका लागि जिल्ला अदालतसमक्ष निवेदन दायर गर्दा नक्कल दिन नमिल्ने गरी ललितपुर जिल्ला अदालतबाट आदेशपश्चात् त्यसउपर पुनरावेदन अदालत पाटनमा १७ न निवेदन दायर गर्दा, पुनरावेदन अदालतका मा न्या.श्री गोपाल पराजुली र ईश्वरप्रसाद खतिवडाको इजलासबाट मिति २०६६/२/८ गते “...यसमा अनुसन्धानको क्रममा रहेका मुद्दामा संलग्न भएका कागजातहरूको नक्कल नदिएकाले पाउनुपर्ने भन्ने नै मुख्य निवेदन जिकिर रहेको देखियो। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २४ को उपधारा (२) ले पक्राउ परेका व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यावसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक प्रदान गरेको पाइन्छ भने उपधारा ८ ले “प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही धारा २४ को उपधारा ९ ले स्वच्छ सुनुवाइको हकसमेत प्रदान गरेको देखिन्छ। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ लगायतका मानव नेपालले पक्ष राष्ट्रको रूपमा हस्ताक्षर गरेका अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले समेत कारवाहीको जानकारी पाउने, प्रतिरक्षा गर्न पाउने, स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार पाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसको अतिरिक्त प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादी १५ वर्षको नाबालक भन्ने उल्लेख भएको हुँदा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ को धारा ३७ र ४० समेतका प्रावधानहरू थप विचारणीय बन्दछन्। तथ्यगत जानकारीको अभावमा सार्थक प्रतिरक्षा हुन नसक्नु स्वाभाविक हुन्छ। मुद्दामा अनुसन्धानका क्रममा तयार भएका लिखत कागजको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई नदिदा अनुसन्धान अवधिमा सार्थक प्रतिरक्षामा अवरोध पैदा हुने र स्वच्छ सुनुवाइको सुनिश्चित नहुने अवस्थासमेत आइपर्दछ। परिणामतः अनुसन्धानका क्रममा तयार गरिएका लिखत कागजातसम्बन्धी जानकारी नदिँदा संविधानको धारा २४ (२) (८) (९) लगायतका प्रावधानहरूद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनमा अनुचित अवरोध पैदा हुन जाने देखिन्छ। तसर्थ अनुसन्धानका क्रममा तयार भएका लिखतको जानकारी सम्बन्धित पक्षले उचित र मनासिव समयमा पाउने साथ साथै अनुसन्धानको कार्यमा अनुचित हस्तक्षेप नहुने गरी आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्थापन मिलाउन वाञ्छनीय छ। यस परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा अनुसन्धानको क्रममा रहेका मुद्दामा संलग्न भएका कागजातहरूको नक्कल दिने स्पष्ट कानुनी आधार नभएको भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी भएको ललितपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६६/२/१५ को आदेश वेरीतको देखिन आएकोले बदर गरिदिएको छ।” भनी आदेश भएको छ।

^{१९} नेपाल सरकार वि. योगेश पुन, मुद्दा कर्तव्य ज्यान, २०६६ सालको प्रतिवेदन न ५६४

‘अन्वेषण’ को प्रयोग बारे रहेको विद्यमान भ्रमको प्रष्टोक्ति

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ आकर्षित हुँदैन

कतिपय अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारी द्वारा ‘अन्वेषण’ मार्फत अनुसन्धानरत मिसिलको नक्कलको माग गर्दा अथवा सम्बन्धित अदालतसमक्ष अनुसन्धानरत मिसिलको नक्कल पाउँ भनी निवेदन गर्दा तत् निकाय द्वारा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३(३) को ख^{१०} देखाइ त्यस्तो निवेदन दर्ता र त्यस उपर आवश्यक कारवाही गर्न इन्कार गर्दछन्, जबकि सो ऐन सार्वजनिक महत्त्वको सूचना माग्ने सबालमा मात्र आकर्षित हुने हो^{११} यो विषय अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन सार्वजनिक सरोकार र महत्त्वको विषय नरहेको कारण यो विशुद्ध अभियुक्तको हक हो। ‘अन्वेषण’ मार्फत आफूविरूद्ध लगाइएको कारवाही सम्बन्धमा जान्न पाउने हक^{१२} तथा अनुसन्धानरत मिसिलको नक्कल माग गर्ने हक^{१३} अभियुक्तको संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदत्त न्यायसम्बन्धी मौलिक हक हो।

सम्बन्धित न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायको क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने

यस प्रकारको निवेदन लिई इजलाससमक्ष उपस्थित हुँदा, सामान्यतया इजलासको एउटै भनाइ हुन्छ: मुद्दा अनुसन्धानको सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीकै नियन्त्रणमा भएकोले हामी यस्तो निवेदन मागबमोजिम अनुसन्धानरत मिसिलको नक्कल दिन सक्दैनौं। नेपालको कानून भने यस विषयमा प्रष्ट छ।

नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको धारा २० (३) ले प्रष्ट रूपमा, “पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्यादवाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन”^{१४} भन्ने किटानी संवैधानिक व्यवस्था छ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४(१) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई कसुरको अनुसन्धानको लागि यस परिच्छेदबमोजिम पक्राउ गरेपछि २४ घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्नेछ। यसबाट पनि २४ घण्टाभित्र सम्बन्धित न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकायको क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन्छ, भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

१० सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ दफा ३ (३)(ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,

११ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ प्रस्तावना : राज्यका काम कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाइ नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्त्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने सम्बेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न बाञ्छनीय भएकोले,

१२ नेपालको संविधान, धारा २०(१), धारा २० (२), धारा २०(८), धारा २० (९)

१३ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) धारा १४(३) (ख) तथा (घ) र नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ समेतको आधारमा अनुसन्धानको क्रममा कागजातको नक्कल दिइनुपर्दछ।

१४ नेपालको संविधान, धारा २०(३)

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९(२)ले थुनुवापुर्जी जारी गर्न अदालतले अनुमति प्रदान गर्नुपर्ने नयाँ व्यवस्था लागु गरेको छ^{५५} यसबाट स्वतः (Ipso facto) रूपमा सम्बन्धित न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायको क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने निश्चित छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ६ ले प्रष्ट रूपमा, “कानुन बमोजिमको काम कसुर नहुने”^{५६} भनी प्रष्ट व्याख्या गरेको छ ।

यस सम्बन्धमा पूर्ववत कानुनी व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १७२ नं. ले

“नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा तहकिकात गर्दा जुन अपराधका सम्बन्धमा सो तहकिकात गर्न लागेको हो सो अपराधसित सम्बन्धित कुनै वस्तु वा धनमाल कुनै घर वा अरू कुनै ठाउँमा फेला पर्ने सम्भावना छ भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब माफिकको कारण भएमा र सो वस्तु वा धनमाल सो घर वा ठाउँको तुरुन्त तलासी नलिएको खण्डमा प्राप्त नहुने आशङ्का भएमा आफूले विश्वास गर्नु परेको कारण र जुन वस्तु वा धनमालका सम्बन्धमा तालासी लिनुपर्ने हो सो वस्तु वा धनमालको विवरण स्पष्ट बुझिने गरी लेखी राखी ..... र सो बमोजिम तलासी लिइसकेपछि सो लिएको तीन दिनभित्र तलासी लिएको कारण र तलासी लिएको वस्तु वा धनमाल इत्यादिको फिहरिस्तको एकप्रति नक्कल मुद्दा हेर्ने अड्डामा पठाउनुपर्छ”^{५७} भन्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा प्रचलित कानुनले नै अनुसन्धान प्रकृयासँग सम्बन्धित कागजातहरू अनुसन्धान अधिकारीबाहेक अरूलाई पनि दिनुपर्ने गरी भएको व्यवस्थाले अनुसन्धानका कागजातहरू गोप्य होइन र जसको विरुद्धमा ती कागजातहरू सड्कलन गरिन्छ, ती व्यक्तिलाई पनि त्यस बारेमा जानकारी हुनुपर्दछ, भन्ने कुरालाई लक्षित गर्दछ ।^{५८}

अन्तर्राष्ट्रिय अदालती अभ्यास

जर्मनी

Garcia Alva v. Germany^{५९} Garcia Alva भन्ने व्यक्तिलाई लागु औषधको कारोबारमा पक्राउ गरिएको थियो । लागु औषधको कारोबारमा संलग्न गिरोहको जानकारी दिने व्यक्तिको रेकर्ड गरिएको प्रतिवादीको बयानमा प्रतिवादीका कानुन-व्यावसायीलाई जानकारी नदिई म्याद थपका लागि अदालतसमक्ष लगिएको थियो ।

५५ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा, ९(२) : “कुनै व्यक्तिलाई कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा यस परिच्छेदबमोजिम तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाइ सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।”

५६ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा ६: “कानुन बमोजिमको काम कसुर नहुने : कानुनबमोजिम गर्नुपर्ने वा कानुनले क्षम्य मानेको कामलाई कसुर मानिने छैन।”

५७ मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १७२ नं.

५८ दी इन्टरनेशनल लिगल फाउन्डेसन, नेपालको कानुन निर्देशक अधिवक्ता सुर्यबहादुर पाण्डेद्वारा मिति २०७३२२१० मा लिइएको क्षमता अबुधिसम्बन्धी प्रशिक्षणको सम्पादित अंश

५९ *Garcia Alva v. Germany* 23541/94 Judgment 13.2.2001 [Section I] Available at <http://hudoc.echr.coe.int/ENG#%7B%22itemid%22:%7B%22001-46063%22%7D%7D>, Accessed on 18th February 2019.

प्रतिवादी पक्षका कानून-व्यावसायीले आफूलाई बयानमा पहुँच नदिएको कारण म्याद थपको वैद्यता अथवा विश्वसनियताको प्रभावकारी रूपमा चुनौति दिन नसक्ने भनी अदालतसमक्ष प्रतिरोध गरेका थिए।^{६०}

सुचना दिने व्यक्तिको बयानका आधारमा भइरहेको अनुसन्धानमा यदि त्यसको जानकारी प्रतिवादीका कानून-व्यावसायीलाई दिने हो भने जारी अनुसन्धान नै बिग्रन्छ भनी वादी पक्षबाट अदालतसमक्ष कुरा राखिएको थियो। म्याद थप गर्ने Trial Court ले प्रतिवादीको उक्त बयानमा प्रतिवादी पक्षको कानून-व्यावसायीको पहुँच दिन इन्कार गरी अभियुक्तलाई निरन्तर ६० कमा थुनामा राख्ने अनुमित दिदै आएको थियो। Trial Court को उक्त आदेशविरुद्धमा Garcia Alva को तर्फबाट European Court of Human Rights समक्ष उजूरी पर्यो उक्त मुद्दामा European Court of Human Rights ले सुनवाई गर्दै मानव अधिकार सम्बन्धि युरोपियन महासन्धिको धारा ५ खण्ड ४ को उल्लङ्घन भएको ठहर गर्दै मुद्दासँग सम्बन्धित जानकारीहरू प्रतिवादी पक्षका कानून-व्यावसायीलाई नदिई रोकी राखी जर्मनका अधिकारीहरूले महासन्धिको सुरक्षित गरेको स्वतन्त्रताको विषयभन्दा माथि उठेर वादी पक्षलाई सहयोग गरेको भनी निर्णय गरेको थियो।^{६१}

संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानको चौधौ र पाँचौ संशोधनद्वारा उचित प्रक्रियाबेगर कसैको पनि जीवन र स्वतन्त्रताको अपहरण नगरिने कुरा आत्मसात गरिएको छ। अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले फौजदारी अभियोगमा कुनै पनि व्यक्ति पक्राउ पर्नासाथै यदि उसका विरुद्ध अनुसन्धान अगाडि बढाउने हो भने, कानून-व्यावसायी नियुक्ति गरिदिनुपर्ने गरी *Arizona v. Miranda*^{६२} को मुद्दामा सिद्धान्त स्थापित गरेको देखिन्छ, जसलाई Miranda Warning भनिन्छ। Miranda Warning को महत्त्वपूर्ण विषय प्रहरीले नियन्त्रणमा वा हिरासतमा लिएको व्यक्तिले कानून-व्यावसायीको सल्लाह लिन पाउने हो।

Arizona v. Miranda को मुद्दा जबरजस्ती करणी मुद्दा हो। सो मुद्दामा अपराध गरेको भन्ने आशङ्कामा प्रहरीले पक्राउ गरेपछि पक्राउ गरेकोलाई देहायबमोजिमका मौलिक हकहरू वा जानकारी दिनुपर्छ। यी मौलिक हक वा जानकारी नगराइ कानून-व्यावसायी नराखी गरिएका कार्यहरू असंवैधानिक ठहर भएको छ। उक्त मुद्दामा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले^{६३} सिद्धान्त स्थापित गरेको छ। फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तले कानून-

६० Facts: The applicant was arrested on suspicion of drug trafficking. He was brought before a judge who, after a hearing, issued an arrest warrant. The applicant was orally informed of the contents of the warrant, which was based on the statements of K., a convicted drug trafficker against whom separate proceedings had been brought. The applicant's lawyer requested access to the prosecution's file and was given certain documents. However, the prosecution refused access to other documents, on the ground that it would endanger the purpose of the investigation. Subsequently, the applicant's new lawyer repeated the request and applied for review of the detention on remand. The prosecution again refused full disclosure. The District Court, which had a copy of the file, ordered the continuation of the detention on remand, having regard in particular to K.'s statements. The Regional Court, which also had a copy of the file, dismissed the applicant's appeal and the Court of Appeal dismissed a further appeal. Full access was later granted, as a result of which the Constitutional Court decided not to examine the applicant's constitutional complaint.

६१ दी इन्टरनेशनल लिगल फाउन्डेसन, नेपालका राष्ट्रिय निर्देशक अजयशंकर भ्वा 'रूपेश' द्वारापोखरामा मिति २०७३/४/२३-२८ मा ए फाउन्डेसनद्वारा कानून-व्यावसायी तथा वैतनिक वकील को ७ दिवसीय क्षमता अभिवृद्धि प्रशिक्षणमा प्रस्तुत सामग्रीको अंश।

६२ *Miranda v. Arizona*, 384 U.S. 436 (1966)

६३ He must be warned prior to any questioning that he has the right to remain silent. That anything he says can be used against him in a court of law, that he has the right in the presence of an attorney and that if he cannot afford an attorney one will be appointed for him prior to any questioning if he has desired. Opportunity to exercise these rights must be afforded to him throughout the interrogation. But unless and until such warnings and waiver are demonstrated by the prosecution at trial no evidence obtained as a result of interrogation can be used against him.

व्यावसायी राख्न नपाइ भएका कामकारबाही बेरीतको मानिन्छ ।

बेलायत

यसरी नै कानून-व्यावसायीबाट आफ्नो मुद्दा प्रतिरक्षा गर्न पाउने सम्बन्धमा European court of Human Rights ले *John Murry v. The United Kingdom*^{६४} को मुद्दामा प्रतिपादन गरेको १९९६ को सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण छ । पुनरावेदक आतङ्ककारीको आरोपमा पक्राउ परेका थिए । European Court of Human Rights समक्ष पुगेको उक्त मुद्दामा European convention on Human Right को धारा ६(३) ले आफूले रोजेको कानून-व्यावसायी राख्न पाउने अधिकार अर्थात Access to Lawyer को समेत उल्लङ्घन गरी सुनुवाइ भएकोले मानव अधिकार हनन् भएको भनी परेको पुनरावेदनमा पुनरावेदकले पक्राउ परेको ४८ घण्टासम्म कानून-व्यावसायीसँग सल्लाह गर्न नदिएको भनी लिएको जिकीरमा १९ सदस्यीय इजलास भएकोमा १२ जनाले Denial of Access for Lawyers for 48 hours when the defense might be irretrievably prejudiced was incompatible with right of accused भनी ठहर भएको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून प्रणालीको मत

अन्वेषणात्मक न्याय प्रणाली (Inquisitorial Legal System)

यस प्रणालीअन्तर्गत न्यायिक अधिकारी तथा प्रहरी मिलेर न्याय सम्पादन गर्ने प्रचलन छ । वि.स २००७ सालसम्म नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली अन्वेषणात्मक शैलीको रहेको थियो । यस प्रणालीमा पक्ष सिधै अदालतमा उजुर गर्न जान पाउने र अदालतले छानबिनको सिलसिलामा डोर खटाउने र न्यायाधीश आफै अनुसन्धान गर्ने काममा सामेलसमेत हुन्थे । घटना स्थलमा गई सरजमिन गर्नु, अभियुक्तले कुरा लुकाएको आशङ्का भएमा सावित गराउनु र साक्षीहरूको बकपत्र गराउनु न्यायिक पद्धतिको मुख्य रूप थिए तर अभियुक्तलाई चुप लाग्ने हक भने थिएन । अदालतको निर्णय नजीरका रूपमा पालना गर्ने चलन पनि थिएन ।^{६५} प्रतिरक्षी कानून-व्यावसायीलाई अभियोग सम्बन्धमा भइरहेको कारबाहीको तथा ऊविरुद्ध खडा गरिएको सबुत प्रमाणबारे अदालतमा मुद्दा दर्ता हुनुभन्दा अगाडि नै प्रतिवादी एवम् उसको कानून-व्यावसायीलाई DiscoveryPetition अर्थात 'अन्वेषण' को निवेदनमार्फत मुद्दाको हरेक तहगत चरण तथा आफूविरुद्ध लगाइएको अभियोग, तथा आफूविरुद्ध पेस गरिएको सम्पूर्ण तथ्य तथा प्रमाणबारे अवगत हुने प्रष्ट व्यवस्था पनि थिएन ।

प्रतिद्वन्दात्मक न्याय प्रणाली (Adversarial Legal System)

सरकारी वकिल र प्रहरी मिलेर संयुक्त रूपमा मुद्दाको तहकिकात गर्नुपर्ने शैलीलाई नेपालको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिद्वन्दात्मक शैलीको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । नेपालमा वि.स २००८ मा प्रथम पटक प्रधान न्यायलय ऐनपश्चात् यस किसिमको प्रणालीको सुत्रपात भएको हो । सिद्धान्ततः नेपालले हाल कार्यन्वयन गरिरहेको फौजदारी न्याय प्रणाली कमन ल प्रणालीअन्तर्गत विकास भएको प्रतिद्वन्दात्मक प्रणालीमा आधारित रहेको देखिन्छ ।^{६६}

६४ *John Murray v. the United Kingdom*, 8 February 1996, § 47, Reports of Judgments and Decisions 1996-I

६५ नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत सर्वेक्षण, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं, सेलर्ड, २०६९, पृष्ठ २७

६६ युबराज सँघौला, नेपाली फौजदारी न्याय प्रणाल, फौजदारी न्याय प्रणाली नेपाली कानून शास्त्र, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, (२०६९)

कमन ल प्रणाली (Common Legal System)

कमन ल प्रणाली अबलम्बन गर्ने मुलुकहरूमा फौजदारी मुद्दामा 'अन्वेषण' को प्रयोग एक नयाँ अभ्यास हो।^{६७} बेलायती *Rex v. Holland*^{६८}को मुद्दामा प्रथम पटक 'अन्वेषण' को प्रयोगको जिकिर लिइएको थियो, जहाँ राजाको बेन्चले, कमन ल प्रणालीअन्तर्गत 'अन्वेषण' को प्रयोग को अधिकार नभएको र यस सम्बन्धमा सुरु अदालतसँग कुनै अधिकार नभएको भनी व्याख्या गरिएको थियो यस किसिमको अभ्यासले सम्पूर्ण फौजदारी न्याय प्रणालीलाई ध्वस्त पार्छ, भन्ने तर्क^{६९} गरिएको थियो तर 'अन्वेषण' कै प्रयोगबाट फौजदारी न्याय प्रणाली ध्वस्त हुनेबारे कुनै तर्क दिइएको थिएन।^{७०}

पुर्णपूर्वको चरणमा 'अन्वेषण' को प्रयोग सम्बन्धमा अमेरिकी अदालतले प्रथम पटक *People ex rel Lemon v Supreme Court*^{७१}को मुद्दामा बोलेको थियो। न्यायाधीश Cardozo ले प्रतिवादीलाई यस किसिमको अधिकार हुन नसक्ने भनेका थिए। यो हाल आएर भने अमेरिकन कानून प्रणालीको यो विशिष्ट पहिचानको रूपमा स्थापित भएको छ।^{७२} कानून-व्यावसायीलाई मिसिलको नक्कल उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा अन्य कमन ल क्षेत्राधिकार भएका मुलुकहरू: जस्तै-संयुक्त राज्य अमेरिकाका राज्यहरूले गरेको व्यवस्था यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।

अमेरिका :

नेपालमा जस्तै अमेरिकामा पनि फौजदारी कारवाही दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ : पूर्णपूर्व अर्थात् अभियोगपत्र दर्तापूर्वको चरण र अभियोगपत्र दर्तापश्चात्को चरण। अमेरिकाका अधिकांश राज्यहरूमा पूर्णपूर्व पनि अनुसन्धान मिसिलका कागजातको नक्कल दिने नियमहरू छन्। जसअनुसार प्रतिवादीलाई आफूसँग भएको मुद्दासँग सम्बन्धित सबै जानकारी सकेसम्म चाँडो तथा सिलसिलेवार रूपमा दिनुपर्ने भन्ने कानुनी व्यवस्था छ।

म्यासाच्युसेट्स राज्य:

म्यासाच्युसेट्स राज्यमा प्रतिवादी पक्षले कुनै प्रकारको माग नराखे पनि वादी पक्षले पूर्णपूर्वको सम्पूर्ण सूचना

६७ WIGMORE, EVIDENCE §§ 1859(g), 1863 (3d ed. 1940). See Louisell, *Criminal Discovery; Dilemma Real or Apparent?*, 49 CALIF. L. REV. 56,57 (1961); Fletcher, *Pretrial Discovery in State Criminal Cases*, 12 STAN. L. REV. 293, 294 (1960). For judicial discussion of the common law rule see *People ex rel. Lemon v. Supreme Court*, 245 N.Y. 24, 156 N.E. 84 (1928). All the early cases are annotated in 52 A.L.R. 207 (1928).

६८ *Rex v. Holland* 4 Durn. & E. 691, 100 Eng. Rep. 1248 (K.B. 1792). In the *Holland* case, defendant was tried in England for misappropriating funds while serving in India in the West India Company. A board of inquiry had examined witnesses in India and had filed a report with the attorney general in England. One of the main reasons the defendant had asked to see the report was because of the hardship and expense of sending for witnesses from India.

६९ subvert the whole system of criminal law

७० In refusing the request for discovery Lord Kenyon, C.J., stated: "There is no principle or precedent to warrant it. Nor was such a motion as the present ever made; and if We were to grant it, it would subvert the whole system of criminal law." *Id.* at 692, 100 Eng. Rep. at 1249. Buller, J., added the following comment: "The practice on common law indictments, and on information on particular statutes, shews it to be clear that this defendant is not entitled to inspect the evidence, on which the prosecution is founded, till the hour of trial." *Id.* at 694, 100 Eng. Rep. at 1250.

७१ *People ex rel Lemon v Supreme Court* 245 N.Y. 24, 156 N.E. 84 (1928).

७२ *Sheldon Krantz*, *Pretrial Discovery in Criminal Cases: A Necessity for Fair and Impartial Justice*, *Nebraska Law Review*, Volume 42, Issue 1, Article 5, (1962).

उपलब्ध गराउनुपर्छ । वादी पक्षले प्रतिवादी पक्षलाई साक्षीको उमेर, नाम, ठेगाना बयानका साथसाथै पेस गरिने भौतिक प्रमाणको बारेमा समेत सूचना दिनुपर्छ भनी "Massachusetts Rules of Criminal Procedures"⁷³ 14(a)(1)(A)&(B)"मा लेखिएको छ^{७३} ।

न्यूजर्जी :

न्यूजर्जीमा वादी पक्षले एकमुष्ट रूपमा साक्षीको बयान, आरोपितहरूको बयान, आरोपितबाट उपलब्ध भएका सम्पूर्ण मूर्त वस्तु तथा मिसिल संलग्न अरू सामाग्री पुर्पक्षभन्दा अगाडि नै उपलब्ध गराउन सक्नुपर्छ भनी "N.J.C.T.R. 3:13-3(a), et seq"⁷⁵." मा व्यवस्था गरिएको छ ।

फ्लोरिडा :

फ्लोरिडामा चाहिँ अभियोग लगाउनासाथ (जो नेपालको सन्दर्भमा म्यादथप निवेदन, थुनुवा पूर्जी वा पक्राउ पूर्जी हो) उक्त अभियोगको कागजको नक्कल लिन अनुमति दिने कानुनी व्यवस्था रहेको छ साथै वादी पक्षले सम्पूर्ण कागजपत्र जो पुर्पक्ष पूर्वको चरण अर्थात् अनुसन्धान सकिनुअगावै दिनुपर्छ^{७६} भन्ने कानुनी व्यवस्था मा रहेको छ ।

७३ [Massachusetts Court System](#) Criminal Procedure Rule 14: Pretrial Discovery

७४ [Massachusetts Court System](#) Criminal Procedure Rule 14: Pretrial Discovery(a) **Procedures for Discovery.(1) Automatic Discovery.(A) Mandatory Discovery for the Defendant.** The prosecution shall disclose to the defense, and permit the defense to discover, inspect and copy, each of the following items and information at or prior to the pretrial conference, provided it is relevant to the case and is in the possession, custody or control of the prosecutor, persons under the prosecutor's direction and control, or persons who have participated in investigating or evaluating the case and either regularly report to the prosecutor's office or have done so in the case.(B) **Reciprocal Discovery for the Prosecution.** Following the Commonwealth's delivery of all discovery required pursuant to subdivision (a)(1)(A) or court order, and on or before a date agreed to between the parties, or in the absence of such agreement a date ordered by the court, the defendant shall disclose to the prosecution and permit the Commonwealth to discover, inspect, and copy any material and relevant evidence discoverable under subdivision (a)(1)(A) (vi), (vii), and (ix) which the defendant intends to offer at trial, including the names, addresses, dates of birth, and statements of those persons whom the defendant intends to call as witnesses at trial.

७५ <http://www.njlaws.com/rule3-13-3.html?id=3639&a>, **Rule 3:13-3. Discovery and Inspection**

(a) Pre-indictment Discovery. Where the prosecutor has made a pre-indictment plea offer, the prosecutor shall upon request permit defense counsel to inspect and copy or photograph any relevant material which would be discoverable following an indictment pursuant to section (b) or (c).**(b) Post Indictment Discovery.** A copy of the prosecutor's discovery shall be delivered to the criminal division manager's office, or shall be available at the prosecutor's office, within 14 days of the return or unsealing of the indictment. Defense counsel shall obtain a copy of the discovery from the criminal division manager's office, or the prosecutor's office, no later than 28 days after the return or unsealing of the indictment. A defendant who does not seek discovery from the State shall so notify the criminal division managers office and the prosecutor, and the defendant need not provide discovery to the State pursuant to sections (d) or (g), except as required by Rule 3:12-1 or otherwise required by law. Defense counsel will forward a copy of discovery materials to the prosecuting attorney no later than 7 days before the arraignment/status conference.**(c) Discovery by the Defendant.** The prosecutor shall permit defendant to inspect and copy or photograph the following relevant material if not given as part of the discovery package under section (b).

७६ [Florida Criminal Procedure](#), **Notice of Discovery:** After the filing of the charging document, a defendant may elect to participate in the discovery process provided by these rules, including the taking of discovery depositions, by filing with the court and serving on the prosecuting attorney a "Notice of Discovery" which shall bind both the prosecution and defendant to all discovery procedures contained in these rules. Participation by a defendant in the discovery process, including the taking of any deposition by a defendant or the filing of a public records request under chapter 119, Florida Statutes, for law enforcement records relating to the defendant's pending prosecution, which are nonexempt as a result of a codefendant's participation in discovery, shall be an election to participate in discovery and triggers a reciprocal discovery obligation for the defendant. If any defendant knowingly or purposely shares in discovery obtained by a codefendant, the defendant shall be deemed to have elected to participate in discovery. Availabe at <https://floridacriminalprocedure.com/3-220-discovery/>, Accessed on 9th December 2019.

कोलोराडो :

कोलोराडोमा वादी पक्षले अनुसन्धान कागजात स्वयम्प्रेरित रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्छ र प्रतिवादी पक्षले कुनै निवेदन दिन पर्दैन भनी Colo. R. Crim P. 16 Part V (a). R. Crim. P.15.8⁷⁷; Cal. Penal Code Section 1054.2⁷⁸(a), (f); MCR 6.201 (A) (1); ILCS S. Ct. R. 412 (a) (i); Pa. R. Crim. P 573 (B) (2) (a) (i); N.C. Gen. Stat. Section 15A-905(c) (1)"मा व्यवस्था गरिएको छ ।

भारतीय अभ्यास :

भारतको संविधान, १९५० को धारा २१ ले कानून द्वारा स्थापित कार्यविधिबेगर व्यक्तिको जीवन र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन । भन्ने कुराको सुनिश्चित गरेको छ ।^{९९}

विश्लेषण :

फौजदारी आरोप लागेको व्यक्तिउपर भएको पुर्पक्षको सिलसिलाको कारवाही वा अदालती कारवाहीमा अदालतले बढी संवेदनशील भई अभियुक्तलाई संविधान एवम् नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) ले दिएको हरेक हकहरूको सुविधा उपभोग गर्न मौका प्रदान गर्नुपर्दछ । फौजदारी न्याय प्रणालीमा लागु हुने स्वच्छ सुनुवाइका मान्य सिद्धान्तहरू कुनै एक देशको मात्र प्रणाली होइन । फौजदारी न्यायसम्बन्धी सिद्धान्त लिखित संविधान भएको देशमा लिखित संविधानले मौलिक हकलाई सुनिश्चित गरेको र प्रत्येक लिखित संविधानले स्वतन्त्र न्यायपालिकालाई संरक्षण गरेको प्रत्येक देशको व्यवस्था प्रायः समान हुन्छ ।

उदाहरणका लागि नेपाललाई लागु नहुने तर Persuasive Instrument को रूपमा नेपालको संविधानको धारा २० को व्याख्यामा उदाहरणका लागि युरोपियन Convention On Human Rights लाई उद्धृत गर्न सकिन्छ । मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि (European Convention on Human Rights) को धारा ६ मा भएका स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी व्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यस्तै मानव अधिकार तथा जनाधिकार अफ्रिकी विधान १९८१, मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि १९६९ तथा मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५० हरूले पनि उक्त स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकारलाई महत्त्वका साथ उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

७७ Rule 16. Discovery and Inspection (a) Government's Disclosure. (1) *Information Subject to Disclosure.* (A) *Defendant's Oral Statement.* Upon a defendant's request, the government must disclose to the defendant the substance of any relevant oral statement made by the defendant, before or after arrest, in response to interrogation by a person the defendant knew was a government agent if the government intends to use the statement at trial. (B) *Defendant's Written or Recorded Statement.* Upon a defendant's request, the government must disclose to the defendant, and make available for inspection, copying, or photographing, all of the following: (i) any relevant written or recorded statement by the defendant if: • statement is within the government's possession, custody, or control; and • the attorney for the government knows—or through due diligence could know—that the statement exists; (ii) the portion of any written record containing the substance of any relevant oral statement made before or after arrest if the defendant made the statement in response to interrogation by a person the defendant knew was a government agent; and (iii) the defendant's recorded testimony before a grand jury relating to the charged offense.

७८ *California Penal Code*, Section 1054.2, Available at <http://codes.findlaw.com/ca/penal-code/pen-sect-1054-3.html>. Accessed on 5th January 2019.

७९ *Constitution of India*, 1950, Article 21 of provides that, "No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law."

नेपालको सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाहरूको निर्णयको क्रममा स्वच्छ सुनुवाइको हक सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण व्याख्याहरू गरेका छन् ।

मोहन लक्ष्मी मास्के वि. अर्थ मन्त्रालयसमेत^{८०} भएको मुद्दामा, “आरोपको सूचना दिनुमात्र पर्याप्त हुँदैन, सो आरोपको प्रतिरक्षा गर्न पर्याप्त र मनासिब समय दिनुपर्दछ । प्रस्तुत प्रमाणहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक तर्क र प्रमाणको आधारमा प्रचलित कानूनको प्रयोग गरी निर्णय गर्नुपर्ने र सो निर्णयमा निष्कर्षमा पुगेको आधार र कारण स्पष्ट खुलाउनुपर्दछ” भनिएको छ । कार्यविधि कानूनको प्रयोग र पालनामा स्वेच्छाचारी प्रयोग वा त्रुटिपूर्ण प्रयोग भएमा सारवान कानूनको प्रयोग प्रभावित हुन सक्ने खतरा हुन्छ ।

यसको साथै अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधिसम्बन्धी कानूनको प्रयोग नगरी मुद्दाको कारबाही र निर्णय गरिएमा सो निर्णय त्रुटिपूर्ण मान्नुपर्दछ भन्ने कुरा पनि सो मुद्दाको व्याख्या खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । सुनुवाइको सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दै सो मुद्दाको व्याख्याले यसलाई प्राकृतिक न्यायको आधारभूत विधिशास्त्री सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । जुन व्यक्तिको हक वा हितको प्रतिकुल कारबाही वा निर्णय गर्न लागिएको हो, सो व्यक्तिको भनाइ सुनुवाइ (Audi Alteram partem) तथा निजलाई आनो प्रतिरक्षा गर्न मनासिब अवसर दिइनुपर्दछ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त रहेको र त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रशासकीय वा न्यायिक कारबाही र निर्णयको प्रतिकुल प्रभाववाट कार्यविधिगत सुरक्षा प्रदान नै सुनुवाइको सिद्धान्तको मुलभूत उद्देश्य रहने कुरा पनि सो व्याख्यामा व्यक्त गरिएको छ ।

रामबहादुर हमालविरुद्ध कारागार व्यवस्थापन विभागसमेत^{८१} भएको मुद्दामा, “अदालत आफूले आदेश गरी पुर्षका लागि अन्य कारागारमा पठाउने तर आनै आदेशले थुनामा रहेको थुनुवालाई पेसीको जानकारी नदिने यो कार्य स्वच्छ सुनुवाइ (Fair Trial) को मान्य सिद्धान्त विपरीत हुने । फौजदारी अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिलाई निजको विरुद्ध भएको प्रत्येक कानुनी कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुने । फौजदारी अपराधमा अभियोग लागेको व्यक्तिलाई उसले आफूले रोजेको कानून-व्यावसायीको साथ प्रत्येक पेसीमा अदालतमा उपस्थित भई वा उपस्थित गराई आनो विरुद्ध सम्पूर्ण अदालती कारबाही आनै रोहवरमा भएको हेर्न पाउने अधिकार प्रत्येक अभियुक्त (Accused) को मौलिक हक भएको ” कुरा पनि सो मुद्दाको व्याख्यामा व्यक्त गरिएको छ ।

स्वच्छ सुनुवाइको लागि देहायको कुराहरू आवश्यक पर्ने कुरा पनि उक्त मुद्दाको व्याख्यामा उल्लेख गरिएको छ :

- क) मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत कानूनद्वारा गठित हुनुपर्छ ।
- ख) मुद्दा हेर्ने अधिकारी सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष (Competent, Independent and Impartial) हुनुपर्छ ।
- ग) अभियोग लागेको अभियोगको बारेमा उसले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त जानकारी गराउनुपर्दछ ।
- घ) अभियुक्तलाई लागेको अभियोगको बारेमा उसले प्रतिरक्षालाई तयारीको लागि थुनामा रहेको अभियुक्तलाई पर्याप्त सहूलियत र समय प्रदान गरिदिनुपर्दछ ।

८० मोहन लक्ष्मी मास्के वि. अर्थ मन्त्रालय समेत ने का प २०६७, अङ्क १, पृष्ठ ६०

८१ राम बहादुर हमाल वि कारागार व्यवस्थापन विभाग समेत निर्णय नं. ८३४५ ने.का.प २०६७ अङ्क ४ पृष्ठ ५७४ सम्बत २०६४ सालको रिट नं. ०६४-WO-०८६४ आदेश मिति: २०६६।३।२।२

ड) अभियोग लागेको व्यक्तिले लागेको अभियोगको बारेमा आफूले चाहेमा आफूले रोजेको कानून-व्यावसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पाउनुपर्दछ, तर त्यस्तो अभियुक्तले आर्थिक कमजोरीका कारण आफैँ कानून-व्यावसायी राख्न सक्दैन भने राज्यले निःशुल्क कानून-व्यावसायी उपलब्ध गराइदिनुपर्दछ ।

च) अभियोग लागेको व्यक्तिले मुद्दाको कारवाहीमा आफैँ उपस्थित भै आनो साक्षी प्रमाण अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाउनुपर्दछ र आनो साक्षी बकाउन र आनो विरुद्धका साक्षीकोजीरह गर्न पाउने मौका पाउनुपर्दछ ।

छ) अभियुक्त भाषा नबुझे भए उसलाई भाषा बुझे दोभाषे (Interpreter) उपलब्ध गराइ दिनुपर्दछ । थुनामा रहेको व्यक्तिले मुद्दामा पुर्पक्षका सिलसिलामा अदालती कारवाही हुने दिन वा मुद्दा पेसी भएको जानकारी पाउनुपर्दछ ।

यसरी स्वच्छ सुनुवाइको हक भित्र निर्विवाद रूपमा अदालत सम्म पुग्न पाउने, वादी-प्रतिवादी दुवैलाई समान कार्यविधि लागू हुनुपर्ने, कानूनद्वारा गठित सक्षम अदालत र निष्पक्ष तथा स्वतन्त्र न्यायाधीश हुनुपर्ने, त्यस्तो अदालत खुला हुनुपर्ने, अदालतले छिटोछरितो र सुलभ तरिकाले न्याय प्रदान गर्नुपर्ने, अभियुक्त भाषा नबुझे भएमा दोभाषेको व्यवस्था हुनुपर्ने, अभियुक्तले कानून-व्यावसायीको सहयोग लिन पाउनुपर्ने र अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयउपर पुनरावेदन जान पाउने समेतका हक अधिकारहरू पर्दछन् ।

निष्कर्ष

अदालतमा अभियोग पेस नहुँदै अनुसन्धानकै रोहमा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई उसका विरुद्धका अभियोगका बारेमा जानकारी पाउने प्रत्येक व्यक्तिको संवैधानिक तथा कानुनी हक हो । यसरी नेपालको संविधान तथा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धले प्रदान गरेको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार अर्थयुक्त अधिकार हो । अर्थयुक्त अधिकार प्रयोगको लागि कानुनी प्रतिनिधिलाई आफ्नो पक्षको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्न आवश्यक सबै जानकारी उपलब्ध हुनुपर्दछ । कानुनी प्रतिनिधिलाई यी जानकारीहरू उपलब्ध नगराइएको खण्डमा आफ्नो पक्षको तर्फबाट अनुसन्धान अधिकारीले लगाएको अभियोगको सम्बन्धमा प्रश्न उठाइ प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्न सम्भव हुँदैन । यसबाट कसुर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भनी अनुमान गर्नुपर्ने व्यक्तिहरूलाई अदालतले निजको कानुनी प्रतिनिधिमार्फत अभियोगबारे जानकारी नदिई म्याद थप्ने अनुमति दिने हो भने उक्त अनुमति पूर्णरूपमा गैर-कानुनी तथा नेपालको संविधानको धारा २३ को निवारक नजरबन्दविरुद्धको हकको विपरीत हुन्छ ।^{६२} त्यस्तै मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २०० ले समेत यसलाई गैरकानुनी थुना मानेको छ ।^{६३}

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) नेपालले हस्ताक्षर गरी अनुमोदनसमेत गरेको हुँदा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को साथै Vienna Convention Law of Treaties 1969

६२ नेपालको संविधानद्वारा २३(१): “ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिने छैन । (२) उपधारा (१) बमोजिम निवारक नजरबन्दमा रहेको व्यक्तिका स्थितिको बारेमा निजको परिवारका सदस्य वा नजिकको नातेदारलाई कानूनबमोजिम तत्काल जानकारी दिनुपर्नेछ ।”

६३ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २००(१) : “कसैले कुनै व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम बाहेक बदनियतपूर्वक अन्य कुनै किसिमले थुनामा राख्न वा राख्न लगाउन हुँदैन । (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ । (३) अधिकार प्राप्त व्यक्तिले बाहेक अरू कसैले कसैको आवागमनमा अवरोध गर्न वा गराउन हुँदैन । (४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।”

ले गर्दा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) बाट विचलित हुने कार्य कुनै पनि निकायले गर्नुहुँदैन । राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) को प्रावधान लागु गर्ने र त्यसको विपरीत हुने कुनै पनि काम नगर्ने नेपालको सन्धिले प्रतिबद्धता (Treaty Commitment) छ ।

तसर्थ नेपालको संविधान, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ द्वारा प्रदत्त, तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, विधिशास्त्रीय अभ्यास, सर्वोच्च अदालतको आदेशद्वारा प्रयुक्त **अनुसन्धानरत मिसिलमाथिको पहुँचसम्बन्धी** अन्वेषण' को विधि र प्रक्रियाबाट मात्र स्वच्छ सुनुवाइको हकको परिपालना हुन्छ, । यस विधिको अक्षरशः परिपालनाबाट मात्र पक्षलाई स्वच्छ सुनुवाइअनुरूप अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ । यस विधिको परिपालनामा अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता न्यायकर्ता तथा स्वयम् पक्ष गम्भीर हुनुपर्छ ।

वातावरण, सिमान्तिकरण र मानव अधिकार

भोला भट्टराई^१

सार-सङ्क्षेप

वातावरणीय विनाशले मानव जीवनमा सङ्कट सिर्जना गरेको छ । यी सङ्कट निम्तिनुमा मानवीय क्रियाकलाप नै प्रमुख कारण बनेको छ । पृथ्वीमा रहेको प्राकृतिक जल, जङ्गल, जमिन, वायुलगायतका श्रोतहरूको जथाभावी दोहन हुनुको कारण मानवको स्वास्थ्य, शिक्षा, आर्थिक उपार्जनलगायतका क्षेत्रमा नकारात्मक असर परिरहेको छ, जसको कारण लाखौं मानिसहरू आधारभूत मानव अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् । बजार तथा उपभोक्तावादी आर्थिक नीति र यस क्षेत्रमा सम्बद्ध सरोकारवालाले यस विषयमा तत्काल विचार नपुऱ्याउने हो भने गरिबीको दर बढ्ने, प्रदूषणको विकराल असर भोग्नुपर्ने, श्रोतको अभावले द्वन्द्व उत्पन्न हुने अवस्था सिर्जना भएको छ । यस परिवेशमा सरकार, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज सबैको समन्वयमा वातावरणीय संरक्षण गर्ने, वातावरणीय सङ्कटबाट प्रभावित समुदायको आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चित गर्ने, एवं यस सबालमा आवश्यक नीतिगत व्यवस्था र कार्यन्वयनमा विशेष पहल गर्नु आवश्यक छ ।

प्रमुख शब्दावली: वातावरणीय, मानव अधिकार, सरोकारवालाको भूमिका

परिचय

यतिखेर वातावरणीय सबाल पेचिलो बन्दै गएको छ । वातावरणीय विनाश र क्षयीकरणको गति दिन दुगुना र रात चौगुनाको दरमा बढेको छ । प्राकृतिक श्रोत माथिको तीव्र दोहन, सिमान्तकृत समुदायको जमिनमाथिको कमजोर पहुँच, फितलो प्रशासन, श्रोत माथिको अर्थ-राजनीति, एवम् नियामक निकाय र नाफा-मूलकनिकाय बीचको शक्ति सम्बन्धले, हाम्रो वरपरको वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ । प्राकृतिक श्रोत माथिको दबाव, निजी र व्यापारीकरण, वातावरणीय प्रदूषण, शहरीकरणजस्ता कारणले पृथ्वीको जलवायुमा परिवर्तन देखिएको छ भने वातावरणीय न्यायमा काम गर्ने वातावरण रक्षकको सुरक्षा पनि चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ ।

विश्वमाप्रायः सबै देशहरूमा प्राकृतिक श्रोतको जथाभावी दोहनको कारण वातावरणीय प्रदूषण पनि त्यही मात्रामा वृद्धि भएको छ । सन् २००२ मा Joan Martinez-Alier द्वारा लिखित The Environmentalism of Poor पुस्तकमा वातावरणीय विनाशले कसरी द्वन्द्व सिर्जना गर्दछ र गरिब समुदायलाई अझ बढी गरिब र सिमान्त बनाउँछ, भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त पुस्तकमा वातावरणीय संरक्षणमा कसरी वातावरणीय

१ भट्टराई वातावरण अधिकारकर्मी हुनुहुन्छ ।

२ वातावरण रक्षक भन्नाले वातावरण क्षेत्रमा सक्रिय मानव अधिकारकर्मीलाई बुझिन्छ ।

मानव अधिकार रक्षकहरूले भूमिका खेलिरहेका छन् भन्ने उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । वातावरणीय शासन प्रणालीको सबालमा गरिब तथा सिमान्तकृत समुदायको सहभागिता र निर्णयमा प्रभावको वर्तमान अवस्था र चुनौतीबारे पुस्तक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ (Alier 2002) ।

वातावरण रक्षकको अवस्थाबारे हालै एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा गरिएको अध्ययनले 'वातावरण रक्षकहरू' बढी असुरक्षित रूपमा बाँचिरहेको कुरा उल्लेख छ । कम्बोडिया, फिलिपिन्स, म्यानमार र थाइल्याण्डको अवस्थालाई समेटिएको Reclaiming The Narrative नामक प्रकाशनले विश्वसमुदायले यहाँको वायु, पानी, माटो, जैविक विविधता, जलवायु संरक्षणमा वातावरणीय रक्षक र समग्र मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका बढाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ (APNED, 2021) । सन् २०२१ मा प्रकाशित उक्त पुस्तकले एसिया-प्रशान्त क्षेत्रमा प्रत्येक वर्ष २०० भन्दा बढी वातावरण रक्षकको हत्या हुने गरेको कुरा उल्लेख गरेको छ ।

सन् १९९८ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सभाले पारित गरेको UN Declarations on Human Rights र Human Rights Council Resolution 40/11 मा वातावरण र मानव अधिकार रक्षकबारे उल्लेख छ । वातावरणीय मानव-अधिकार रक्षकको भूमिका, सुरक्षा लगायतका विषयमा ल्याटिन अमेरिकाका सरकारी स्तरबाट प्रयास भएता पनि एसिया-प्रशान्त र दक्षिण एसियाली मुलुकमा यस सबालमा पर्याप्त ध्यानाकर्षण हुन सकेको छैन ।

नेपालको सन्दर्भमा वातावरणीय मुद्दालाई मानव अधिकारको रूपमा बुझ्न अझै पर्याप्त छलफल, बहस र विमर्श हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले वि.स. २०७६ मा वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार विषयक एक अध्ययन प्रतिवेदन प्रकाशन गरी वातावरण क्षेत्रमा आयोगको चासो रहेको पुष्टि गरेको पाइन्छ भने सन् २०२१-२०२६ को लागि पारित आयोगको पाँच वर्षे रणनीतिक योजनामा पनि 'वातावरण र अधिकार'सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । उक्त व्यवस्थाले सम्पूर्ण वातावरणीय क्षेत्र र सबाललाई भने समेट्न सकेको छैन । यसै गरी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सात वटै प्रदेश र सङ्घीय स्तरमा गरेको मानव अधिकार रक्षकहरूको सम्मेलनमा वातावरणीय सबाललाई छलफल गर्ने र घोषणा-पत्रमा यस विषयलाई समावेश गरी प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।

वातावरणीय सबालबारे थप छलफल गर्नुपूर्व के-कसरी मानव अधिकार हनन् भइरहेका छन् भन्ने बारे केही प्रतिनिधिमूलक घटनाहरू तल प्रस्तुत गरेको छ ।

(क) वायु प्रदूषण

काठमाडौँ उपत्यकामा मात्र करिब ८ लाख ५० हजार मोटरसाइकल र २ लाख ५० हजारको हाराहारी मा सवारी साधनहरू रहेको तथ्याङ्क छ (रा. मा. अ.आयोग २०७६) । यी सवारी साधनहरूले ध्वनी र वायु प्रदूषण बढाउन योगदान गरेका छन् । इनर्जी पोलिसी इष्टिच्युट युनीभर्सिटी अफ सिकागोले वायु गुणस्तरसम्बन्धी प्रतिवेदन "एयर क्वालिटी लाईफ ईन्डेक्स, २०२२" सार्वजनिक गर्दै नेपालीको औषत आयु ४.१ वर्षले घट्ने कुरा सार्वजनिक गरेको छ (Greenstone, Hasenkopf & Lee 2022) । दक्षिण एसियामा बङ्गलादेश र भारत पछि नेपाल अति प्रदूषित देशको रूपमा उल्लेख छ । स्टेट अफ ग्लोबल एअर २०२० प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा सन् २०१९ मा करिब ४२ हजार एक सय जना मानिसको मृत्यु वायु प्रदूषणकै कारण भएको थियो ।

वातावरणमा धुवाँधुलोका कणहरू, हाइड्रोकार्बन तथा कार्बन मोनोअक्साइडजस्ता ग्याँसहरू मिसिएर प्रकृतिमा भएको शुद्ध र ताजा हावा अशुद्ध र अस्वच्छ हुनुलाई वायु प्रदूषण भनिन्छ । वातावरण विभागको तथ्याङ्क हेर्ने

हो भने वायुमा रहेको २.५ माइक्रनभन्दा मसिना कणहरू (पि.एम.२.५) को दर काठमाडौँलगायत देशका अन्य सहरी क्षेत्रको हावामा अत्याधिक धेरै भएकोले पनि जोखिम बढी देखिन्छ। काठमाडौँ उपत्यकामा वार्षिक औसत वायु प्रदूषण (पि.एम.२.५) को मात्रा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको मापदण्डभन्दा १० गुणाभन्दा बढी छ। यसले वृद्ध तथा बालबालिका एवम् अन्य जोखिममा बाँचिरहेका व्यक्ति तथा समुदायलाई बढी नकरात्मक प्रभाव पारेको छ। वायु प्रदूषणले मानिसको स्वस्थ खासगरी फोक्सो, मुटु, दिमाग, छालालगायत मानिसको शरीरका अङ्ग एवं प्रणालीहरूलाई आघात पारिरहेको छ। वायु प्रदूषणकै कारण क्यान्सर, डाईबेटिज, श्वास प्रश्वास, मानसिक असर आदिबाट मर्नेको सङ्ख्या पनि बढ्दै गएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। मानिसको स्वास्थ्यजस्तो विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिन सरकार, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र विकास साभेदारले जुनप्रकारको प्रयास गर्नुपर्ने थियो, नागरिकको अपेक्षाअनुसार प्रयाप्तमात्रामा कार्य हुन सकेको देखिँदैन।

(ख) उद्योग तथा कलकारखानाबाट हुने प्रदूषण

बिराटनगर, सिमरा, पाटनलगायत विभिन्न औद्योगिक क्षेत्रहरूबाट निस्कने रसायनयुक्त पानी, धुलो, धुँवा आदि प्रदूषणका कारणहरू हुन्। सिमरा नजिकबाट बग्ने सिसिया नदी अहिले पूर्णरूपमा प्रदूषित छ। केही वर्षअघि सम्म पिउन योग्य पानी रहेको सिसिया नदी प्रदूषित भएका कारण हजारौँ किसानहरूले समस्या भोग्न बाध्य छन्। पशुपंक्षीलाई पानी खुवाउन, खेतीबालीमा पानी लगाउन पाएका छैनन्। यसै गरी सिमरा आसपासका पैनी तथा नहरहरूसमेत प्रदूषित भएका कारण त्यस क्षेत्र आसपास बसोबास गरिरहेका सुकुम्बासी, गरिव तथा सिमान्तकृत समुदाय बढी पीडित भएका छन्। बाँके जिल्लाको दुदुवा गाउँपालिकामा रहेको डिस्टिलरीको कारण स्थानीय बासिन्दाले प्रदूषणको समस्या भोग्न बाध्य छन्।

(ग) ईँटा उद्योग

काठमाडौँ उपत्यकाभित्र १२० भन्दा बढी ईँटा उद्योगहरू छन् (Raut, 2002)। वर्षायामपछि अर्थात् हिउँद को ६ महिना यी उद्योगबाट निस्कने धुवाँ र अन्तरदेशीय वायु प्रदूषणका कारण उपत्यका क्षेत्र व्यापक रूपमा प्रदूषित बन्ने गरेको छ। ईँटा उद्योगबाट निस्कने प्रदूषण न्युनीकरण गर्ने प्रशस्त सम्भावना भए पनि प्रयाप्त कार्य हुन सकेको छैन। भक्तपुर जिल्लाको चाँगुनारायण नगरपालिका क्षेत्रमा मात्र ५२ वटा ईँटा उद्योग सञ्चालित छ। यी उद्योगमा काम गर्ने कामदार, त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने स्थानीयहरू प्रदूषणको सिकार बन्ने गरेका छन्। चाँगुनारायण नगरपालिकाका प्रमुख जीवन खत्रीका अनुसार प्रत्येक दिन दीर्घ रोगीहरू चारपाँच जनाको दरले पालिकामा सिफारिस लिन आउने गरेका छन्। यो सङ्ख्या हेर्दा दीर्घ रोगी विरामीको सङ्ख्या बढ्दै गएको देखिन्छ।

(घ) फोहोरमैला व्यवस्थापन

बढ्दो शहरीकरण, औद्योगिक र उपयोगवादी संस्कृतिको कारण शहरी क्षेत्रमा फोहोरको मात्रा बढ्दै गएको छ। फोहोरको मात्रा सँगै व्यवस्थापनका चुनौतीहरू पनि थपिँदै गएका छन्। काठमाडौँ उपत्यकाको फोहोर व्यवस्थापन विगत लामो समयदेखि चुनौती नै बनेको छ। यसले एकातर्फ घरपरिवारको स्वास्थ्यदेखि, पैदलयात्री र सडकमा गुड्ने गाडीसमेतलाई अप्ठ्यारो पार्ने गरेको छ। फोहोर सङ्कलन र व्यवस्थापनमा संलग्न श्रमिकको व्यवसायिक सीप, स्वास्थ्य र सुरक्षा कमजोर छ। फोहोर विस्थापन गरिएका बन्चरे डाँडाजस्ता ठाउँ आसपास बसोबास गर्ने बासिन्दासमेत प्रदूषणको सिकार भएका छन्।

(ड) जमिनमाथिको स्वामित्व

नेपालको अधिकांश क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दलित, आदिवासी-जनजाति सबै अन्य सिमान्तकृत समुदायको जमिनमाथिको परम्परागत अधिकार नियोजित रूपमा खोसिएको छ। उदाहरणको लागि चेपाङ समुदाय बसोबास गरिरहेको मकवानपुर, चितवन, धादिङ र गोरखाका चेपाङको परम्परागत भोगाधिकार बिस्तारै कमजोर बन्न थालेको छ। कबुलियती वनको रूपमा चेपाङ समुदायको खोरिया खेती संस्कृति सखाप पारिएको छ। दुईचार जना जग्गा दलालले चेपाङको जमिन सस्तो दरमा किनेर व्यापारीको जिम्मा लगाउने कार्य तिब्र गतिमा भएको छ। यसरी आदिवासी समुदाय आफ्नो थातथलो छोडेर बाहिरिन बाध्य भएका छन्।

(च) कृषि वन व्यवस्थापन

नेपालको कुल भु-भागको करिब ४५ प्रतिशत क्षेत्र वनले ढाकेको छ। नेपालको ग्रामिण समुदायको जीविकोपार्जनको एक प्रमुख श्रोत हो वन, यद्यपि वनसँग निर्भर समुदायलाई वन अधिकारबाट वञ्चित गराएको छ। तराई तथा मधेशका अधिकांश बासिन्दा यस अधिकारबाट वञ्चित छन्। पहाडी क्षेत्रमा सफल मानिएको सामुदायिक वनमा पनि दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत सिमान्तकृत समुदायको पहुँच र नियन्त्रण कमजोर रहेको तथ्यहरू सार्वजनिक भएका छन्। पछिल्लो समयमा वन व्यवस्थापनको विषय विवादित हुँदा हजारौं वन श्रमिकहरूले रोजगारी गुमाउन बाध्य भए। सरकारमा बस्नेहरूको अदुर्दर्शी निर्णयले वनसँग आश्रीत समुदायको अधिकार खोसिने गरेको छ। पछिल्लो समयमा वनले सञ्चित गरेको कार्बन विक्री गर्ने विषय समेत मानव अधिकारको विषय भएको मानव अधिकारकर्मीहरूले यसलाई सूक्ष्म रूपमा हेर्नु आवश्यक छ।

मानव अधिकारको विषयसँग सम्बन्धित अर्को गम्भीर पक्ष भनेको कृषि क्षेत्र पनि हो। कृषि बालीमा प्रयोग गरिने किटनाशक औषधी तथा रसायनिक मल र विषादीले मानव जीवनमा गम्भीर आघात पुऱ्याएको छ। अर्कोतर्फ, कृषकहरूले आफ्नो परम्परागत बीउबिजनको संरक्षण गर्ने वातावरण नहुँदा प्रत्येक वर्ष करौडौं रूपैया हाइब्रिड बी खरिद गर्न खर्च गर्नु परिरहेको छ। यसै गरी, पशुपालनका लागि प्रयोग गरिँदै आएको वन क्षेत्रमा विभिन्न बहानाले रोक लगाइएको कारण किसानहरू पीडित बनेका छन्। किसानहरू कर्पोरेट क्षेत्रको प्रभावमा परेका छन्। बजारको बीउबिजन मलखाद, रसायनिक तत्वविना बालीमा फल नलाग्ने अवस्था सिर्जना गरिएको छ।

वातावरण-मानव अधिकारका प्राथमिक क्षेत्रहरू

बढ्दो शहरीकरण, व्यापारीकरण र भूमण्डलीकरणका कारण हाम्रो साभ्ना सम्पत्ति, प्राकृतिक श्रोतहरू उत्खननको दर तीब्ररूपमा अगाडि बढेको छ। प्राकृतिक श्रोतहरू जल, जङ्गल, जैविक विविधता र जलवायुमा यसले प्रत्यक्ष असर पारेको छ। नेपालको सन्दर्भमा हाम्रा अधिकांश विकास आयोजनाहरू पूर्वतयारी, अध्ययन र विश्लेषणविना राजनैतिक लहडको भरमा तयार गरिने भएकोले विकासको नाममा विनाश भइरहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। ती आयोजना सम्बन्धमा नागरिकलाई पूर्वसूचना, प्रक्रियामा सहभागिता, मञ्जुरी, योगदान विषयमा नजरअन्दाज गरिएका छन्। जसको कारण विकास आयोजना वरपर बस्ने आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको मानव अधिकार हनन् भइरहेका छन्।

(क) ठुला आयोजना र मानव अधिकार :- नेपालका प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू तराई-काठमाडौं द्रुतमार्ग, निजगढ विमानस्थल, पोखरा विमानस्थल, मध्य-पहाडी लोकमार्ग आदि विकासको दृष्टिकोणले राम्रा आयोजना भनी प्रचार भएका छन् । त्यसभित्रको अन्तर्गत नबुझी भौतिक निर्माणलाई मात्र विकास बुझ्ने कारणले आयोजना क्षेत्र भित्रका ठुलो जनसमुदायले आफ्नो आधारभूत अधिकार पाउन सकेका छैनन् । आयोजना क्षेत्रमा बसोबास गरेका नागरिकसँग स्वतन्त्रतापूर्वक अग्रणी सुसूचित हुने र सहमतिमा पुग्ने (Free Prior Informed Consent – FPIC) वातावरण नै दिइएको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता विपरित राज्य/सरकार र निजी क्षेत्रको जर्बजस्त हस्तक्षेपका कारण आफ्नो थातथलो छोड्न बाध्य छन् नागरिकहरू । यस्ता विकास आयोजनाले प्राकृतिक वन, जैविक विविधता विनास पार्नेमात्र होइन, समुदायसमेतलाई अत्यन्त थोरै रकम दिएर विस्थापन गर्ने गरेका छन् ।

निजगढ विमानस्थल निर्माणको लागि २४ लाख प्राकृतिक रुख बिरुवा काट्ने, स्थानीय थारुलगायत आदिवासीलाई आफ्नो थातथलोबाट हटाउँदा पर्ने असरलाई पूर्वत बेवास्ता गरिएको छ । द्रुतमार्गको विषयमा वर्षौंदेखि खोकनाका नेवारहरूले आफ्नो संस्कृति र किसानका मुद्दा उठान गरिरहे पनि समस्या सम्बोधन गर्नेतर्फ भन्दा प्रहरी-सेना लगाएर आवाज दबाउने कार्य भएका छन् ।

विकासको नाममा नागरिकका अधिकार खोस्ने र आवाज दबाउने कार्यले मानव अधिकार उपभोगको वातावरण कमजोर बनाउँछ । बजारको आवश्यकता पूरा गराउने नाममा नेपालगञ्ज, सागरनाथ र रतुवामाई वन विकास परियोजना सुरु गरियो । अहिले यी तीनमध्ये नेपालगञ्ज वन विकास परियोजना बन्द छ भने वनको क्षेत्र अतिक्रमित छ । रतुवामाईमा पनि उस्तै छ भने सागरनाथ क्षेत्र अतिक्रमणमात्र भएको छैन, एकल प्रजाति प्रवर्धनको कारण जैविक विविधता नष्ट भएको छ ।

(ख) खानी, उत्खनन् र मानव अधिकार :- प्राकृतिक श्रोतमध्ये जमिनभित्र लाखौं वर्षदेखि तयार भएको विभिन्न खनिजहरू उत्खनन् गरी बजारमा आपूर्ति गर्ने कार्य बढ्दो छ । भौतिक विकासको लागि ढुङ्गा, माटो, बालुवा लगायतका खनिजहरूको दोहन तीव्र गतिमा भएको छ । नेपालको पूर्व-पश्चिम राजमार्ग आसपासका खोला तथा नदीमा लामलाग्ने ट्याङ्गर, ट्रक र टिपर देखेर पनि अनुमान गर्न सकिन्छ कि कसरी गिट्टी, ढुङ्गा, बालुवाको दोहन भइरहेको छ भनेर । जथाभावी दोहन नगर्न अनुरोध गर्दा धनुषाका एक युवालाई टिप्परले किचेर हत्या गरिएको अध्ययन प्रतिवेदनले देखाएको छ । ललितपुरका विभिन्न ठाँउमा ढुङ्गा खानीले त्यस्तै समस्या निम्त्याएका छन् । चितवन, मकवानपुर लगायतका चेपाङ वस्तीमा सिमेन्ट उद्योगहरूले ढुङ्गा खानी सञ्चालन गरीरहेका छन् । के यी खानीहरूले स्थानीय समुदायको मानव अधिकार सुनिश्चित गरेका छन् त ? छैनन् । अत्यन्त थोरै रकम दिएर, भुक्त्याएर जमिन खोसिएको अध्ययनबाट देखिएको छ । खानी आसपास ठुला मेसिन चलाइएको छ । आवाज, धुवाँ र धुलोको कारण स्थानीयको स्वास्थ्य कमजोर बन्दै गएको छ । नेपालका चुरे, तराई, भित्रीमधेश र पहाडका खोलानालामा स्काभेटर र टिपरले ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा उत्खनन् गरिरहेका छन् । यसले खोलाको स्वरूपमात्र विगारेको छैन, पानीमा रहेका माछा, भ्यागुता, गँगटालगायत प्राणीहरूको विनाश भएको छ ।

मानिसको खेतीबाली लगाउने जमिन खानीमा परिवर्तन भएको छ । खोलानालामा पाइने जीवजन्तु लोप भएका छन् । जस्को कारण गरिब तथा सिमान्तकृत समुदायको खाद्य सुरक्षा खतरामा परेको देखिन्छ । मानिसको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक हैसियत दिनदिनै खस्कदै गएको छ । समग्रमा हेर्ने हो भने मानव अधिकार

कृण्ठित भएको छ ।

(ग) वायु प्रदूषण र मानव अधिकार :- विकासोन्मुख देशहरू वायु प्रदूषणको चपेटामा परेका छन् । नेपाल विश्वका अतिप्रदूषित देशमध्ये पर्दछ । काठमाडौंमा मात्र प्रतिवर्ष पाँच हजारभन्दा बढी मानिसको वायु प्रदूषणका कारण मृत्यु भएको कुरा स्टेट अफ ग्लोबल एयरको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । वायुमा मिसिएको रसायनिक पदार्थ हाम्रो फोक्सो तथा शरीरका भित्री भागमा प्रवेश गरी मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परिरहेको छ । यातायातका साधनको बढ्दो प्रयोग, फोहोर व्यवस्थापनको समस्या, खुला रूपमा प्लाष्टिक तथा अन्य सामग्री बाल्ने प्रचलन, घरभित्र प्रयोग गरिने इन्धन, वनमा लाग्ने डडेलोजस्ता कारणले प्रदूषणको मात्रा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले तोकेको २.५ पि.एम. भन्दा १० गुणा बढी काठमाडौंको वायुमा रहेको अध्ययनहरूले देखाएको छ (Health Effects Institute, 2020) । निर्माण कार्यका लागि थुपारिएको सामग्री, बाटो निर्माण, फोहोरलाई बाहिर सडकमा बाल्ने प्रचलनले प्रदूषण बढाइरहेको छ ।

नेपाल राज्यभर ४२१०० जनाको वर्षेनी वायु प्रदूषणको कारण मृत्यु हुने गरेको प्रतिवेदनहरूले देखाएको छ । यो आँकडा सन् २०७२ मा गएको भूकम्प र १० वर्षे माओवादी द्वन्द्वमा मारिएकाको सङ्ख्याभन्दा कयौँगुणा बढी छ । मानवको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने (संविधानको धारा ३०) हक कमजोर भएको छ । वायु प्रदूषण गराउने उद्योग, कलकारखाना, यातायातका साधन तथा घरभित्रको प्रदूषण कम गरी मानव अधिकार उपभोगको वातावरण सुनिश्चित गर्ने काममा सम्बन्धित निकायहरूबाट जुन मात्रामा प्रयास हुनुपर्ने हो, त्यो हुन सकेको देखिँदैन ।

वायु प्रदूषणका कारण अधिकार हनन् हुनेमा महिला, बालबालिका सुकुम्बासी, गरिब तथा सिमान्तकृत र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बढी पर्दछन् । वायु प्रदूषण गर्ने धनी तथा ठुला कम्पनीलाई प्रदूषण रोक्न तथा थप जिम्मेवार बनाउन र गरिब तथा सिमान्तकृत समुदायको हक सुनिश्चित गर्न प्रशस्त कार्य गर्न बाँकी छ ।

(घ) वन व्यवस्थापन र मानव अधिकार :- नेपालको कूल जमिनको करिब ४५ प्रतिशत वनले ढाकेको छ । वनक्षेत्र खुला र सार्वजनिक सम्पत्ति हो । यो सार्वजनिक श्रोतको उपभोग गर्दै वनमा आश्रित आदिवासी-जनजाति, स्थानीय समुदाय आदि बाँचिरहेका छन् । वनको कन्दमुलबाट नै जीवन निर्वाह गर्ने राउटे, चेपाङलगायत समुदायको वन अधिकार कमजोर पारिएको छ । वनका मालिकहरू वनबाट धपाइएका छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष घोषणासँगै हजारौँ आदिवासी समुदाय आफ्नो थातथलोबाट विस्थापित भएका छन् । सामुदायिक वन घोषणाका कारण भेडा गोठहरू लोप हुन थालेका छन् । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले चरीचरण बन्द गरेका कारण भेडा-बाखा पालन व्यावसाय र चौरी पालन व्यवसाय बन्द भएका छन् । वन समूहको नाममा नव धनाढ्य/सामन्त वर्गको जन्म भएको छ । जसले महिला, युवा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत गरिब वर्गलाई वन श्रोतबाट वञ्चित गराएको छ । वन श्रमिकहरू खासगरी नर्सरी नाइके वनपाले, वन समूहका कर्मचारी र उपभोक्ताहरूले राज्यले दिने न्यूनतम पारिश्रमिक, पेसागत स्वास्थ्य र सुरक्षा पाउन सकेका छैनन् ।

वनमा संलग्न जडीवुटी सङ्कलक, कटानी, मुछानी, लोड-अनलोड लगायतका क्षेत्रमा कार्यरत अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकहरूको दर्ता, बीमा, उचित ज्याला, तालिम आदि श्रमिक अधिकारका आधारभूत मागहरू हुन् । कतिपय अवस्थामा वन जोगाउने क्रममा काठका तस्करहरूबाट वन रक्षकहरू मारिने गरेका छन् । वनका

श्रमिकहरूमाथि राजनैतिक दलका कार्यकर्ताबाट दबाव आउने गर्दछ। कतिपय अवस्थामा श्रमिकहरूमाथि साङ्घातिक हमला समेत हुने गरेको अध्ययनबाट देखिएको छ। यद्यपि उनीहरूको हक र अधिकारको पक्षमा वकालत हुन सकेको छैन।

जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्न वन क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। कार्बन भण्डारण गरी वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाईअक्साइड ग्याँसलाई पदार्थको रूपमा बदल्न रुखबिरुवाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यही कुरालाई लिएर वनको कार्बन किन्ने र बेच्ने संयन्त्र तयार भएको छ। नेपालले पनि यो संयन्त्र (कार्बन कोष) मार्फत नेपालको वनको कार्बन विश्व बैङ्कलाई विक्री गर्ने तयारी गरेको छ। यद्यपि यस विषयमा प्रयाप्त छलफल, लाभांश कसरी बाँडफाँड गर्ने, स्थानीय समुदायको अधिकार कसरी सुरक्षित गर्नेजस्ता पक्षमा प्रयाप्त छलफल भने हुन सकेको देखिँदैन।

(ड) **जमिन व्यवस्थापन र मानव अधिकार** :-मानिसको जीउने आधार भनेको नै जमिन हो। हामीसँग व्यक्तिगत र सार्वजनिक दुईखाले जमिन व्यवस्थापनको अभ्यास छ। व्यक्तिगत जमिनमा जग्गाधनीले आफ्नो इच्छा बमोजिम उपयोग गर्दछ। सार्वजनिक जमिनको व्यवस्थापनमा सरकारको भूमिका रहदै आएको छ। यद्यपि कतिपय सार्वजनिक जमिन स्थानीय समुदायले भने परम्परागत तवरबाट उपयोग र व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। चौर, कुलो, नहर, पैनी, पोखरी, वन-जङ्गल, पर्ती, ऐलानी, बाटो-घाटो, सडक, खोला, नदी-किनारा आदि जमिनहरू सार्वजनिक हुन्। यी सार्वजनिक स्रोतको मालिक स्थानीय समुदाय नै हुन् भने कतिपय ठाउँमा सरकारले यस्ता जमिन करार गरी नाफामूलक कम्पनीहरूलाई दिइरहेको छ। यसरी सार्वजनिक जमिन व्यापारीक हिसाबले दिनथाले पछि समुदायको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक गतिविधिमा अवरोध सुरु हुन थालेको छ। सित्तैमा आफूले प्रयोग गरेको जमिनमा पैसा तिरेर अर्काको अनुमति लिएर प्रवेश गर्नुपर्ने बाध्यता सुरु भएको छ। उदाहरणको लागि चन्द्रागिरी पहाड काठमाडौँबासी एवम् वरपरका मानिसको घुमफिर गर्ने ठाउँ थियो। केवलकार बनेपछि घाँस, दाउरा बन्देज मात्र भएन हिँडडुल गर्न जाने व्यक्ति पनि पैसा तिरेर मात्र जान पाउने अवस्था सिर्जना भएको छ।

सार्वजनिक जमिन हडपेर घर, बाटो, स्कूल, स्वास्थ्य केन्द्रजस्ता प्रयोजनको लागि जमिनको स्वरूप बदलिएका छन्। यसो गर्नाले परम्परागत रूपमा जमिन प्रयोग गर्दै आएका व्यक्ति र समुदायले सो अधिकार गुमाउन बाध्य भएका प्रशस्त घटनाहरू छन्। नेपालको मध्यपहाडी लोकमार्ग एवं स्थानीय स्तरमा खनिएका सडकहरू स्थानीय कृषकहरूको जमिन अतिक्रमण गरिएको छ। जमिनको मुआब्जा नै नदिइकन यसरी जमिन हडप्ने कार्य व्यापक रूपमा भएको छ। यस्तो अवस्थामा नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार हनन् हुँदा पनि मानव अधिकारमा संलग्न सङ्घ-संस्था एवं राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले समेत प्रयाप्त ध्यान दिन सकेको देखिँदैन।

जमिनको विषय आदिवासी जनजाति तथा स्थानीयवासीको भूमि अधिकारको विषय पनि हो। यो अधिकार उनीहरूको जीवनयापन, संस्कृति, परम्परागत ज्ञान, सीप, अभ्याससँग पनि अन्त्योन्याश्रित रहेको हुन्छ। विकास आयोजनाले जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ अनुसार आदिवासी जनजातिलगायत स्थानीयवासीको संलग्नता, मञ्जुरविना नै नगदी क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था मानव अधिकारमुखी छैनन्। यसले गर्दा आयोजना र आदिवासी जनजाति लगायत स्थानीयवासीसँग कैयन् विवाद भएको छ। जसले मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्नुका साथै राज्यलाई थप आर्थिक भार थपेका छन्। वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले गरेको जिम्मेवारी सङ्घ र प्रदेश

सरकारले न्यायोचित अभ्यास गरेका छैनन् । स्थानीय तहको यस विषयमा प्रयाप्त क्षमता अभिवृद्धि गर्ने गराउने कार्यमा उदासीन रहेका छन् ।

(च) पानी व्यवस्थापन र मानव अधिकार :- बढ्दो मरुभूमिकरण, जलवायु परिवर्तनको असर एवं हाम्रा पानीका श्रोतहरू सुक्ने क्रम बढ्दै गएको छ । खानेपानीको अभावको कारण पहाडका कतिपय गाउँहरू मानवविहीन भएका छन् । हिमालको हिउँ पग्लने क्रम बढ्दो छ । खोला तथा पानीका मुहानहरू लोप हुँदै गएका छन् । अतिवृष्टि, अनावृष्टि, खण्डवृष्टिजस्ता परिवर्तनहरू पानीपर्दा देखिन थालेका छन् । यस्को कारण बाढी-पहिरो आउने, जीउधनको नोक्सान हुने क्रम बढ्दो छ । कतिपय ठाउँमा उद्योग तथा कलकारखाना र घरको ढल खोला वा नदीमा मिसाइएको कारण पानी प्रदुषित भएको छ । खानेपानी विगत १०-१२ वर्षपहिले साभ्ना सम्पत्ति थियो । आज पानी व्यापारीको राम्रो नाफा कमाउने श्रोत बनेको छ । पानीमाथिको स्वामित्व स्थानीय समुदायबाट निजी नाफामूलक कम्पनीको जिम्मामा पुगेको छ ।

पानीमाथिको स्वामित्व परिवर्तनले गरिब तथा सिमान्तकृत समुदायलाई पिउने पानीको अधिकारबाट वञ्चित गराइएको छ । त्यतिमात्र होइन, जमिनमूनीको पानीसमेत धनीको कब्जामा पुगेको छ । गहिराइसम्म बोरिङ गाड्नेले पानी पाँउछ, कम गहिराइमा बोरिङ गाड्नेले पानी नपाउने अवस्था सिर्जना भएको छ । पानीमा आश्रित कतिपय जात-जाति आफ्नो माछा मार्ने पेसाबाट विमूख हुन बाध्य भएका छन् ।

पानी मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । शुद्ध खानेपानी निःशुल्क रूपमा पाउनु पर्ने हो तर पानीमाथिको व्यापारीकरणको कारण पानी सहज ढङ्गले पाउन सकिएको छैन । पानी अधिकारको सबालमा स्थानीय देखि अन्तर्राष्ट्रिय तहसम्म थुप्रै विवादहरू देखिएका छन् । यस्को समाधानमा वातावरण रक्षकहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुनेछ ।

सिफारिस

वातावरण र मानव अधिकार एकआपसमा सम्बन्धित विषयहरू हुन् । वातावरणको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापन हुन सकेन भने मानव अधिकार सुनिश्चित हुँदैन । त्यसैले हाम्रो प्राकृतिक वातावरणलाई जोगाउन, यसबाट समुदायले दिगो फाइदा पाउन सरकार, निजी क्षेत्र र विकास साभ्नेदार र नागरिक समाजले निम्नअनुसारको कार्य गर्नु आवश्यक छः

सरकारको जिम्मेवारी

- हारी प्रवाह गर्ने,
- वातावरणीय मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत वातावरण रक्षकहरूको सूची तयार गरी उनीहरूको पेसागत सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने,
- तीन तहकै सरकारको मातहतका विभाग, शाखा, एकाईमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई वातावरणीय सबाल र मानव अधिकारका पक्षहरूबारे अभिमुखीकरण गराउने,
- राष्ट्रिय स्तरमा तयार भएको मानव अधिकार कार्ययोजना कार्यन्वयन गर्न/गराउन पहल गर्ने ।

- मानव अधिकार कार्ययोजना सबै तहको सरकारमा तर्जुमा र कार्यान्वयनको लागि सहजीकरण गर्ने,
- सरकारले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलगायतका वातावरण, जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधताजस्ता विषयसँग सम्बन्धित आयोग, परिषद, कार्य समूह, कार्यदल आदि बनाउँदा वातावरणीय-मानव अधिकारसँग सम्बन्धित व्यक्ति वा समूहलाई मनोनयन गर्ने,
- सरकारले गठन गर्ने वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धित विज्ञ समूहमा मानव अधिकारकर्मीको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रत्येक वर्ष वातावरण, मानव अधिकार र विकाससँग सम्बन्धित विषयमा स्थिति प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने, सम्मेलन गर्ने, नीतिगत पुनरावलोकन र सरकारलाई नयाँ व्यवस्थाको लागि सिफारिस गर्ने । वातावरणसँग सम्बन्धित कानुनले तोकेको कार्यालय र अधिकारीले जिम्मेवारी पूरा गरेनगरेको अनुगमन गरी आयोगको क्षेत्राधिकारअनुसार कारवाही प्रक्रिया बढाउने । वातावरण तथा विकासका विषयमा राष्ट्रिय जाँचबुझ तथा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने,
- वातावरण-मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाको उजुरी, प्रतिवेदनलगायतका सबाल समेटी प्रत्येक वर्ष सङ्क्षिप्त प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अगुवाइ गर्ने,
- वातावरण क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी, गैर-सरकारी क्षेत्र, सञ्चार जगत, व्यवसायी एवं वातावरण रक्षकको बीच कम्तिमा दुईवटा अन्तरक्रिया वा छलफल आयोजना गर्ने,
- वातावरण रक्षकको छुट्टै सञ्जाल निर्माण गर्न आवश्यक सहजीकरण एवं आर्थिक व्यवस्थाको लागि सरकारले पहल गर्नुपर्ने,
- विकास आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तथा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयन अवस्थाको तेस्रो पक्षको निष्पक्ष अनुगमन संयन्त्रको विकास गर्ने ।

निजीक्षेत्रको भूमिका

- प्राकृतिक श्रोत र वातावरण क्षेत्रलाई आधार बनाइ व्यावसाय गरी रहेका सबै खाले उत्पादक तथा सेवाप्रदायक निजी व्यावसायीहरूले आफ्नो उद्योग तथा कम्पनीमा वातावरण संरक्षणको लागि राष्ट्रिय मापदण्ड कार्यान्वयन गर्ने,
- तेश्रो पक्षबाट नियमित रूपमा वातावरणीय मापदण्ड कार्यान्वयनबारे अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने गराउने,
- वातावरणको सबालमा सरकार, नागरिक समाज र सञ्चार जगतसँगको सहकार्यमा नियमित छलफल सञ्चालन गर्ने । प्रमाणमा आधारित समस्या समाधानमा अग्रसर हुने,
- मानव अधिकारको न्यूनतम मापदण्ड कार्यान्वयनको लागि प्रतिबद्ध हुने,
- आफ्नो उद्योग तथा प्रतिष्ठानले वातावरण संरक्षण र मानव अधिकार प्रवर्धनमा गरेका कामको अभिलेखिकरण, प्रकाशन र वितरण गर्ने ।

- निजी क्षेत्रका सङ्घसंस्थाले आवद्ध व्यावसायीहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जारी गरेको व्यावसाय र मानव अधिकारको मार्गनिर्देशक सिद्धान्त, २०११सम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा कार्यान्वयन गर्न उत्प्रेरित गर्ने ।

नागरिक समाज र सञ्चार जगत्

- वातावरण क्षेत्रमा कृयाशिल मानव अधिकारकर्मी बीचको संजालीकरण अभिवृद्धि गर्ने,
- जनचेतनामूलक कार्यक्रम, पैरबी, निगरानी र मानव अधिकार हननका मुद्दामा अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने,
- सरकार र निजी क्षेत्रले वातावरण प्रदूषण, श्रोतको उत्खनन्, निर्माण आदिको नाममा गर्ने वातावरणीय विनाश र मानव अधिकार हननको अनुगमन गर्ने र नतिजा सार्वजनिक गर्ने,
- प्रत्येक स्थानीय तहमा वातावरण रक्षकको क्षमता, विकास, सञ्जालीकरण र नियमित अनुगमनको लागि सहजीकरण गर्ने,
- सरकारलाई वातावरण र मानव अधिकारसम्बन्धी नीति, कार्यक्रम र बजेट तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न दबाव सिर्जना गर्ने,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सहकार्य गरी अध्ययन-अनुसन्धान, प्रकाशन, क्षमता विकास सम्बन्ध विस्तार र नीतिगत पैरबी गर्ने ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारको भूमिका

- वातावरणको मुद्दा दिनानुदिन जटिल बन्दै गएको छ । मानिसको आवश्यकता र चाहनाअनुसार उत्पादन र उपभोगको मात्रा पनि बढ्दै गएको छ जसको कारण वातावरणीय विनाश भएको छ । वातावरणीय विनाश रोक्न, जलवायु परिवर्तनलगायतको सबाल सम्बोधन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार जुटेका छन् । यिनीहरूले तयार गरेका कतिपय नीति र कार्यक्रम वातावरणमैत्री एवं मानव अधिकार सुनिश्चित गर्ने खालका भने देखिँदैनन् । त्यसलाई सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- यी अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले नेपाली वातावरणीय अधिकार रक्षकको क्षमता विकास, प्रणालीय विकास र आवश्यक प्राविधिक पक्षमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।
- स्थानीय समस्याहरूमा केन्द्रित प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान पद्धति विकास गरी नियमित सूचना सङ्कलन, प्रशोधन र प्रकाशनमा स्थानीय सङ्घसंस्थासँग सहकार्य गर्न सक्नेछन् ।
- वातावरण र मानव अधिकारको सबालमा कार्य गर्ने गरी प्रत्येक स्थानीय सरकारमा एक जना सुरक्षा विज्ञ (safe guard specialist) राख्ने प्रबन्ध गर्ने ।
- नागरिक समाज, सञ्चार जगत् र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी मानव अधिकार हननका घटनामा आवश्यक प्राविधिक सहयोग गर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३० ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा वाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ। साथै सोही धाराको उपधारा २ मा वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षतिवापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपुर्ति पाउने हक प्रदान गरेको छ। संविधानको अनुसूचीमा प्रदूषण न्यूनीकरण कार्य सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको साझा दायित्वको रूपमा उल्लेख गरेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले प्रदूषण नियन्त्रण र नियमन पालिकाको अधिकार क्षेत्रभित्र समेटेको छ। वातावरण र विकासलाई सन्तुलन कायम गर्न आवश्यक कानून, संरचना र गतिविधि सञ्चालन गर्न राज्य तत्पर हुनुपर्दछ। संविधान, कानून र कार्य योजनाहरू कार्यान्वयन हुन सकेन भने समस्या यथावत नै रहन्छ।

वातावरण-मानव अधिकारको रक्षामा खट्ने अधिकारकर्मीहरूको जोखिम बढ्दै गएको छ। उनीहरूको संरक्षण, पुनःस्थापना सहज ढङ्गले काम गर्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्ने दायित्व नेपाल सरकारको हो। नेपाल सरकार मातहतका प्रहरी-प्रशासन, वातावरण मन्त्रालय, विभागलगायत स्थानीय र प्रदेश सरकार सबैको भूमिका अपरिहार्य छ। अव्यवस्थित रूपमा श्रोतको सङ्कलन गर्ने व्यावसायिक कम्पनीहरूलाई दिगो र मानव अधिकारमैत्री वातावरणको सम्मान गर्नसमेत सरकारले सहजीकरणमा जोड दिनु आवश्यक छ। वातावरणीय विनाश निम्त्याउने परियोजना र गतिविधि, जस्तै: नदिजन्य उत्खनन, वन पैदावरको चोरी निकासी, ठुला ड्याम निर्माण, जमिनको स्वरूप परिवर्तन गरी गरिने विकास (Land use conversion), ढुङ्गा-माटोको उत्खननजस्ता कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने दायित्व सरकारको हो। उचित मापदण्ड (standard) र अनुगमन प्रणालीको अभावमा यी कार्य हुन सकेको छैन। कतिपय सन्दर्भमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन वा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षणजस्ता काम समेत व्यवस्थित हुन नसक्दा वातावरणको विनाश हुने र मानव अधिकार हनन् भएको अवस्था देख्न सकिन्छ।

वातावरण-मानव अधिकार रक्षकहरूको सधैं वकालत गर्ने पक्ष भनेको सफा, स्वच्छ, स्वस्थ र दिगो वातावरणको सबाल हो। कहिलेकाहीं वातावरण-मानव अधिकारको कुरा उठाउदा 'विकास विरोधी' भन्ने संज्ञा पनि दिने गरिन्छ। यस्ता भाष्य परिवर्तन गर्न वातावरण रक्षकहरू आफैं विषयवस्तुमा स्पष्ट हुन आवश्यक छ।

अर्कोतर्फ सरकार तथा व्यावसायिक क्षेत्रले समेत मानव अधिकारको आधारभूत मान्यता आत्मसात गर्नुपर्दछ। खास गरी व्यावसायिक जमात प्राकृतिक श्रोतको अधिकतम दोहनमा संलग्न भएको पाइन्छ। उनीहरूलाई वातावरणको महत्त्व, मानव अधिकार र दिगो श्रोतको व्यवस्थापनबारे नागरिक समाज र सरकारको तर्फबाट सुसूचित गराउने र मापदण्ड लागु गर्ने/गराउने कार्यमा नियमित अनुगमन र सहजीकरण गर्न आवश्यक छ। तीनै तहको सरकार, सरकारी सम्बद्ध निकाय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलगायत निकायले प्रचलित कानूनले दिएको क्षेत्राधिकारलाई न्याय गर्न जरुरी छ। जिम्मेवार तथा परिणाममुखी कार्यले मात्रै वातावरण संरक्षण र मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति विकास सम्भव हुन्छ। जसले सबैको मानव अधिकार संरक्षण, प्रत्याभूति र सम्मान गर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

Greenstone M., Hasenkopf C., & Lee K. (2022). Air Quality Life Index University of Chicago. Retrived from Reports Archive - AQLI (uchicago.edu)

Alier, J.M. (2002). The Environmentalism of poor. Retrived from (57) The environmentalism of the poor | Joan Martinez-alier - Academia.edu

Asia pacific of Environmental Defenders (APNED) and Center for Environmental Concern Philippines (CEC) (2021). Reclaiming the Narrative. Retrieved from [PUBLICATION] RECLAIMING THE NARRATIVE – APNED

Health Effects Institute. (2020). State of Global Air 2020. Special Report. Boston, MA:Health Effects Institute. Retrived from State of Global Air 2020

United Nations General Assembly (2019). Resolution adopted by the Human Rights Council on 21 March 2019. Retrieved from- G1909902.pdf

Raut, A. K. (2002). Brick Kilns in Kathmandu valley: Current status, Environmental Impacts and Future Options. Retrived from (PDF) Brick Kilns in Kathmandu Valley: Current status, environmental impacts and future options (researchgate.net)

नेपाल सरकार । नेपालको संविधान २०७२

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (२०७६) । वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार विषयक एक अध्ययन प्रतिवेदन, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, काठमाडौं

नेपाल सरकार, जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४

नेपाल सरकार, वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

नेपाल सरकार, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

राष्ट्रसङ्घले जारी गरेको व्यावसाय र मानव अधिकारको मार्गनिर्देशक सिद्धान्त, २०११

राजनीतिमा महिला: कानून र व्यवहारसम्बन्धी विश्लेषण

दुर्गा पोखरेल

सारांश

जनसङ्ख्याको आधा भाग ओगटेका महिलाहरूलाई बेवास्ता गरेर समाज परिवर्तन र समृद्धिको बाटोमा अगाडि बढ्न असम्भव छ। त्यसैले पछाडि पारिएका वर्ग र समुदायलाई शशक्तीकरण गर्दै सकारात्मक विभेद, आरक्षण एवम् विशेष व्यवस्था गरी राज्यको मूलप्रवाहीकरणमा ल्याउन सकेमात्र संविधानले परिकल्पना गरेको समतामूलक समाजको निर्माणको बाटोमा अगाडि बढ्न सकिन्छ। राज्यका हरेक तह र संरचनामा महिलाको समान सहभागिता हुनुपर्दछ। राज्यका श्रोतहरूको परिचालन, वितरण र उपभोगमा महिलाको समान पहुँच हुनुपर्दछ। शिक्षा, सम्पत्ति र सूचनामा पहुँच, सामाजिक विकास र राजनीतिक चेतनाको अभिवृद्धिले नै महिला शशक्तीकरणमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। संवैधानिक मूल्य मान्यता बमोजिमको समावेशी सिद्धान्तको अनुसरण गर्दै समाजमा विद्यमान रहेको असमानता र विभेदको मानसिकतालाई हटाउनुपर्ने देखिन्छ। यस लेखमा राजनीतिमा महिला सहभागितालाई विश्लेषण गर्दै राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा महिला सहभागिताका सबालमा भएका प्रयासहरू, नेपाली राजनीतिमा महिलाहरूको योगदान र राजनीतिमा महिला सहभागिताका सबाल, समस्या, चुनौतिहरू लगायतका विषयहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। यसका साथै महिला अधिकारका सम्बन्धमा रहेका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू एवम् दिगो विकास लक्ष्य, (२०१६-२०३०) को महिला समानता एवं सशक्तीकरणमा उल्लेखित विषयवस्तुलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनको पाटो र मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

प्रमुख शब्दावली: समानता, सहभागिता, सशक्तीकरण, दिगो विकास लक्ष्य, महिला अधिकार, समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त।

पृष्ठभूमि

‘राजनीति’ शब्दको अर्थ ‘राज्यको शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीति’, ‘राज्य-शासन-प्रणाली’, ‘राज्य र प्रशासनसँग सम्बन्धित एक सामाजिक सिद्धान्त’ (नेपाली वृहत शब्दकोश, दशौँ संस्करण/२०७५) भन्ने बुझिन्छ। राज्यको नीति निर्माण गर्ने, शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्नेजस्तो महत्त्वपूर्ण स्थानमा राज्यका सबै समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्दछ। राज्य संरचनाको आधारमा नेपाल लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था अङ्गीकार गरेको मुलुक हो। भौगोलिक अवस्थितिको हिसाबले नेपालमा हिमाल, पहाड र तराईको संयोग रहेको छ। विभिन्न जातजाती, भाषा, समुदायको बसोबास रहेको र विविधतापूर्ण हावापानीका कारण नेपाल प्राकृतिक रूपमा विश्वमै सुन्दर देशको रूपमा परिचित छ। नेपालको संविधानले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र प्रशासनिक दृष्टिले पछाडि परेका विभिन्न लक्षित वर्गहरू (महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी,

मुस्लिम, पिछडा वर्ग, सीमान्तकृत, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा अल्पसङ्ख्यक लगायत) लाई नेपालको संविधानले समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता हुन पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, मुस्लिम आयोग र थारु आयोगको व्यवस्थाले समावेशीकरणलाई थप व्यवस्थित र सुनिश्चित तथा प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

नेपालमा राजनीतिक विकसक्रमलाई हेर्दा बाइसे-चौबिसे राज्य, राणाकालदेखि प्रजातन्त्र, पञ्चायतकाल, बहुदलीय प्रजातन्त्र र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्क शासन व्यवस्थासम्म आइपुग्दा विभिन्न खालका राजनीतिक परिवर्तनहरू भएको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिताको इतिहासलाई हेर्दा जहानिया राणा शासन कालमा महिलाहरूले शिक्षा, मताधिकारको लागि आवाज मुखरित गर्नेदेखि सती प्रथा र राणा शासनको अन्त्य गर्नका लागि होस् या प्रजातन्त्र र लोकतन्त्रको स्थापना गर्न, सबै अभियानमा महिलाहरूको योगदानलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ ।^१

नेपालको इतिहासमा महिला अधिकार एवम् समानता प्राप्तिका लागि गरेका आन्दोलनका विषयमा पर्याप्त मात्रामा चर्चा गरिएको त पाइँदैन । यद्यपि पछिल्लो समयमा भने यस विषयमा चासो राख्ने सोधकर्ता, अनुसन्धाता एवम् तत्कालीन समयमा प्रमुख पात्रको रूपमा भूमिका निर्वाह गरेका व्यक्तित्वको आत्मसंस्मरणात्मक लेखहरूको अध्ययनबाट पाइन्छ: राजनीतिक आन्दोलनमा महिलाहरूले अथाह सङ्घर्ष गरेका थिए । आफ्ना अधिकारका निम्ति राजघरानीया महिलाहरू हुन् या सर्वसाधारण महिला सबैले आ-आफ्नो ठाउँमा सङ्घर्ष गरेर नै राज्य सञ्चालन र निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता जनाउन सफल भएका थिए भन्ने कुरा केही इतिहासमा पनि बोलेको पाइन्छ । विश्वमा आधा आकाशमात्रै होइन, आधा जमिन, आधा जनसङ्ख्या ओगटेका महिलालाई बेवास्ता गरेर देशको विकास, समाज परिवर्तन सम्भव छैन भन्ने यथार्थलाई मध्यनजर गर्दै दिगो विकास लक्ष्य (एजेण्डा २०३०) संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाले पारित गरेको छ । जसले विभेदको उन्मूलन गर्ने, असमानता हटाउने र पछाडि पारिएकालाई विशेष व्यवस्था गरी समानताको अधिकार सुनिश्चित गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएको छ । यसरी हेर्दा (एजेण्डा २०३०) ले अविभेद, समानता र मानव अधिकारको विषयलाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ ।

राजनीतिमा महिला सहभागिताको आवश्यकता

राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा महिलाहरूले गरेको योगदानलाई बिसन्तु हुँदैन । सदियौँदेखि कुरीति, शोषण, दमन र उत्पीडनबाट गुञ्जिन बाध्य पारिएका महिलाहरूलाई पछिल्लो समयमा राजनीतिक, प्रशासनिक तथा हरेक क्षेत्रमा समान सहभागिता हुनुपर्दछ भन्ने आवाजहरू उठेका छन् । नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् महिलाहरूलाई राजनीतिमा सहभागिता गराउँदै आएको पाइन्छ । यद्यपि, सुरुवातीका दिनमा महिलाको सहभागिता अत्यन्तै न्यून रहेको थियो । नेपालको संविधान २०७२ मा राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।^२ हरेक पालिका प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक महिला अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ । राष्ट्रपति,

१ Durga Ghimire, (2001) Women's Political Participation and challenges, Gender and Democracy in Nepal, Kathmandu : Central Department of Home science, Women's Studies Program, P.K. Campus. T.U. p. 176.)

२ नेपालको संविधान, २०७२, मौलिक हक

उपराष्ट्रपति^३, राष्ट्रिय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष^४, प्रतिनिधि सभाका सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक फरक लिंग हुनुपर्ने^५, संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । नीति निर्माण तहमा महिलाहरूको सारभूत समानता हुनु आवश्यक रहेको छ भने राज्य संयन्त्रहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न जरुरी देखिन्छ । राज्यका सबै संयन्त्रमा महिलाको पहुँच, पहिचान र प्रतिनिधित्वसहितको अर्थपूर्ण सहभागिता अनिवार्य हुन्छ ।^६ सन् २०१५ मा २९ प्रतिशत रहेको प्रतिनिधि-सभामा महिलाको सहभागितालाई बढाएर सन् २०३० सम्ममा ४० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा हाल ३३.५ प्रतिशत पुगेको छ ।^७ हालै सम्पन्न स्थानीय तह, प्रदेशसभा र प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा महिलाको प्रतिनिधित्व कमजोर रहेको सन्दर्भमा राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागितालाई बढाउन आवश्यक देखिन्छ ।

विश्व राजनीतिमा महिला

विश्वको इतिहासमा महिला समानता र सहभागिताको सबालमा भएका विकासक्रमलाई हेर्दा महिलालाई दोश्रो दर्जाको रूपमा राखिएको विभिन्न घटनाक्रमहरूले देखाएका छन् । मानव जीवनको प्रारम्भदेखि नै सन्तान जन्माउने, हुर्काउने, पालनपोषण गर्ने जननी हुन् महिला तर उनी नै तिनै सन्तानबाट उपहारस्वरूप अपहेलित, उपेक्षित बनी, शोषित, पीडित बनी हरक्षण दबाइएकी हुन्छिन् । मानवद्वारा निर्मित प्रत्येक नियम कानून, संस्कारद्वारा उनीमाथि असमान व्यवहार गरिरहेको पाइन्छ । एकातर्फ स्वार्थका निम्ति महिलाहरूलाई यथास्थानमा राखी उनीहरूमाथि असमान व्यवहार गर्ने पक्ष देखिन्छ भने अर्कोतर्फ महिलाहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक जीवन जीउन दिनुपर्छ, उनीहरू पनि पूर्ण अधिकार सम्पन्न बन्नुपर्दछ, भन्ने तर्कका पक्षधरहरू पनि समयको विकासक्रमसँगै देखापर्न थालेको देखिन्छ । यसरी महिलाहरू राजनीतिक स्वतन्त्रतादेखि मताधिकारका कुराहरूलाई समेत मुख्य विषय बनाउँदै अगाडि बढ्न थालेको देखिन्छ ।^८ संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रमा महिला र पुरुषविचको समानताबारे उल्लेग गरेको छ । त्यस्तै, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट सन् १९७९ मा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CEDAW) पारित भयो । सन् १९७५ देखि १९८५ सम्म नारी दशकको रूपमा मनाइयो । सन् १९८५ मा केन्याको नैरोबीमा भएको सम्मेलनमा राजनीतिक नियुक्ति र मनोनयन विषयमा छलफल गर्दै महिलाहरूको नागरिक, सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको कार्यान्वयन पक्षलाई जोड दिइयो ।^९

जनसङ्ख्याको आधा भाग ओगटेका महिलाहरू निस्कृय रहे भने समाजको आधा भाग नै निष्क्रिय हुन्छ । त्यसैले सामाजिक वास्तविक विकासको लागि महिलाहरूको क्रियासिलता र सहभागिता आवश्यक पर्दछ । यस सन्दर्भमा लेनिनले भनेका छन्- “सबै मुक्ति आन्दोलनको अनुभवमा यो देखिएको छ कि कुनै पनि क्रान्तिको

३ ऐ. ऐ., धारा ७०

४ ऐ. ऐ. धारा ९२ को उपधारा २

५ ऐ. ऐ. धारा ९१, उपधारा २

६ ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन सञ्चालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०८, सोपान मासिक, काठमाडौं

७ राष्ट्रिय योजना आयोग, २०२० : दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना आयोग काठमाडौं, नेपाल ।

८ डा. शिवमाया तुम्बाहाम्फे, २०६६, नेपालमा महिला आन्दोलन : विराटनगर, वाणी प्रकाशन, पृ. ४ ।

९ कल्पना नेपाल आचार्य, संवाहक, मानव अधिकार जर्नल, २०७७, अंक १६, पृष्ठ ७६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

सफलता त्यसमा महिलाहरूको सहभागिता कति रहेको छ भन्ने कुरामा निर्भर रहन्छ।^{१०} यसकारण पनि महिला सहभागितालाई अनिवार्य रूपमा लिइएको देखिन्छ। विश्वमा महिला समानताको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा युरोप, अमेरिका र एशिया अन्तर्गतका सबै राष्ट्रहरूमा व्यक्तिगत चेतनादेखि सामुदायिक, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकास हुन पुगेको देखिन्छ। त्यसै गरी सबै समाजमा समानरूपमा जीउन पाउनुपर्ने माग राखी शिक्षाको अधिकार, स्वतन्त्रताको अधिकार, मताधिकार, समान सहभागिताको अधिकार र मानव अधिकारका बहुआयामिक विषयमा आफ्ना मतहरू जाहेर हुँदै आएको पाइन्छ।^{११}

युरोपमा सबैभन्दा पहिला न्यूजिल्याण्डका महिलाहरूले मतदान गर्न पाउने अधिकारको माग राख्दै सङ्घर्षमा उत्रिएका थिए। परिणामस्वरूप वि.सं. १८२८ (सन् १८८४) देखि मताधिकार प्राप्त गरेको पाइन्छ। फ्रान्समा दोश्रो विश्वयुद्ध (सन् १९३९-४९) ताका मताधिकार प्राप्त गरेको अध्ययनहरूबाट पाइन्छ। वि.सं. १९०४ (सन् १८४८) मा अमेरिकाको सेनेकाफल्समा भएको महिला सम्मेलनमा नारी जातिको सामाजिक अस्तित्व, राजनीतिक क्षेत्रमा समान मताधिकारको माग, सम्पत्तिको अधिकार, विवाह, सम्बन्ध बीचछेद, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, मातृत्वको हक लगायतका सवालहरूलाई समेटेर घोषणा पत्रको रूपमा प्रकाशित गरेको पाइन्छ।^{१२} वि.सं. १९७६ (सन् १९२०) मा अमेरिकी महिलाहरूले पहिलो पटक मताधिकारको प्रयोग गर्न पाएका थिए।^{१३} विश्वका महिलाहरू स्वतन्त्रता र समानताको निम्ति आवाजहरू उठाउँदै गर्दा एशियाली मुलुकका महिलाहरूले पनि आफ्ना अधिकारहरूका लागि विभिन्न सङ्घ सङ्गठन निर्माण गरी अगाडि बढिरहेको पाइन्छ। राजनीतिक अधिकार प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा नेपाली महिलाहरू विश्वमा नै अगाडि रहेको देखिन्छ, तर उनीहरूमाथि थोपरिएका विभिन्न संस्कार, शोषण, दमन र असमानताका कारण आर्थिक अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको विभिन्न अध्ययनहरूबाट देखिन्छ।

नेपालको राजनीतिमा महिला सहभागिताको इतिहास

लिच्छविकालमा महिला समानता र स्वतन्त्रतासम्बन्धी केही प्रावधान रहेको पाइन्छ। मानदेवकालीन मुद्रामा एकातिर 'श्रीमानाडक' र आर्कोतिर 'श्रीभोगिनी' को उल्लेख, 'राजारानी दुवैको राज्याभिषेक' गरिने प्रचलन थियो।^{१४} लिच्छविकालमा विधवा विवाह, पुनर्विवाहको प्रचलन रहेको पाइन्छ।.....लोग्ने मरेमा, हराएमा, जोगी भएमा वा पतित भएमा.....यी कारण र अरू कारणद्वारा.....आदि अवस्थामा पुर्नविवाह गर्न छुट थियो।^{१५} लिच्छविकालमा भिक्षु सङ्घजस्तै भिक्षुणीहरूको पनि बेग्लै सङ्घको व्यवस्था भएको पाइन्छ।^{१६} यी व्यवस्थाको बाबजुद सर्वसाधारण महिलाहरूको अवस्था दयनीय नै थियो।

१० मार्क्स, एंगेल्स, लेनिन, स्टालिन, माओ, २०७५, महिलाहरूको मुक्तिको बारेमा, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन, पृ. २।

११ डा. शिवमाया तुम्बाहाम्के, २०६६, नेपालमा महिला आन्दोलन : विराटनगर, वाणी प्रकाशन, पृ. ४।

१२ विष्णु प्रभात (२०५२), मातृत्व, काठमाडौं : इन्सेक, पृ. ११६।

१३ सुजिता शाक्य (२०५५) विश्व महिला आन्दोलनको सङ्क्षिप्त भ्रमण र वर्तमान चुनौती, महिला आवाज, काठमाडौं : अनेरास्ववियु, के. महिला विभाग, अंक ५, पृ. ७३।

१४ बज्राचार्य, धनवज्र लिच्छविकालका अभिलेख २०३०, पृष्ठ ८५।

१५ बज्राचार्य, धनवज्र लिच्छविकालका अभिलेख २०३०, पृष्ठ १३०

१६ ऐ. पृ. ५०७

राजनीतिक आन्दोलनमा महिला सहभागिताको चर्चा गर्दा नालापानी युद्धबाटै सुरु भएको अध्ययन गर्न पाइन्छ। सन् १८१४ आक्टोबर २४ देखि नोभेम्बर ३० सम्म बेलायती उपनिवेशवादी सेनासँग भएको नालापानीको युद्धमा केही महिला र बालबालिकासमेत भौतिक रूपमा नै नेपाली सेनासँगै मैदानमा सहभागी थिए(कुँवर, २०६७)। जब ब्रिटिस सेना बम र गोलीले नेपाली भूमिमाथि आक्रमण गर्दै थियो, त्यहाँ रहेका महिला र बालबालिकासमेत ढुङ्गामुढाको सहायताले लडाइँमा होमिए। कमला, मनमाया, कान्छी, लक्ष्मी, सीता लगायतका महिला उक्त लडाइँको अग्रपंक्तिमा रहेर लडेको इतिहासमा पढ्न पाइन्छ। नालापानीको यस युद्धमा नेपालीहरूको वीरतापूर्ण लडाइँलाई बेलायतीहरूले सम्मानपूर्वक प्रशंसा गरेको पाइन्छ(कुँवर, २०७०)।^{१९}

भोजपुरकी योगमाया न्यौपानेको नेतृत्वमा सामाजिक अभियानको माध्यमबाट वि.सं. १९७३ मा सुरु भएको आन्दोलनले सती प्रथा, बालविवाह र बहुविवाहको अन्त्य, विधवा विवाहलाई मान्यतालगायतका थुप्रै सामाजिक सुधारसँग सम्बन्धित विषयमा जनचेतना जगाउने कार्य गरेको थियो। धर्मराज्यको स्थापनाका लागि योगमायाको नेतृत्वमा काठमाडौँ आइ राणा प्रधानमन्त्रीसँग माग गर्दा सुनुवाइ नभएपछि योगमायाको अगुवाइमा ६७ जना अनुयायीहरूले वि.सं. १९९८ असार २२ गते तुलसी सार्ने एकादशीको दिन अरूण नदीमा जलसमाधि लिएको^{१९} घटना विश्वमै नौलो र साहसिक घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपालमा महिलालाई पनि चुनावमा भोट हाल्न पाउने अधिकार दिलाउने व्यक्तिको रूपमा मङ्गलादेवी सिंहलाई मान्न सकिन्छ। यस सन्दर्भमा उहाँले तत्कालिन राणा प्रधानमन्त्री पद्मशम्शेरसँग गरेको सबालजवाफ (मङ्गलादेवी सिंहको 'आत्मसंस्मरणात्मक कृति नारी सङ्घर्षका पाइलाहरू'बाट साभार गरिएको अंश) यहाँ उल्लेख गरिएको छ :-

पद्मशम्शेर र मङ्गलादेवीको सबालजवाफ^{१९}

पद्मशम्शेरले सोधे- के भन्न आयौ तिमीहरू ?

मैले भनें, नगरपालिकाको चुनाव हुन लागेको छ। हामी महिलाहरूलाई पनि भोट दिने अधिकार दिइनुपर्छ भन्न आएका सरकार !

'चुनाव हुने भो भनेर कसले भन्यो ?' पद्म शम्शेरले सोधे।

'हामीले मानिसहरूबाट सुनेका हौं।' मैले भनेकी थिएँ।

'महिलाहरूले भोट दिने अधिकार कहाँ छ ?' उनले फेरि प्रश्न गरे।

मैले भने, सबैतिर नहोला। जहाँजहाँ अधिकार दिइएको छ, ती समाजहरूमा महिलाको स्थिति राम्रो छ। जनता खुशी छन्। ..... ल अहिले जाओ। भोट दिने अधिकार पाउँछौं। ..... यति भनेर पद्मशम्शेरले हामीलाई पठाए।

१७ डा.विन्दा पाण्डे, राजनीतिक आन्दोलनमा महिला : नालापानी युद्धदेखि गणतन्त्रसम्म, समाचार प्रकाशित, (२५ फागुन, २०७७) himalkhabar.com/news/122490

१८ ऐ. ऐ. himalkhabar.com/news/122490

१९ मङ्गलादेवी सिंहको 'आत्मसंस्मरणात्मक कृति नारी सङ्घर्षका पाइलाहरू'बाट साभार, समाचार प्रकाशित, (१८ कात्तिक, २०७९) <https://www.himaldarpan.com/news/mangaladevi-singh/>.

राणाकालमा राजनीतिक रूपमा सचेत महिलाहरू आफू र परिवारको समेत पर्वाह नगरी प्रजातन्त्रप्रति कटिबद्ध भएर लागेका थिए । यसको एउटा उदाहरणको रूपमा दिव्या कोइरालालाई लिन सकिन्छ । वि.सं. २००५ सालमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला जेलमा अनशनरत थिए । आमा दिव्या कोइरालासहित परिवार भेट्न जाँदा राणा प्रधानमन्त्रीले दरबारमा बोलाएर वीपीले अनशन तोडे रिहा गरिदिने प्रस्ताव राखे । जवाफमा दिव्या कोइरालाले “मेरो छोरा मरोस देशको निमित्त ऊ मर्छ भने त्यसको मलाई अलिकति पनि चिन्ता हुनेछैन । चार वर्ष पहिला जेलमै निधन भएका पतिको अन्त्येष्टि गरेकी थिएँ । अहिले छोराको पनि अन्त्येष्टि गर्न तयार भएर आएकी छु ।”^{२०}

यसरी समाजको विकासक्रम र सामाजिक चेतनामा वृद्धिसँगै सामाजिक विकासमा महिलाको पनि सहभागिता अनिवार्य हुन्छ भन्ने कुराको महसुस हुँदै गयो । लिच्छवीकालदेखि मल्लकाल, राणाकाल हुँदै शाह वंशीय शासन व्यवस्थामम्म आइपुग्दा महिलाहरूले शासन सत्तामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए तर उनीहरूलाई कानुनी रूपमा शासन सञ्चालनमा सहभागी गराइएको पाईँदैन । एकतन्त्रीय राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि महिलाहरूले गरेको योगदानलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ । योगमायादेवीले समाज सुधारको माध्यमबाट, मेलवादेवीले गायनको माध्यमबाट, दुर्गादेवीले शिक्षाको माध्यमबाट र तुलसा शर्माले सामाजिक कार्यमा संलग्न भएर महिला जागरणमा योगदान पुऱ्याउनु भएको, ^{२१} इतिहासमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

वि.सं. १८१४ को नालापानी युद्ध, वि.सं. २००४ सालको राणाविरोधी आन्दोलन एवम् वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापनाको लागि भएको आन्दोलनमा महिलाको सहभागिता रहेको । वि.सं. २०१० सालको नेपालको पहिलो स्थानीय तहको निर्वाचनमा एकजना जनप्रतिनिधिको रूपमा साहना प्रधान निर्वाचित भएको । वि.सं. २०१५ सालको संसदीय निर्वाचनमा पहिलो सांसद बन्नुभएकी द्वारिकादेवी ठकुरानीलाई नेपालको पहिलो महिला मन्त्रीको रूपमा समेत लिन सकिन्छ । वि.सं. २०१७ सालको आन्दोलनमा शैलजा आचार्य गिरफ्तारमा परेको, वि.सं. २०२८ सालको भ्रूपा विद्रोहमासीता खड्का, गौरा प्रसाईंलगायतको सहभागिता रहेको । वि.सं. २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन एवम् वि.सं. २०४६ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता रहेको र गिरफ्तारमा समेत परेको पाइन्छ । त्यसै गरी, नेपालमा चलेको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वमा महिलाको उल्लेख्य सहभागिता रहेको । वि.सं. २०६२/२०६३ को दोश्रो जनआन्दोलनमा महिलाहरूले नेतृत्वदायी भूमिका खेलेको देखिन्छ । राजनीतिक परिवर्तनका लागि डटेर योगदान गरेका महिलाहरूलाई पुरुषसँगै समान रूपमा अगाडि बढ्ने वातावरणको निर्माणमा रणनीतिक हिसाबले विकास हुँदै गएको हो ।^{२२} वि.सं. २०४७ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् राजनीतिमा महिलाको सहभागिता केही बढेको देखिन्छ ।

२० डा.विन्दा पाण्डे, राजनीतिक आन्दोलनमा महिला : नालापानी युद्धदेखि गणतन्त्रसम्म, समाचार प्रकाशित, (२५ फागुन, २०७७) himalkhabar.com/news/122490

२१ सवैधानिक तथा संसदीय अभ्यास समाज, (२०५० असार), काठमाडौं : वर्ष ३, अंक ३, पृ. ८ ।

२२ डा. विन्दा पाण्डे, प्रस्तुतिकरण, राजनीतिमा महिला सहभागिताको आवश्यकता किन ? २०७७ जेठ २२ ।

मानव अधिकारको दृष्टिकोणमा समानता, सहभागिता र समावेशीकरण :

मानव अधिकारका विभिन्न सिद्धान्तहरूमध्ये समानता एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो । यससँगै अभिवेदको सिद्धान्त पनि परिपूरकको रूपमा आउँदछ । सिद्धान्ततः कुनै पनि व्यक्तिले उसको जीवन, स्वतन्त्रता र मर्यादा लगायतका अधिकारको उपभोग गर्दा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा विभेद भएको अनुभूति गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुनुहुँदैन । त्यसै गरी, समानता, समता, सशक्तिकरण, सहभागिता र समावेशीकरणजस्ता विषय मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताहरू हुन् । पहुँचविहीन, क्षमताविहीन र आवाजविहिनहरूलाई चेतना, शिक्षा, अधिकार र अवसरको माध्यमबाट क्षमतावान बनाउने प्रक्रिया सशक्तिकरण हो । राज्यका सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा सबै समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । त्यस्तै, सबै जातजाति, वर्ग, लिङ्ग, धर्म, समुदाय, भौगोलिक क्षेत्र सबैलाई समावेशीकरणको माध्यमबाट सबै तहका निर्णय प्रक्रियामा समावेश गरिनुपर्दछ, भन्ने मान्यता समावेशीकरणको सिद्धान्तले राख्दछ । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले समानता, समानुपातिक सहभागिता तथा समावेशीकरणको अधिकारको सुनिश्चित गरेको छ ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय, छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने परिकल्पना गरिएको छ । संविधानको धारा ३८ (४) ले राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हकलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छ ।

राजनीतिमा महिला सहभागिताको वर्तमान अवस्था

प्रजातन्त्रको स्थापना अघि महिलाहरूले उत्पीडनविरुद्ध सामाजिक परिचालनका कामहरू गरेका थिए । वि.सं. १९७३ देखि योगमायाको नेतृत्वमा गरिएको नागरिक विद्रोहलाई एउटा उदाहरण मान्न सकिन्छ । पछिल्लो समय राजनीतिमा महिलाको समान सहभागिता हुनुपर्दछ भन्नेमा सबै पक्ष सहमत नै भएको देखिन्छ । संविधान, कानून, नीति तथा कार्यक्रमहरू, योजनाबद्ध विकास, दिगो विकास लक्ष्यलगायतले सबै प्रकारका असमानता र विभेदको न्यूनीकरण एवम् सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्यायको व्यवस्था गरेको छ । कानून कार्यान्वयनको लागि संरचना एवम् संयन्त्रहरूको निर्माण गरिएका छन् । महिला समानताका लागि भएका संविधान, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा खडा गरेका दलका उम्मेदवार मध्ये न्यूनतम ५ प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो । त्यस्तै, संविधानको मौलिक हकको धारा ११ (२) मा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति वा वैचारिक आस्था वा ति मध्ये कुनै पनि कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको थियो ।^{२३} अन्तरिम संविधान, २०६३ मा संविधान

२३ नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), काठमाडौं : न्याय, कानून तथा संसदीय मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

सभाको निर्वाचनमा समावेशी र समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो । संविधान सभाद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधि सभाले राज्यका संयन्त्रहरूमा अनिवार्य ३३ प्रतिशत महिला सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने घोषणा गरेको थियो । त्यसै गरी, नेपालको संविधान २०७२ ले सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भवती, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्य लगायतका नागरिकको संरक्षण र सशक्तिकरण र विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गरिने उल्लेख गरिएको छ । संविधानको धारा ३८ (१) मा उल्लिखित प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुने व्यवस्थाले पौत्रिक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीको समान हक हुने दायित्व सिर्जना गरेको छ । त्यस्तै, धारा ३८ (४) मा राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकको व्यवस्थाले महिलालाई राज्य संयन्त्रमा मुलप्रवाहीकरण गराउने दायित्व सिर्जना गरेको छ । साथै महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ । विभिन्न प्रथा, परम्पराका आधारमा हुने विभेदजन्य कसूरहरूलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी कानूनबमोजिम कारबाही हुने उल्लेख गरेको छ । राज्यको दायित्व तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूमा राखिएका आरक्षण तथा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको व्यवस्था राज्य संयन्त्रका अधिकांश निकायमा लागू भइरहेको र हुने क्रममा रहेको देखिन्छ ।

स्थानीय शासन सञ्चारलन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ मा स्थानीय निकायका गाउँ विकास समितिदेखि नगरपालिका सम्मका सबै वडाहरूमा एकजना महिला सदस्य अनिवार्य हुनुपर्ने तथा उपभोक्ता समिति र बजेट वितरणमा महिलालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था थियो । उक्त व्यवस्थालाई हालको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले समेत निरन्तरता दिएको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १, २० र २१ मा अविभेद, सरकारमा सहभागिता, रोजगारी, मतदानको अधिकारजस्ता विषय समावेश गरिएको छ । वि.सं. २०६० सालमा महिलासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यनीति पारित भएको थियो । वि.सं. २०६१ मा महिला सशक्तीकरण र सबलतासम्बन्धी कार्यनीति तयार गरिएको स्थापना भएको थियो । राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १५ को उपदफा (४) ले दलको सबै तहको समितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७९ को धारा ७ ले मुलुकको राजनीतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा समानरूपमा सहभागी हुनपाउने महिलाको हकको उल्लेख गर्दै घरेलु कानूनमा यी प्रावधानहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्नुपर्ने दायित्व सिर्जना गरेको छ ।

संरचनागत व्यवस्था :

नेपालमा १९७७ सालमा चन्द्रशमशेरले तत्कालीन समयमा सामाजिक कुप्रथाको रूपमा सती प्रथालाई अन्त्य गरी महिलाको बाँच्नपाउने हकको लागि आवाज उठाएका थिए । वि.सं. २०३४ सालमा सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद्को स्थापना भएको देखिन्छ । त्यस्तै, वि.सं. २०३७ सालमा स्थानीय मन्त्रालयअन्तर्गत महिला विकास शाखा, वि.सं. २०५२ मा समाज कल्याण मन्त्रालय, वि.सं. २०५७ मा राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन भई लैङ्गिक समानता र समावेशीकरणका सबालहरूमा क्रियाशील रहेको पाइन्छ । हाल महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयले प्रमुख जिम्मेवारीसहित कार्य गरिरहेको छ भने राष्ट्रिय मानव अधिकार

आयोगले महिला, बालबालिका लगायत सबै प्रकारका मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको विषयमा कार्य गर्दै आइरहेको छ। संवैधानिक निकायहरूमा राष्ट्रिय दलित आयोग, आदिवासी तथा जनजाति आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोग, मधेशी आयोग, समावेशी आयोगहरूले समेत सम्बन्धित समुदायका महिलाको हकको लागि कार्य गर्दै आइरहेका छन्। त्यसै गरी, समानता र समावेशीकरणको सबाललाई हरेक सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले कार्यान्वयन गर्दै आइरहेको देखिन्छ।

योजनाबद्ध विकास र महिला सहभागिता :

वि.सं. २०१३ सालदेखि प्रारम्भ भएको योजनाबद्ध विकासको प्रक्रिया हाल पन्ध्रौं पञ्च वर्षीय योजनासम्म आइपुग्दा महिला कल्याणदेखि महिलाको प्रतिनिधित्व, सशक्तिकरण र समानुपातिक सहभागिताका विषय क्रमशः समेटिदै आएको देखिन्छ। विभिन्न सामाजिक कुरीति र कुप्रथाहरू, वञ्चितीकरणका सबालहरूलाई न्यूनीकरण गर्न नवौं योजनाले प्रयास गरेको देखिन्छ। दशौं योजनाले महिला समानता, सशक्तिकरण र मूल प्रवाहीकरणलाई जोड दिँदै नीति निर्माण प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता २० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको देखिन्छ।^{१४} यसको साथै, सबै तहका राजनीतिक र प्रशासनिक लगायतका क्षेत्रमा महिलाको सहभागितालाई बढाउने, कार्यस्थलमा हुने यौन दुर्व्यवहारलाई रोक्ने, वैदेशिक रोजगारीमा महिला सहभागितालाई बढाउनेजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न पहल गरेको देखिन्छ। मूल प्रवाहीकरण, सशक्तिकरण र समानतासम्बन्धी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दा तथ्याङ्कको आधारमा गर्ने व्यवस्था रहेकोले लैङ्गिक समानता र सशक्तिकरणको दृष्टिकोणले दशौं योजनालाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ। चौधौं योजनादेखि दिगो विकासका लक्ष्यलाई आन्तरीकिकरण गर्न सुरु गरिएको थियो। उक्त योजनामा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा कार्यक्रम तथा आयोजनालाई दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट सांकेतिकरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। आ.व. २०७४/७५ देखि मध्यकालिन खर्च संरचनामा समेत दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने आयोजनालाई उच्च प्राथमिकता प्रदान गर्न तदनुसार सूचक निर्माण गरी आयोजनाको प्राथमिकीकरण गरिएको देखिन्छ।

महिला समानता तथा महिला सशक्तीकरण सम्बन्धमा पन्ध्रौं योजनाले समान तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिएको छ। जसमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्ने लगायतका उद्देश्यहरू तय गरेको छ। राज्यका सबै तह, संरचना तथा विकास प्रक्रियाका प्रत्येक चरणमा क्रमशः महिलाको सहभागिता ५० प्रतिशत हुने व्यवस्था लगायतका कार्यनीतिहरू तय गरिएको छ।^{१५} समावेशीकरणको विषयलाई चालु पन्ध्रौं योजनामा आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरबाट वञ्चितीमा परेका लक्षित वर्गका लागि मुलुकमा उपलब्ध साधन-श्रोत तथा सुविधामा समानुपातिक समावेशी पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्य लिइएको छ। त्यस्तै, राज्यका नीति, निर्णय प्रक्रिया तथा प्रशासनिक संरचनामा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने रणनीतिअनुरूप आर्थिक, सामाजिक तथा भौगोलिक रूपले पछाडि परेका नागरिकलाई सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट राजनीतिक, सामाजिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिने कार्यनीति तय गरिएको छ।^{१६}

२४ दशौं योजना, पृ. ४४६।४४७।

२५ (पन्ध्रौं योजना, (२०७६/७७-२०८०/८१), पृ. २०२)

२६ ए. ए. पृ. ३४२

यसबाट राज्य संयन्त्रमा महिलाको समानुपातिक सहभागितालाई जोड दिएको देखिन्छ । योजनाको अन्त्य सम्ममा लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क ०८९७ बाट ०९६३ पुऱ्याउने, शारीरिक, मानसिक वा यौन हिंसाबाट पीडित महिला २४.४ बाट घटाएर १३ प्रतिशतमा झार्ने, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा लैङ्गिकमैत्री कानुन तर्जुमा भई कार्यान्वय भएको हुने, सबै किसिमका शोषण र विभेदमा उल्लेख्य रूपमा कमी आएको हुने, सबै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको संस्थागत हुने र लैङ्गिक समानता तथा शसक्तीकरण मापन गर्ने तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने अपेक्षा पन्ध्रौं योजनाले लिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य नं. ५ ले लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने अधिकार प्रत्याभूति गर्ने र सबै बालिका, किशोरी र महिलालाई सशक्त बनाउने ध्येयको साथ काम गरिरहेको छ । नेपालमा सन् २०१५ मा लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४९ रहेकोमा सन् २०३० सम्ममा ०.०५ मा झार्ने लक्ष्य नेपालले लिएको छ । हाल लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४७ मा झरेको छ । त्यस्तै सन् २०१५ मा लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क ०.५७ रहेको र सन् २०३० सम्ममा ०.६९ पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा हाल ०.६२ पुगेको छ । सन् २०१५ मा २९ प्रतिशत रहेको प्रतिनिधि सभामा महिलाको सहभागितालाई बढाएर सन् २०३० सम्ममा ४० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा हाल ३३.५ प्रतिशत पुगेको छ ।^{२७}

व्यवहारिक कार्यान्वयनको अवस्था :

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कअनुसार महिलाको जनसङ्ख्या ५१.४ प्रतिशत रहेको छ । संविधानतः वि.सं. २०४७ देखि प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा महिलाको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । व्यवहारतः वि.सं. २०४८ सालमा प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभामा महिला सहभागिता क्रमशः ३.४१ प्रतिशत र ५ प्रतिशत, वि.सं. २०५१ मा प्रतिनिधि सभामा ३.४१ प्रतिशत र राष्ट्रिय सभामा ८.३ प्रतिशत, वि.सं. २०५६ मा प्रतिनिधि सभामा ५.८ प्रतिशत र राष्ट्रिय सभामा १५ प्रतिशत महिलाको सहभागिता रहेको देखिन्छ ।^{२८} लोकतन्त्र स्थापना अधिका मन्त्रिपरिषद्मा महिलाको सहभागितालाई हेर्दा वि.सं. २०४८ र २०५४ मा १/१ जना, वि.सं. २०५६ मा २ जना र वि.सं. २०५७ मा ३ जना महिला रहेको देखिन्छ । यस अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा वि.सं. २०४८ देखि वि.सं. २०६३ सम्म आइपुग्दा मन्त्रिपरिषद्मा महिलाको सहभागिता १, २ र ३ मै सीमित रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभामा करिब ३ प्रतिशतदेखि १५ प्रतिशतसम्म महिलाको सहभागितामा वृद्धि भएको पाइन्छ । पितृसत्तात्मक एवम् पुरुषप्रधान विचारबाट निर्देशित समाज, सम्पत्तिमा समान वंशीय हकको संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वय हुन नसक्नु, महिलाहरू स्वतन्त्ररूपमा हिँडुल गर्न नपाउनु र सबै राजनीतिक दलहरूमा पुरुषको बर्चस्व कायम हुनुले राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता अपेक्षाकृत रूपमा हुन नसकेको अध्ययनहरूले देखाएका छन् ।

वि.सं. २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनपछि महिला सहभागिताको सबाललाई महत्त्वका साथ लिइएता पनि व्यवहारमा भने नदेखिएको विषय त्यसपश्चात् बनेका मन्त्रिपरिषद्हरूमा महिलाको सहभागितालाई हेर्दा स्पष्ट हुन्छ । वि.सं. २०६४ पुस २६ मा गठित मन्त्रिपरिषद्मा ६ जना महिलाको सहभागिता रहेको थियो । यो सङ्ख्या तत्कालीन मन्त्रिपरिषद् सङ्ख्याको २० प्रतिशत हो र नेपालको इतिहासमा सबैभन्दा धेरै पनि हो ।^{२९} वि.सं.

२७ राष्ट्रिय योजना आयोग, २०२० : दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना आयोग काठमाडौं, नेपाल

२८ डा. शिवमाया तुम्बाहाम्फे, २०६६, नेपालमा महिला आन्दोलन : विराटनगर, वाणी प्रकाशन, पृ. १९५ ।

२९ ए. ए. : पृ. १९९ ।

२०६४ सालमा सम्पन्न पहिलो संविधान सभाको निर्वाचनमा प्रत्यक्षतर्फ ३० जना महिला निर्वाचित भएका थिए । उक्त निर्वाचनमा कूल ६०१ जना सभासद मध्ये १९७ जना महिला थिए । संविधानजस्तो देशको मूल कानून निर्माण गर्ने संसदमा कम्तीमा पनि ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व हुनुलाई नेपालको इतिहासमा उत्साहजनक रूपमा लिन सकिन्छ । राजनीतिक दलहरूले महिलालाई प्रत्यक्ष निर्वाचनमा उठाउने कुरामा उदासीनता देखाएको हालै सम्पन्न निर्वाचनबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । आफ्नो दलले जित्ने निश्चित भएको स्थानमा पुरुष उम्मेदवार उठाउने र जित्ने सम्भावना नभएको ठाउँमा महिलालाई अगाडि बढाउने प्रवृत्ति बढेको छ । निर्वाचनमा जित्ने पर्दछ भन्ने दलीय स्वार्थका कारण दलहरूबीच एकीकरण गरी निर्वाचन क्षेत्रको भागवण्डा गर्दा यसको असरसमेत महिलालाई नै परेको सबै तहका निर्वाचनहरूमा देखिएको छ । यसले गर्दा प्रत्यक्षतर्फ महिलाको सहभागिता अत्यन्त कमजोर रहन पुग्यो । हालै २०७९ सालमा सम्पन्न स्थानीय तहको निर्वाचनमा करिब ४१ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ । प्रदेशसभामा करिब ३६ प्रतिशत र प्रतिनिधि सभामा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको अवस्थाले राजनीतिमा महिलाको प्रतिनिधित्व सकारात्मक बाटोमा अगाडि बढेको मान्न सकिन्छ । संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधित्व भने हुन सकेको देखिँदैन ।

समस्या तथा चुनौती

नेपालको राजनीतिक परिवर्तनमा महिलाहरूको उत्प्रेरक भूमिका रहेता पनि राजनीतिमा महिला सहभागितालाई वृद्धि गर्ने सबालमा भने परम्परागत सामाजिक र मानसिक जडताबाट राजनीतिक नेतृत्व मुक्त हुन सकेको देखिँदैन । वर्तमान अवस्थामा स्थानीय तहदेखि सङ्घीय तहसम्मका राज्यका संयन्त्रहरू, राजनीतिक दल, सामाजिक सङ्घसंस्थालगायतका सबै तहका नीति तथा योजना निर्माण, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा महिलाहरूको मात्रात्मक र गुणात्मक दुवै पक्षमा सहभागिता कमजोर रहेको अध्ययनहरूबाट देखिएको छ । हालै सम्पन्न तीन तहको निर्वाचनको समीक्षा गर्ने क्रममा प्रमुख निर्वाचन आयुक्तले दिनुभएको अन्तरवार्तामा समावेशीकरणको विषयलाई यसरी प्रस्तुत गर्नुभएको छ: 'हामीले जसरी समानुपातिक सिद्धान्तमा आधारित संविधान बनायौं, त्यसको अभ्यास नै हुन पाएको छैन । स्थानीय तहको निर्वाचनले भण्डै ४१ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्‍यो । स्थानीय तहको निर्वाचन स्थानीय सामाजिक उपस्थितिअनुसार हुने भएकाले सबै जात, जाति, साम्प्रदायिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व होला । प्रदेश सभासम्म आइपुग्दा यो ३६ प्रतिशतको हाराहारीमा पुग्यो र सङ्घीय संसदमा आउँदा मुस्कलले एक तिहाई टेक्यो । के हाम्रो शासन प्रणाली समावेशी हुँदैछ ? के हामीले खोजेको महिलाको प्रतिनिधित्व यति नै हो ? प्रश्न उठेको छ । यसकारण समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको परिवेशबाट पनि संशोधन र परिमार्जन खोजिनुपर्दछ ।'^{३०} उल्लेखित परिस्थितिमा राज्यका निकायमा महिलाको सहभागिता कमजोर रहेको प्रष्ट हुन्छ । राज्यका सबै तह र निकायहरूमा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूल प्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासनपद्धति संस्थागत गर्न नसक्दा महिला सहभागिताको सबाल कागजीरूपमा मात्रै सीमित रहेको देखिन्छ ।

महिलालाई प्रत्यक्षतर्फको निर्वाचनमा उठाउने सबालमा हालै सम्पन्न निर्वाचनमा सबै राजनीतिक दलहरू पछाडि नै देखिए । प्रत्यक्षतर्फबाट निर्वाचित भएका महिला सांसदहरूको सङ्ख्या न्यून रहेको देखिन्छ भने

३० दिनेश कुमार थपलिया, प्रमुख निर्वाचन युक्तको अन्तरवार्ता, <https://www.nepalwatch.com/2023/01/04/100187>

समानुपातिकतर्फबाट महिलाको कोटा पूरा गर्न राजनीतिक दल बाध्य भएको हालै सम्पन्न प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको तथ्याङ्कले देखाउँदछ। हालै सम्पन्न प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा निर्वाचनमा दुवैतर्फबाट निर्वाचित महिला सांसदहरूको पारिवारिक अवस्थालाई विश्लेषण गर्ने हो भने नेतृत्व वर्गका आफन्त, नातेदार, उच्चवर्गको बर्चस्व देखिन्छ। यसबाट अझै पनि राजनीतिक दलको नेतृत्व तहमा बस्ने व्यक्तिहरूमा महिलाको सारभूत समानताको अधिकारमा संवेदनशील हुन र महिलाको नेतृत्व स्वीकार गर्न सकेको देखिँदैन। पुरुषको तुलनामा महिला साक्षरता दर कम हुनु, अधिकांश समय घरेलु श्रमिक र हेरचाहको कार्य एवम् मूल्यविनाको श्रममा व्यस्त रहनु, सम्पत्ति, शिक्षा र सूचनामा पहुँच नहुनुजस्ता समस्या आम महिलाका साभ्का समस्या हुन्। ग्रामीण, पिछडिएका क्षेत्र, दलित, जनजाति, आदिवासी, अपाङ्गता भएका समुदाय, यौनिक अल्पसङ्ख्यकका समस्या अझ बढी दयनीय देखिन्छ। एकातर्फ राज्यका श्रोत, साधन, अवसर र लाभमा न्यायोचित पहुँच पुग्न नसकेको यथार्थता छ। अर्कोतर्फ आर्थिक हिसाबले निर्वाचन प्रक्रिया बढी खर्चिलो बन्दै गइरहेको हुँदा राजनीतिमा महिलाहरूको सहभागिता कमजोर देखिएको छ।

समग्रमा आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा सारभूत लैङ्गिक समानता कायम गर्नु, महिला भएकै कारण भोग्नुपरेका सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदको अन्त्य गर्नु, राज्यको सबै तह र संरचनाहरूमा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूल प्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासनपद्धति संस्थागत गर्नु मुख्य चुनौतिको रूपमा रहेको देखिन्छ।

विश्लेषण तथा निष्कर्ष

विभिन्न जात, जाति, वर्ग, लिङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समावेशीकरणलाई व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाउन संवैधानिक निकायहरूको स्थापना हुनु, स्थानीय तह तथा प्रदेश सभाका विभिन्न पदहरूमा जातीय एवम् लैङ्गिक आधारमा प्रतिनिधित्वको व्यवस्था हुनु, राज्यका सबै निकायमा सहभागिता हुन पाउने हकलाई मौलिक अधिकारको रूपमा व्यवस्था हुनु, प्रशासनिक तथा अन्य निकायहरूमा आरक्षणको व्यवस्था हुनुलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ। यद्यपि कानूनमा लेखिएका प्रावधानहरू व्यवहारिक कार्यान्वयन हुन नसकेको यथार्थतालाई स्वीकार गर्दै कार्यान्वयनलाई जोडिदिनुपर्ने आवश्यकता भने टड्कारो रूपमा देखिएको छ।

नालापानीमा पुरुष सिपाही सँगसँगै लडाइँ लड्ने महिला हुन् वा राणा शासकविरुद्ध क्रियाशील दिव्या कोइराला, राममाया पोडे, रेवन्तकुमारी आचार्य र मंगलादेवीहरू अथवा २०६३ सालमा सडकमा आएकी छायाँदेवी पराजुली, हरेक राजनीतिक आन्दोलनमा महिला सँगसँगै सहभागी छन्। परिवर्तपछि भने पुरुष चिन्तन हाबी हुने गरेको छ। राष्ट्रिय अखण्डता, स्वाभिमान र सार्वभौमसत्ताको रक्षा तथा लोकतन्त्र एवम् नागरिक स्वतन्त्रता प्राप्तिको हरेक आन्दोलनमा नेपाली महिला अग्रपङ्क्तिमा छन्। दुई सय वर्षअगाडि बेलायती उपनिवेशवादविरुद्ध नालापानीको लडाइँमा पनि उनीहरू क्रियाशील थिए। एक सय वर्षअगाडि योगमाया न्यौपानेको नेतृत्वमा भोजपुरबाट सुरु भएको सामाजिक आन्दोलनमा पनि उनीहरूको उल्लेख्य सहभागिता थियो। पछिल्लो चरणमा राजनीतिक र नागरिक अधिकारको चेतनासहित भएको राणाविरोधी आन्दोलनदेखि पञ्चायतको अन्त्य गर्दै बहुदलीय व्यवस्था र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनासम्म आइपुग्दा महिला

सहभागिता अभै फराकिलो, खँदिलो र आँटिलो भएको छ । हिजो माग गर्ने अवस्थाबाट आज सक्षमताका आधारमा राज्यसत्ता र शक्तिमा दाबी गर्ने चरणमा प्रवेश गरेको छ ।³¹

विभिन्न समयमा उठाइएका महिला अधिकारका सबालहरू राजनीतिक अधिकारमा बढी केन्द्रित बन्न पुगे । त्यसकारण, महिलाविरुद्ध हुने पारिवारिक र सामाजिक हिंसा एवम् विभेदका विषयमा अभै सुधार आउन सकेको देखिँदैन । परिणामतः महिलाहरू राजनीतिक रूपमा जति सशक्त भए, आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणको प्रक्रिया सुरुदेखि नै त्यही रूपमा हुन सकेन । यसले गर्दा तुलनात्मक रूपमा अलि सहज राजनीतिक अवस्थामा आए पनि महिलाहरू मूल धारबाट पाखा पारिने क्रम चलिरहयो । पितृसत्तात्मक एवम् पुरुषप्रधान मानसिकतालाई सुधार गर्दै महिला र पुरुषबीच समान व्यवहारले महिलालाई अगाडि बढ्न सहज हुन्छ । त्यस्तै, संविधानले व्यवस्था गरेको सम्पत्तिमा समान वंशीय हकसम्बन्धी अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै शिक्षामा महिलाको पहुँच पुग्न सकेमात्र राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि हुन सक्दछ । राजनीतिक दलहरूले प्रत्यक्षतर्फ महिलालाई उम्मेदवार बनाउन नखोज्ने र यदि उम्मेदवार बनाए पनि महिला उम्मेदवारका पक्षमा प्रचार प्रसारमा महत्त्वका साथ ध्यान दिन सकेको पाईँदैन । दलहरूले यसलाई सुधार गर्न आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय संसदहरूको विश्वव्यापी संस्था, 'अन्तर-संसदीय सङ्घ' ले मार्च ८, २०२२ मा जारी गरेको 'संसदमा महिला'सम्बन्धी प्रतिवेदनले राजनीतिमा लैङ्गिक समानताको अवस्था २०३० एजेण्डा बमोजिमको दृष्टिकोणबाट सही बाटोमा अगाडि बढ्न नसकेको उल्लेख गरेको छ । विश्वको आधा भाग ओगटेका महिलाहरूको ठुलो हिस्सा अभै पनि राजनीति र निर्णय प्रक्रियाबाट बाहिर रहेको उक्त प्रतिवेदनले औँल्याएको छ । विश्वमा नै महिलाको अवस्था कमजोर रहेको परिप्रेक्ष्यमा महिलाको सशक्तिकरण, सम्पत्ति, श्रोत साधनमा पहुँच र नियन्त्रण, सामाजिक न्यायको अभिवृद्धि, सूचनामा पहुँच लगायतमा जोड दिँदै अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

सुभावा

सीमान्त वर्ग, क्षेत्र तथा समुदायलाई राज्यव्यवस्थाको मूल प्रवाहमा ल्याउनु आधुनिक लोकतन्त्रको मुख्य ध्येय हो । यसका लागि अवलम्बन गरिने समावेशीकरणले आर्थिक लाभको न्यायोचित वितरण, श्रोतसाधनमाथिको स्वामित्व, प्रशासनिक जिम्मेवारी, राजनीतिक प्रतिनिधित्व, शासनमा सहभागिता तथा पहिचानसहितको सामाजिक सम्मानजस्ता विषय समेट्दछ ।

देशको कूल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी सङ्ख्यामा रहेका महिलाहरूलाई राज्यको मूल प्रवाहीकरणमा लैजान नसकेमा नेपाल सरकारले घोषणा गरेको 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' नाराले सार्थकता पाउन सक्ने देखिँदैन । सामाजिक न्यायसहितको समातामूलक समाजको निर्माण गर्ने सवैधानिक दायित्व एवम् 'कोही पछाडि नपरुन्' (Leaving no one Behind) भन्ने दिगो विकास लक्ष्य सन् २०१५-२०३० को मूल मर्मलाई केन्द्रबिन्दुमा राख्दै राज्यका सबै निकायले कार्यगर्न आवश्यक देखिन्छ । पारिवारिक एवम् सामाजिक मूल्य,

३१ डा.विन्दा पाण्डे, राजनीतिक आन्दोलनमा महिला : नालापानी युद्धदेखि गणतन्त्रसम्म, समाचार प्रकाशित, (२५ फागुन, २०७७)
himalkhabar.com/news/122490

मान्यता र लैङ्गिक भूमिकामा परिवर्तन ल्याउने र महिलाको घरेलु श्रम र हेरचाहसम्बन्धी कार्यलाई मूल्य कायम गरी राष्ट्रिय आयमा लेखाङ्कन गरिनुपर्दछ । सबै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली संस्थागत गर्नुपर्दछ । राज्यका साधन, श्रोत र अवसरमा महिलाको समान पहुँच र नियन्त्रणको अवस्था सुनिश्चित गर्ने, लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरण मापन गर्ने तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्न सकेमा राजनीतिमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि हुन सक्दछ ।

त्यसै गरी, राजनीतिमा सबै समुदाय र वर्गका महिलाहरूको सहभागितालाई बढावा दिँदै हालको तथ्याङ्कलाई समेत वर्गीय र समुदायगत आधारमा मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा सबै जनताको सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको पूर्ण उपभोगको वातावरण सिर्जना गर्ने राज्यको नीतिलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ । भाषण, घोषणापत्र र नारामा महिला समानताका चर्चा गरेर नथाक्ने राजनीतिक नेतृत्वले कानूनमा लेखिएका विषयलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनमा लैजान बिलम्ब गर्नुहुँदैन ।

Sexual Crimes against Women: A Human Rights Perspective

Dr. Mahendra Jung Shah

Abstract

Modern human rights thinking talk about the margin versus the center. Similarly, women are marginalized because of the social structure of society, while men are in the center. Crimes against women are rated higher than crimes against men. Sexual crimes against women are rated higher than other crimes. Women, gender, and rights have a biological, physical, and spiritual link between human beings and civilizations. Sex binds men and women together. Sex is a universal, necessary and powerful belief that, as a natural, moral and legitimate activity, sustains a livelihood for pleasure and reproduction. However, unnatural, immoral, and illegal sexual acts are crimes that can be committed against men or women. Sexual crimes against women are very lethargic and horrific incidents observed in the past, reflecting the long history of existence associated with institutions, regimes, religions, nations, and human rights perspectives. The Penal Code contains many provisions on how to deal with sex crimes against women. However, the modern liberal legal system has failed to address the observed gaps in law, society, and development. The constitution, parliament, executive, and judiciary play a key role in establishing and enforcing standards, laws, and activism related to sex crimes against women. This is the best human rights approach.

Keywords: evolution, human rights, legal action, sex crimes, women's governance

1. Introduction

Sex, sexuality, and intercourse are life phenomena given by God for pleasure and reproduction. Sexual intercourse is the act of inserting or thrusting the penis into the vagina. Sexuality is all of our sexual feelings, thoughts, arousals, and actions towards people. It means finding other people who are physically, sexually, or emotionally attractive. Sexuality is unique, personal, and intrinsic. Sex is defined by law and morality as good sex and bad sex. It is a universal, inevitable and natural process, a belief in power over all beings (Halwani, 2020), and unnatural, immoral, and illegal sexual practices are known as sexual crimes. Sexual crimes impact the physical and mental health of victims and lead to trauma. The Collins Dictionary states that sex crimes are unwanted, unethical, and non-consensual and unwanted acts. The Oxford Dictionary states that unlawful consent or crime includes sexual intercourse or any other sexual act. It belongs to an almost infinite variety of physical acts. Sexual crimes against women have been very convincing, vicious, and brutal from the dawn of civilization to the present day (Diamond-Michel et al. al.,

1998). Property, sex, and women are interconnected and the leading causes of crime in all societies. Silva & Klugman (2015) emphasized that Plato argued that extending civil and political rights to women would fundamentally change the nature of the family and the state. He argued that technology is not the same as the technology of acquiring wealth. In Mesopotamia, women could buy, own, sell and inherit property. Women enjoyed the same rights as men under the law, but their entitlements depended on Egypt's social class. Women enjoyed the same status as men in all areas of Eastern society. Laws concerning women made in Rome by men in favor of men were considered inferior and had a subordinate legal status under Chinese Confucian law. The role of women in society was severely restricted in the Bible. The Qur'an establishes customary law that women are weaker subjects than men in marriage, divorce, and inheritance. The British saw women as weak, irrational, vulnerable, and procreative. Numerous witch trials resulted in the execution of thousands of women. Horrible conditions legitimized a long history of sexual crimes against women by giving rise to behaviors, institutions, regimes, religions, and nations. It stands for governance, protection, and human rights. Sexual behavior against women was revolutionized by a system that revolutionized many post-Renaissance revolutions and redefined sexual crimes against women based on feminism, equality, liberty, justice, and rights as the evolution of women (Hosken, 1981).

This development has contributed to reforms in empowerment, governance, inclusion, adequate protection, human rights, women's rights, and children's rights. Sex crimes against women are shifting from legal to rights-based approaches (Mughal, 2011). Sexual crimes against women are documented and delimited as sexual assault, violence, abuse, and harassment. Without such acceptance, sexual crimes against women continue to rise around the world. Sexual crimes against women are complicated. Women in society have been described as symbols of self-sacrifice, physical and mental endurance, and compassion between men and women in male-dominated societies. Women in society still face many hurdles to living with dignity in some parts of the world. This happens to be one of the reasons why women around the world are still subjected to various forms of abuse at home and in the workplace. News of sexual assault, groping and harassment is making headlines among the public. Cases of sexual harassment, dowry, rape and spousal rape are routinely reported. Sexual crimes against women are therefore subject to crime, delinquency, criminal law, criminology, criminal justice, and human rights, which need to be analyzed critically from a human rights perspective.

(A) SCOPE OF RESEARCH

Sexual crimes against women around the world are a serious crime and a hostile conception of human rights that are being violated with alarming speed. The impact of sexual crimes against women is far-reaching. Sexual assault can take many forms, either physical or verbal. Some of the most heinous sexual crimes committed against women are voyeurism, exhibitionism, and sexual

assault, which can occur in isolated locations or the homes of someone connected. While various measures and initiatives have been taken to contain the threat, more can and should be done to protect women in our societies. Analysis and in-depth study of the various forms of sexual crimes committed against women and the steps that can be taken to eradicate this evil that has plagued women in society and country are to do whole.

(B) AIMS AND OBJECTIVES OF RESEARCH

The study of sexual crimes against women in a country like Nepal is a very important area of concern as it poses a serious question from the human rights perspective. So we as a country need to take a stand and do the best we can to safeguard the rights and dignity of women from a human rights perspective.

(C) RESEARCH METHODOLOGY

To prepare this research paper, the researcher has opted for the use of the doctrinal method of research. The doctrinal method of research refers to a way of research that primarily focuses on case laws, statutes, and other legal sources. This method of research involves the analysis and systemizing of legal propositions and it uses legal reasoning or rational deductions as a measuring tool.

2. Human Rights Prospective and Sexual Crimes against Women

The liberal democratic system or liberal legal regime is characterized by election, separation of power, the rule of law, open society, market economy, and private property with highlighting on human rights, civil rights, civil liberties, and political freedoms based on liberalism, constitutionalism, and democracy (Hardin, 1999). The liberal democratic constitution reflects a paramount concern with human dignity and the worth and value of each individual for basic rights, freedom, conscience, expression, privacy, justice, equality, and openness (Jeff, 2019), which is the human rights perspective. The human rights law and humanitarian law by United Nations, Hague, and Vienna Convention have adopted the basic principles of protection, obligation, and responsibility for the law regarding the unique role, status, and position of women in the context of marriage, property, and sex. The international law focuses on the age of consent, bodily integrity, censorship, circumcision, deviant sexual intercourse, ethics, freedom of speech, homophobia, intersex, lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer, miscegenation, marriageable age, norms, objectification, pornography, public morality, red-light area, reproductive rights, sexuality, same-sex marriage, sex industry, sex workers' rights, and survival sex.

Crimes such as adultery, concessional sex, bestiality, buggery, grooming, pornography, prostitution, the criminal transmission of disease, cybersex, trafficking, female genital mutilation, fornication, incest, pimping, forced, procuring, public indecency, rape, seduction, sex trafficking, sexual abuse, sexual assault, sexual harassment, slavery, sodomy, violence, trafficking, and

voyeurism are defined as sexual crimes against women in modern law rich environment. The law regarding women has a wide area in liberal constitutions, laws, and courts under the human rights perspective, which is different from criminal justice but they are interconnected. The scope tries to prevent, prohibit and eliminate sexual crimes against women for their respect, protection, and promotion of women for good governance. The preamble, citizenship, fundamental rights, and directive principles of the state of the constitution focus on women's equality, rights, reservation, inclusiveness, and protection. The fundamental rights are to save and raise the voice for women's rights in all liberal democratic constitutions based on constitutional norms focus on marriage, divorce, inheritance, alimony, sex, justice, criminal law, dowry, employment, sex determination, trafficking, and domestic violence.

India has many acts regarding sexual crimes against women. They are identified by Penal Code 1860, Dowry Prohibition Act 1961, Female Obscene Representation (Prohibition) Act 1986, Sati Prevention Act 1987, Immoral Sexual Intercourse (Prevention) Act 1956, Abortion Act 1971, and Sexual Harassment (Prevention, Prohibition and Remediation) of Women in the Workplace Act 2013. The United States has the Violence Against Women Act of 1994. The United Kingdom has a Sexual Offenses Act 2003. Nepal also has several acts. Mainly, they are the Criminal and Civil Codes 2017, and other laws including the Safe Maternal and Reproductive Health Act 2018, the Labor Act 2017, the Domestic Violence (Crime and Punishment) Act 2009, Anti-Witching Act 2014, Trafficking in Persons and Transportation (Control) Act 2007, Cybercrime Act 2018, Social Practices Act 1976. A new 2020 Civil Code was introduced to broadly define sexual crimes against women in China. The judiciary has played a dynamic role in addressing sex crimes against women through judicial action (Dickson, 2015). The law denounces sexual crimes against women as a violation of human rights and seeks to establish women's empowerment through constitutional standards, legislation, and judicial action. Nepal has introduced a new liberal democratic constitution, based on civil and criminal law, with many laws enacted with constitutional claims covering modern and traditional sex crimes against women.

3. Human Rights Initiative on Sexual Crimes against Women

The root causes of sexual crimes against women have been identified and efforts have been made to enforce them through national and international law. Since the 18th century, women-related issues have surfaced as concepts of entitlement and gained political, social, and philosophical importance within natural rights, equal employment, suffrage, property rights, and freedom of movement (Sweet, 2003), informing women of their legal rights and discrimination. Local organizations have played an important role in supporting women's leadership (Opuz v. Turkey, 2009). The modern women's movement, women's liberation, and feminism began in 1960 (Adamson et. all, 1988). An International Council on Women was formed, and the United Nations established the Commission on the Status of Women in 1946 and held a series of world conferences. The 1948

Universal Declarations of Human Rights proclaimed equality between men and women. In 1979, the United Nations General Assembly passed the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. The Declaration on the Elimination of Violence against Women was adopted by the United Nations in 1993. The Istanbul Convention came into force and UN Women was established in 2010 to promote what women mean by equality.

Human rights organizations in the region have played a key role in prohibiting, preventing, and eliminating sexual crimes against women. A Liberal democratic constitution creates a liberal environment. Women get freedom, justice, liberty, equality, and access to justice for women. Congress enacts laws to prevent sexual crimes against women. A wide range of international and national initiatives have been implemented but in varying numbers. The World Health Organization (2003) reports say that 35% of women have experienced intimate partner physical and sexual violence or non-partner sexual violence. The United Nations Office on Drugs and Crime, Global Study on Homicide (2019) says that 137 women are killed by family members every day. According to the United Nations Department of Economic and Social Affairs, less than 40 percent of women who have experienced violence seek some form of help. According to the United Nations Global Report on Trafficking in Persons (2018), adult women account for almost half of 49% of all trafficking victims detected worldwide. According to the United Nations Department of Economic and Social Affairs (2020), one in five women aged 20 to 24 was married before she turned 18, and women aged 15 to 49 and at least 200 million girls are married and have undergone female genital mutilation. The United Nations Children's Fund (2017) reports that 15 million adolescent girls worldwide between the ages of 15 and 19 have experienced forced sex. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2019) says that school-related gender-based violence is a major obstacle to mainstream education and girls' right to education. In the Inter-Parliamentary Union (2016), 82% of female parliamentarians said they had experienced some form of psychological violence while in office. These facts make the situation of sexual crimes against women still terrible, but not pessimistic.

4. Sexual Crimes against Women

Sexual crimes are one of most of the myriad physical acts that a person performs or attempts to perform or attempt on another person or animal for sexual gratification. The crime is punishable when another person is intentionally engaged in an unwanted sexual act by coercion or intimidation. Sexual crimes against women are prevalent in nearly every country, region, and culture, and some attacks on women in the community, which is an extremely oppressed and subjugated part of society. National and international law define sexual crimes against women in different fields, contexts, and interpretations, but the crimes, intent, and actions are similar. In her 1998 Rome statute, known as the Modern International Criminal Justice Mechanism, sexual crimes against women are defined as war crimes, crimes against humanity, and genocide. Nepal passed a

constitution based on liberty rights and directed parliament to enact laws based on women's rule. Importantly, Nepal's Women's Law provides for sexual crimes against women in the context of traditional and contemporary methods, with a liberal constitutional dimension and a rights-based approach to women. Supreme Court has played a key role in cases involving activities of sexual crimes. There are differences between definitions in national and international documents. Sexual crimes can be categorized as natural, unnatural, and sexually deviant, but the legal classification is different, which is rape, adultery, incest, sodomy, lesbian, fetishism, transvestism, sadism, and pedophilia. Crimes under indecent assault and immoral traffic laws, but subsequent crimes are identified in the global legal community as sexual crimes against women. From the perspective of human rights and criminal law, the following crimes can be considered sexual crimes against women;

(A) EVE TEASING

Eve A long historical sexual crime against women known as teasing is part of public sexual harassment. Family, attitudes, and values are the root causes of teasing on the eve. Teasing Eve is outright sexual harassment. It has a culture of hate and violence against women and creates problems of participatory, sensitive, responsible, and healthy relationships between men and women. Penalties depend on individual state legislative proclamations. Teasing Eve is a common crime against South Asian women. They say that they call me Eve because they think it's okay to make fun of them (Rajbhandary, 2015) Eve teasing includes teasing girls, passing comments, harassing and lewd behavior with sexual intent in public places, streets, and public transport, and unwelcome sexual harassment by men directed at women. It is characterized as speaking and persuading, very serious crimes against women's liberalization and deprivation of their basic rights and human rights. Eve teasing has serious implications for safety and psychosocial well-being. There are blended more serious targets like assault, rape, murder, and crime. It is also a form of sexual aggression, ranging in severity from sexually suggestive remarks, public brushing, and whistling to groping (Venkataraman, 2004). The United Nations passed the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women in 1979, addressing the elimination of all forms of discrimination against women, including teasing at night. Nepal is full of nasty incidents related to hooligans. Nepal police arrested 27 of them and accused them of teasing and hooliganism in Siraha. Five people were injured in a family fight over last night's teasing in Rautahat (Jha, 2018). Eve's teasing was considered sexual harassment and in Nepal, he was dealt with by the Sexual Harassment Prevention Act of 2015.

(B) RAPE

Rape is a felony or serious offense under criminal law and conduct that requires proof of the existence of a threat. The crime intends to inflict fear on the victim. Rape can be described as traditional, contemporary, or statutory rape. Traditional rape involves having a sexual relationship

through illegal means or methods. Modern rape has criminal acts, criminal intent, causality, and harm. Statutory rape is sexual intercourse or sexual intercourse and the woman is of or under a certain age, both elements are also present in rape. A rape case must prove the victim's lack of or unlawful consent. The basic elements are criminal act, criminal intent, causality, and harm. Rape is sexual assault, physical violence, coercion, and abuse of power, including sexual intercourse or other forms of sexual penetration, committed against the consent of a woman who is unable to give valid consent. Rape is sometimes used interchangeably with sexual assault (Petra & Hedge, 2003). According to the World Health Organization (2017), rape is primarily committed by men against women. The Rome Statute states that widespread and systematic rape is defined as a crime against humanity, a war crime, and genocide. Victims do not necessarily have to physically protect themselves for the crime of rape to be committed (M.C. vs. Bulgaria, 2003), and the level of coercion determines negative consent options (Prosecutor v Kunarak, 2001). Sex based on false promises is considered rape in India. As a result of the ruling, the United States has no federal rape laws (United States vs. Morrison, 2000). The United Nations International Framework on Sexual Violence has adopted several instruments, including conventions, protocols, declarations, resolutions, and recommendations for sexual violence, including rape. Rape tops the list of crimes against women in Nepal. Types of rape and attempted rape are dealt with in Nepal's Country Criminal (Code) Act 2017.

(C) STALKING

Stalking is defined as criminal harassment or intimidation. Stalking is the unwanted and repeated surveillance of another person or group by an individual (Spitzberg & Cupach, 2007). Stalking is used as a criminal act and may be related to psychology and behavior. Victims can be former intimate relationships, casual acquaintances, friends, business associates, strangers, celebrities, etc. (Mullen & Michele, 2002). Stalkers can be rejected, resentful, predatory, intimate, incompetent, erotomaniac, and morbidly preoccupied. Stalkers know the process of harassing and terrorizing their victims. Stalking is about cyber and gender. All countries have anti-stalking laws like Australia has the Queensland Act of 1994. Canada has the 1985 Penal Code. India has Penal Code 2013 (Amendment Act). The UK has the Harassment Prevention Act 1997 and the US has the Violence Against Women Act 2005. The United Nations adopted its first resolution on sexual harassment on 29 November 2018, urging countries to assess the current state of violence against women and girls. The International Labor Organization (2020) plays a key role in global anti-stalking legislation. Stalking is covered by Nepal's Sexual Harassment Prevention Act 2015.

(D) KIDNAPPING AND ABDUCTION

Kidnapping and Abduction are part of trafficking in persons for various purposes and sometimes use interchangeably. Kidnapping is a violent expression of male power consisting of violent abduction, theft, or kidnapping from one place to another for sexual purposes. Kidnapping is the

abduction of a woman or girl for sexual purposes by force, threat, or deception with the intent to hold her against her will. Kidnapping is the criminal act of abducting a person by persuasion, fraud, overt violence, or violence for sexual purposes. Kidnappings are carried out by acquaintances or strangers who seize women by force or trick them into abducting them. Kidnapping crimes were considered separate and independent crimes. They are not always mutually exclusive. However, both terms refer to illegal kidnapping or detention by another person. Kidnapping envisions sexual violence as a climate of terror. There is another word like hijacking that can be divided into basic networks and advanced networks. High Net Abduction is classified as tiger, express, virtual, political, and bride. Kidnapping has two stages, the first stage is general and the second stage is simple and specific. The causes of crime are unemployment, poverty, illiteracy, religion, greed, politics, and corruption. The United Nations promulgated the Declarations on the Elimination of Violence against Women, adopted by the United Nations General Assembly in 1993, to prevent the abduction of women and girls. Kidnapping and Abduction are covered by Nepal's Country Criminal (Code) 2017.

(E) HARASSMENT

Harassment is sexual assault or abuse, especially against women and children. Harassment is a child crime involving elements such as touching, grabbing, and pointing. Sexual abuse is any sexual behavior or act that is forced on a woman or child without their consent. Sexual abuse includes abuse of a woman, man, or child by a man, woman, or child. There is a distinct difference between statutory rape and child abuse. Child sexual abuse, known as child abuse, is a form of child abuse in which an adult or older adolescent uses a child for sexual stimulation. Harassment also applies to incest by relatives with underage family members and unwanted sexual acts with non-raped adults. Harassment includes sexual abuse (Rind, 2002) and violence. Victims include spouses, children, disabilities, dementia, poverty, and the elderly. Harassment is preventable and power plays an important role in committing such crimes. The case of the Catholic Church is one of the most famous examples of molestation in the world. The 1989 Convention on the Rights of the Child was entered into force by the United Nations in 1990. Child Abuse is covered in Nepal's Child Act 2018.

(F) ACID ATTACK

Acid attack is a gender-specific crime, often carried out as revenge against women who refuse marriage proposals or sexual advances on the grounds of gender inequality or the status of women., is a deliberate crime and a gender-sensitive crime that highlights gender inequality, the status of women, and violent assault. Acid attacks are intended to disfigure, injure, enhance or kill. An acid attack is sometimes called an acid throw, vitriol attack, or vitriol age, is violence in which acid or a similarly corrosive substance is thrown at another person's body to disfigure, maim, torture, or kill, and form of aggressive aggression (Penn, 2010). In 1979, the United Nations

adopted the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the Declarations on the Elimination of Violence against Women. Various acid attack cases have been re-criminalized and the perpetrator faces 20 years in prison under Nepal's Country Criminal (Code) Act 2017.

(G) TRAFFICKING IN WOMEN AND GIRLS

Forms of forced or coerced sexual exploitation include trafficking in women and girls for sexual purposes. Trafficking among women and girls is a growing and serious problem in the larger global community. Women and girls are commonly trafficked for sexual and economic exploitation, prostitution and pornography, forced labor, and commercial and domestic work. Perpetrators can use action steps, means, and exploits. The United Nations Special Rapporteur on Trafficking in Persons, Especially Women and Children (2013) states on women and girls tend to be disproportionately affected. The costs to society include declining human and women's rights, deteriorating public health, dysfunctional communities, and declining social development. Victims of sex trafficking suffer from poor physical and mental health and are socially disadvantaged. There are many international conventions on trafficking such as the Forced Labor Convention, the Slavery Convention, the United Nations Convention against Trafficking in Persons and the Prostitution of Others, the Convention against Transnational Organized Crime, and the Convention on the Rights of the Child. The Government of Nepal enacted the Women's Trafficking (Control) Act 1987, which was superseded by her Trafficking and Transportation (Control) Act 2008.

(H) SEXUAL HARASSMENT IN THE WORKPLACE

Sexual harassment in the workplace increases absenteeism and turnover, lowering productivity and job satisfaction. Strict workplace policies prohibiting sexual harassment, on-the-job training, and grievance mechanisms that protect workers from retaliation appear to be the most promising ways to reduce sexual harassment. Sexual harassment in the workplace includes physical contact or invitations, requests or demands for sexual favors, sexual comments, viewing pornography, and unwanted physical, verbal, or non-verbal behavior of a sexual nature. There are certain elements of The 2019 UN Convention on Violence and Harassment in the World of Work that calls for ratification of international labor conventions to end violence and harassment in the workplace. Sexual harassment in public places is covered by Nepal's Prevention of Sexual Harassment at Work Act 2015.

5. Recommendation

Certain pragmatic principles can play a significant to increase the sexual crimes against women in this society. Social and cultural values govern access to justice, and personal decisions play an important role in the denial of justice for sexual crimes against women. The approach cannot be adopted. Justice does not gain victims by political, social, economic, or educational means. Not

only sexual crimes against women, but also all crimes cannot be eliminated, but not prevented, due to social, economic, developmental, and behavioral problems. The following recommendations can be considered to prevent sexual crimes against women from a human rights perspective.

5.1 The nature of international law should be changed from morality to sanctions. Sexual crimes against women must be prevented through international cooperation to ensure the binding force of international law and the broad jurisdiction of international courts on women's governance. The Asian Court of Human Rights, which is a regional court like the Inter-American Court and the European Court of Human Rights, also does not exist and is also needed by Asian countries. International organizations should invest in women to empower, understand and govern. Women's governance can play an important role in preventing sexual crimes against women.

5.2 Legislation should be segregated and specifically designed with restorative approaches, heavy penalties for offenders, a zero-tolerance policy, and an end to impunity for sexual crimes against women as a violation of human rights, which should be adopted by law-making and enforcement agencies to promulgate positive law in favor of women against all forms of violence, brutality, and sexual assault.

5.3 States should create a culture of enthusiastic consent and understanding through consciousness against sexual crimes against women. Society's understanding of culture and the individual must address the causes of sexual crimes against women by redefining masculinity and expanding cultural understanding through a cross-cutting approach. States must develop and apply strategies and appropriate approaches to promote social norms that prevent sexual crimes against women. Teaching sexual violence prevention skills provides an opportunity to empower and support girls and women. Building a protective environment and supporting victims are basic measures against sexual crimes against women. National organizations must invest in women's empowerment, awareness, understanding, and governance.

5.4 Law enforcement agencies such as the police must cooperate with victims and not pressure them. Investigative and law enforcement agencies must be strong in collecting evidence and solving medical and legal difficulties. Agencies should limit false allegations.

6. Conclusion

Sexual crimes against women, such as rape, sexual assault, and violence against women, are serious human rights violations and are still prevalent throughout the world. Men and boys are also subject to gender-based violence, but women around the world are disproportionately affected by sexual crimes in both peacetime and wartime. Preventing crimes against women, including sex crimes, is essential to improving the well-being of women around the world and creating a more peaceful and just world. Women, authoritarian and social movements recognize and integrate women's insights, experiences, and skills into all aspects of peace processes and security efforts.

This is important for building a more gender-based world. Several examples show that a human rights approach to sexual crimes against women was developed by the CEDAW commission in tandem with feminist interpretations of international human rights law.

From a human rights perspective, sexual crimes against women are identified and defined in Nepal's criminal law, which are eve teasing, rape, stalking, kidnapping, abduction, molesting, acid attacks, human trafficking, and sexual harassment. Teasing Eve is either sexual assault or sexual harassment of a woman, either verbally or through any kind of indecent gesture. Rape is unlawful sexual intercourse committed against a person's will by rape or threat of injury, or with a person under a certain age, or on the grounds of insanity, insanity, drunkenness, unconsciousness, or deception. Stalking is illegal long-term pursuit and observation of someone. Kidnapping means that anyone who forces or induces by fraudulent means to move from one place to another is said to have committed the crime of kidnapping. The act of kidnapping a person against his or her will by threat, threat, or deception. Harassment is sexually touching or assaulting someone against their will. An acid attack is; when someone throws or administers acid to another person, which is intended to cause such injury or injury. Trafficking of women and girls for commercial sexual purposes is a rapidly growing form of organized crime. This has become a detrimental effect of globalization in recent years. Sexual harassment in the workplace is unwanted physical, verbal, or non-verbal conduct such as physical contact, soliciting sexual favors, sexual remarks, and viewing pornography. For example, smirks, crude jokes, and sexual remarks about the human body.

In terms of human rights, unnatural, immoral, and illegal sexual acts are called sexual crimes against women. From the dawn of civilization to the present day, sexual crimes against women are highly compelling, vicious, and brutal. Sexual crimes against women have been defined under various names by legal and governmental approaches, but include teasing, rape, stalking, kidnapping, abduction, sexual abuse, acid attacks, trafficking of women and girls, and public harassment. Despite national and international initiatives against sexual crimes, the data paint a rather pessimistic picture of advocacy for women. Women's rights are good for women's governance when the human rights perspective is considered as good. Therefore, some recommendations on women's governance and the prevention of sexual crimes against women should be made. After all, women were not women by birth; they were made female by Simone de Beauvoir, raped by gods, raped by kings, and raped by demons by Anisha Saxena, which needs to justify false and make the society as just, fair and equal between beings for civilization, governance and modernism by human rights perspective again and again. From a human rights perspective, this reality must be broken in the case of sexual crimes against women.

Reference

- Saddik, B., Hussein, A., Sharif-Askari, F. S., Kheder, W., Temsah, M. H., Koutaich, R. A., ... & Halwani, R. (2020). Increased levels of anxiety among medical and non-medical university students during the COVID-19 pandemic in the United Arab Emirates. *Risk management and healthcare policy*, *13*, 2395.
- Holland, K. M., Porter, T. J., Froese, D. G., Kokelj, S. V., & Buchanan, C. A. (2020). Ice-wedge evidence of Holocene winter warming in the Canadian Arctic. *Geophysical Research Letters*, *47*(12), e2020GL087942.
- De Silva de Alwis, R., & Klugman, J. (2015). Freedom from Violence and the Law: A global perspective in light of the Chinese Domestic Violence Law, 2015. *U. Pa. J. Int'l L.*, *37*, 1.
- Hosken, F. P. (1981). Toward a definition of women's human rights. *Human Rights Quarterly*, *3*(2), 1-10.
- Kobilo, T., Liu, Q. R., Gandhi, K., Mughal, M., Shaham, Y., & van Praag, H. (2011). Running is the neurogenic and neurotrophic stimulus in environmental enrichment. *Learning & memory*, *18*(9), 605-609.
- Hardin, R., & Offe, C. (1999). *Democracy and trust*. Cambridge University Press.
- Edwards, T. L., Giri, A., Hellwege, J. N., Hartmann, K. E., Stewart, E. A., Jeff, J. M., ... & Velez Edwards, D. R. (2019). A trans-ethnic genome-wide association study of uterine fibroids. *Frontiers in genetics*, *10*, 511.
- Horvat, T. Z., Adel, N. G., Dang, T. O., Momtaz, P., Postow, M. A., Callahan, M. K., ... & Chapman, P. B. (2015). Immune-related adverse events, need for systemic immunosuppression, and effects on survival and time to treatment failure in patients with melanoma treated with ipilimumab at Memorial Sloan Kettering Cancer Center. *Journal of Clinical Oncology*, *33*(28), 3193.
- Niehues, S., Bussmann, J., Steffes, G., Erdmann, I., Köhrer, C., Sun, L., ... & Storkebaum, E. (2015). Impaired protein translation in Drosophila models for Charcot-Marie-Tooth neuropathy caused by mutant tRNA synthetases. *Nature communications*, *6*(1), 1-13.
- Olshen, A. B., Venkatraman, E. S., Lucito, R., & Wigler, M. (2004). Circular binary segmentation for the analysis of array-based DNA copy number data. *Biostatistics*, *5*(4), 557-572.
- Fewkes, J. H., & Sijapati, M. A. (Eds.). (2020). *Muslim Communities and Cultures of the Himalayas: Conceptualizing the Global Ummah*. Routledge.
- Petrak, J., & Hedge, B. (Eds.). (2003). *The trauma of sexual assault: Treatment, prevention and practice*. John Wiley & Sons.

- Dushi, D. (2020). Combating the live-streaming of child sexual abuse and sexual exploitation: A need for new legislation. *Second international handbook of Internet research*, 201-223.
- Betti, M. (2001). Lo stupro nel diritto internazionale penale. *QUESTIONE GIUSTIZIA*.
- MacKinnon, C. A. (2000). Disputing Male Sovereignty: On United States v. Morrison. *Harvard Law Review*, 114(1), 135-135.
- Spitzberg, B. H., & Cupach, W. R. (2007). The state of the art of stalking: Taking stock of the emerging literature. *Aggression and violent Behavior*, 12(1), 64-86.
- MULLEN, P. (2002). MICHELE PATHÉ and. *Stalking and Psychosexual Obsession: Psychological Perspectives for Prevention, Policing and Treatment*, 7, 1.
- McMaster, L. E., Connolly, J., Pepler, D., & Craig, W. M. (2002). Peer to peer sexual harassment in early adolescence: A developmental perspective. *Development and Psychopathology*, 14(1), 91-105.
- Yudin, M. H., Hillier, S. L., Wiesenfeld, H. C., Krohn, M. A., Amortegui, A. A., & Sweet, R. L. (2003). Vaginal polymorphonuclear leukocytes and bacterial vaginosis as markers for histologic endometritis among women without symptoms of pelvic inflammatory disease. *American journal of obstetrics and gynecology*, 188(2), 318-323.
- Adamson, N., Briskin, L., & McPhail, M. (1988). *Feminist Organizing for Change the Contemporary Women's Movement in Canada*.

जर्नलको लागि लेखहरूमा अबलम्बन गर्नु पर्ने ढाँचा

विभिन्न अनुसन्धान पद्धतिहरूमध्ये हामीले पाद टिप्पणी (Foot notes) मा एक रूपताको लागि APA सैलीलाई अपनाएका छौं । आदरणीय लेखकज्यूहरूलाई यसै विधिलाई अबलम्बन गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध छः

शीर्षक (Heading)

Bold or *Italicized* and Centered गरी पेजको सबैभन्दा माथि तर शीर्षकभन्दा तल राख्ने ।

सार-सङ्क्षेप (*Abstract*)

- ◆ The First line of the paragraph is not indented.
- ◆ पेजको चारैतिर एक/एक इन्च खाली छोड्नुपर्ने ।
- ◆ लेखको शीर्षकलाई **Bold** and Centered गर्ने ।
- ◆ First line of each paragraph is indented .5 inch
- ◆ Paragraph Format, set 'Before & After' to 0.

Font Size :

Article in English :

Times New Roman : 12 pt

नेपाली लेखको लागि :

प्रीति फन्ट

साइज : १६

Heading Level Format

Use title case for all headings. This means that the first letter of all major words should be Capitalized. The formatting from the Heading Level 1 to 5 is given below.

1. Centered, Bold, Title Case

Paragraph text begins one line below the heading (with 0 Spacing before and after)

2. Flush left, Bold, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

3. Flush Left, Bold Italicized, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

पाद टिप्पणी गर्दा लेखकको नाम, थर, कृतिको नाम, प्रकाशक, प्रकाशित मिति, पृष्ठ आदि उल्लेख पाद टिप्पणीको प्रयोग गर्दा पृष्ठको अन्त्यमा गर्न अनुरोध छ । सो सिधा रेखामुनि अङ्कित गर्न पनि अनुरोध छ ।
जस्तै : डा. विजय सिंह सिजापतिको पुस्तकमा^१ बाल अधिकारको संरक्षणको विषयमा विशेष चर्चा गरिएको छ ।

क) पाद टिप्पणी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१) एक लेखक भए

लेखकको नाम थर, शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरणहरू, प्रकाशन मिति, पृष्ठ

उदहारण : डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन वि.स. २०७०), पृ. १० ।

सीके प्रसाईं, आजको सरल राजनीति तथा व्यवहारिक राजनीतिको रूपरेखा, (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. : २०७७

कैलाशकुमार सिवाकोटी, आधारभूत मानव अधिकार (दोस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा (तेस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

२) दुई लेखक भए

केदारप्रसाद शर्मा र माधवप्रसाद पौडेल, नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,

(काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, २०६०), पृष्ठ १२-१५ ।

३) तीन लेखक भए

पारसमणी भण्डारी, रामनाथ ओझा र डोलराज अर्याल, भाषिक अनुसन्धान विधि, (काठमाडौं :

पिनाकल पब्लिकेशन, २०६८) ।

४) तीनभन्दा बढी लेखक भए : तीन लेखकको लागि जस्तो हो, त्यस्तै गर्नु अनुरोध छ । त्यसैगरी २० जनाभन्दा

बढी भए पहिले मूल लेखकको नाम थर लेख्ने र पछि अन्य लेख्ने, अरू विवरणहरू यथावत् नै रहने छन् :
हरेराम काजी र अन्य, कानुनको शासन र मानव अधिकार, (भक्तपुर, पौडेल प्रकाशन, २०७०) ।

५) सम्पादित पुस्तक वा अन्य लेख : सम्पादित गरिएका रचनाहरूमा नाम थर(सम्पा., शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, वर्ष र पृष्ठ ।

जस्तै : श्रीधरप्रसाद लोहनी र रामेश्वरप्रसाद अधिकारी (सम्पा.), एकता बृहत् नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश, (काठमाडौं : एकता बुक्स, २०६७) ।

६) कुनै सम्पादित पुस्तकभित्रको निबन्ध वा लेख :

जस्तै : जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, भित्र, मेरी डेशन वा प्रत्यूष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९।

७) कुनै संस्थाले निकालेको प्रकाशन :

संस्थाको नाम, प्रकाशित डकुमेण्टको नाम, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष ।

जस्तै : नेपाल सरकार कानुन, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, मानव अधिकारसम्बन्धी

१ डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, वि.स. २०७०) ।

- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो , (काठमाडौं : नेपाल सरकार कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, वि.सं. २०७२) ।
- ८) अनुदित पुस्तक वा अन्य सामग्री :
- १) यदि लेखक थाहा भए :
लेखकको नाम थर, कृतिको नाम लेखिसकेपछि अनुवादकको नाम थर लेखेर अन्य विवरण यथावत राख्नुपर्नेछ ।
जस्तै : नारायण वाग्ले, पाल्पासा क्याफे (Palpasa Cafe), अनु. विकास संग्रौला, (काठमाण्डौं : नेपालया, सन् २००५) ।
  - २) यदि लेखक थाहा नभए :
जस्तै : ढुण्डिराज कोइराला (अनु.), नेपाली भाषामा श्रीमद्भागवत् रहस्य (दोस्रो सं), (काठमाडौं : मञ्जरी पब्लिकेशन, वि.सं २०७३) ।
नारायण ज्ञवाली (अनु) धम्मपद: सन्दर्भ, शब्दार्थ र भावार्थसहित नेपालीमा पद्यानुवाद, (काठमाडौं जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, २०७५)
- ९) पत्रिकाको सम्पादकीय लेख:
माटेको स्पन्दन बुभुने कवि सम्पादकीय, गोरखापत्र, (१२० (१०७), २०७७ भदौ ४), पृ.५ ।
- १०) पत्रिकाको लेख :
तारा वाग्ले, 'पर्यटन उकास्न 'प्याकेज'', गोरखापत्र, भदौ ७ (वर्ष १२०, अङ्क ११०, २०७७), पृ. ५,
काठमाडौं : गोरखापत्र संस्थान ।
- ११) सरकारी प्रकाशन :
सरकारी संस्थाको नाम, शीर्षक, प्रकाशकसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष, पृष्ठ पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ ।
नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/०७७, (काठमाडौं : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७) ।
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५-२०७६, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७६) ।
- १२) पत्रपत्रिका वा जर्नलको लेख :
महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुष्प) पृ.९२-१११ ।
पूर्णचन्द्र भट्टराई, वैदेशिक रोजगार र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अंक १४, २०७६), पृ. ७९-८८, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।
- १३) शोधपत्र तथा अप्रकाशित दस्तावेजहरू:
हरे राम आचार्य, नेपालमा लोकभाका र पप गीत बीचको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, नेपाल : सङ्गीत विश्वविद्यालय, २०७६) ।
प्रित शुक्ला, नेपालमा चिया खेती : एक अध्ययन, अप्रकाशित, २०७४ ।
- १४) इन्टरनेटबाट लिइएका लेख :
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, (वर्ष ४ अङ्क ६, २०७६) ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मिति २०७७ भदौ १२ मा https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Importation_Nirnayharu_NHRCNepal_2077_compressed.pdf बाट पुनःप्राप्ति

यदि कुनै लेखको Digital Object Identifier (DOI) (डिजिटल अब्जेक्ट आइडेन्टिफायर) भए त्यसको <https://doi.org/10.1080/28937/2070>

१५) टेलिफोन वार्ता

कल्पना नेपाल आचार्य, टेलिफोन अन्तरवार्ता, (२०७७ भदौ १०) ।

१६) टेप रेकर्ड सामग्री

सुदूरपश्चिम लोक नृत्य, मिर्मिरे रेकर्डिङ, (काठमाडौं : शिव डिजिटल ल्याब, २०७०) ।

१७) दोस्रो पटक सोही लेखकको सोही कृति प्रयोग गर्नुपरेमा ऐजन/पूर्ववत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ । (खतिवडा, २०७५) कुनै पहिले नै सन्दर्भाङ्कन भइसकेको लेखलाई लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्ने परेमा पूर्ववत्को प्रयोग गर्न अनुरोध छ ।

उदाहरण :

१) प्रा. कृष्ण पोखरेल, राजनीतिशास्त्रको सिद्धान्त, (काठमाडौं : एम.के पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०७२), पृ.७३ ।

ऐ.ऐ । (लगत्तै सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

Ibid (पूर्ववत्) वा (ऐ) प्रा. कृष्ण पोखरेल । (लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

२) जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, मेरी डेशेन वा प्रत्युष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९ ।

ऐ.ऐ. (पृ.२१२)

१८) supra note / infra note को प्रयोग : supra note पूर्वाक्त भन्नाले यदि कुनै प्रसङ्ग वा लेख वा अन्य कुनै लेखको अंशलाई पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नुपर्ने भएमा विशेषतः कानूनका विषयमा यसको प्रयोग गरिन्छ तर मुद्दा, ऐन र सविधानजस्ता विषयहरूको पुनः सान्दर्भाङ्कन गर्दा supra note प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुस) पृ.९२-१११

जस्तै : उल्लिखित पाद टिप्पणीलाई पुनः प्रयोग गर्दा supra note १ भनी गर्नपर्दछ ।

infra note अनुरोक्त को प्रयोग पछाडिको लेखलाई अगाडि सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा गरिन्छ । infra note को प्रयोग गर्दा पुस्तकको लागि भने प्रयोग गर्न पाइँदैन । यसको प्रयोग supra note जस्तै गरिन्छ ।

ख) सारांश लेख्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू :

लेख पूर्णरूपमा तयार भएपछि त्यसको पाठकलाई थोरै वा सारमात्र पढेर लेख सम्बन्धमा दिशानिर्देश गर्न सारांश लेख्नु आवश्यक हुन्छ । सारांश १५०-२५० शब्दको हुनुपर्दछ । सारांशमा निम्न कुराहरू समावेश गरिदिनुहुन अनुरोध छ:

- परिचय वा पृष्ठभूमि (Introduction or Background)
- अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य (Research Objectives)
- विधि (Methodology)
- महत्त्वपूर्ण खोजहरू (Important Findings)
- निष्कर्ष (Conclusion)

आयोगका केही प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अङ्क-१, २०७२, अङ्क-२, २०७३, अङ्क-३, २०७३, अङ्क-४, २०७४, अङ्क-५, २०७४, अङ्क-६, २०७४, अङ्क-७, २०७४, अङ्क-८, २०७५, अङ्क-९, २०७५ अङ्क-१०, २०७५, अङ्क-११, २०७६ अङ्क-१२, २०७६ अङ्क-१३, २०७६ अङ्क-१४, २०७६, अङ्क-१५, अङ्क-१६, २०७७
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अङ्क २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्था बारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिस कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)

२३. मानव अधिकारपत्र अङ्क- १-५ (२०७४/०७५), अङ्क १-३, (२०७५/०७६)
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुरा (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारु भाषा, तामाङ्ग भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा),
२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदनसहित
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ अनुगमन प्रतिवेदन
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानबिन प्रतिवेदन
३४. मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानुन पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, असार २०७५
३६. Report of International Conference on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, September 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अङ्क- १०)
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानुन
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal
४६. The Rights of the Persons with Disability
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन

५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन
५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेषगरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नुपरेको सामाजिक मुल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लान्छना, घरायसी कार्यबोभ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन ।
५२. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जवरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवम् न्यायमा पहुचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका
५५. Reserch report on the situation of the Rights of migrant workers २०७६
५६. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७६ साउन
५७. नेपालमा बालबालिकाको अवस्था २०७६
५८. Monitoring synopsis of the senior citizens care centers 2019
५९. Sustainable Development Goals and Human Rights in Nepali Context, February, 2020
६०. नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यहरू र मानव अधिकार २०७७ बैशाख
६१. सीमाक्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था २०७७ वैशाख
६२. कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था, २०७७
६३. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७
६४. जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कानूनसमेतको सङ्कलन, २०७७
६५. दलितको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६६. जेष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था, २०७७
६८. कोभिड १९ र महामारीमा नेपाली अप्रवासी श्रमिकहरूको अधिकार प्रतिवेदन, २०७७
६९. वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७
७०. आयोगका २० वर्ष : आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयन अवस्था, २०७७
७१. GANHRI-SCA Accrediation of NHRC Nepal and the Recommendations (2001 to 2020)
७२. नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्य र मानव अधिकार, २०७७
७३. महत्त्वपूर्ण प्रेस विज्ञप्तिहरू, भाग-३ (२०७१-२०७७)
७४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
७५. वार्षिक प्रतिवेदन, आ.व. २०७७-२०७८)
७६. Annual Report synopsis, 2020-2021 AD
७७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बागमती प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि पुस्तिका, २०७७/७८
७८. मानव अधिकार र जान्नुपर्ने कुरा, २०७८

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आबद्ध

संवाहकका लेखकहरू

अङ्क-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अङ्क ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क ५)
- (३) बिनोदकुमार वि.क. (+अङ्क ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अङ्क ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अङ्क ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल (+अङ्क १३)
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अङ्क ४)
- (१३) जायश्वर चापागाई
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क-२

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अङ्क ६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत
- (१८) सूर्यबहादुर देउजा (+अङ्क १३)
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क ३, ५, ८, १२, १३, १५, १७)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अङ्क ५)
- (२२) सलिना कापले (+अङ्क ६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क ४)
- (२५) सोम लुइटेल् (+अङ्क ७, १४)
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु (+ अङ्क ८)

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अङ्क ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी

- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अङ्क ७, १२)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अङ्क ११)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क ६, १२, १५)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अङ्क ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अङ्क ९)
- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करुणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अङ्क ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाई
- (४१) कैलाशकुमार सिवाकोटी (+अङ्क ८, १७)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासङ्घ
- (४८) लिप्तबहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अङ्क ९)
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अङ्क-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरबहादुर बुढा मगर
- (५५) श्यामबाबु कापले (+अङ्क ७, १३)
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का (+अङ्क ११)
- (५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अङ्क ९)

अङ्क-७

(५९) वेद भट्टराई (+अङ्क १३, १४)

अङ्क-८

(६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय

(६१) नवराज सापकोटा (+अङ्क ११, १३, १४)

अङ्क-९

(६२) वसन्त अधिकारी

(६३) इन्दु तुलाधर

(६४) शिवप्रसाद पौडेल

(६५) टेक ताम्राकार (अङ्क १२)

अङ्क-१०

जेष्ठ नागरिक विशेषाङ्क-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अङ्क-११

(६५) बलराम राउत

(६६) केशवप्रसाद चौलागाईं

(६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अङ्क-१२

(६८) मीना गुरुङ

(६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा

(७०) डा. हरिवश त्रिपाठी

(७१) डा. हरिहर वस्ती

(७२) प्रेमबहादुर थापा

अङ्क-१३

(७३) विदुशी अधिकारी

(७४) श्यामकुमार भट्टराई

(७५) इन्दिरा दाहाल

अङ्क-१४ (आप्रवासी कामदार विशेषाङ्क)

(७६) दिनेश रेग्मी

(७७) होम कार्की

(७८) रामेश्वर नेपाल

(७९) शरु जोशी

(८०) मन्जु गरुङ

(८१) नेहा चौधरी

(८२) अनुराग देवकोटा

(८३) आरती श्रेष्ठ

अङ्क-१५

(८४) यज्ञप्रसाद अधिकारी

(८५) रविन्द्र आचार्य

(८९) केदार कोइराला

(९०) कल्पना नेपाल आचार्य

(९१) नितु पोखरेल

(९२) ब्रजर्षिबि प्याक्किभततथ

(९३) अनिशकुमार पौडेल

(९४) दिनेशप्रसाद जोशी रतला

अङ्क-१६

(९५) केशवप्रसाद बास्तोला

(९६) बासुदेव बजगाईं

(९७) डा. टिकाराम पोखरेल

(९८) डा. दिव्य दवाडी

(९९) रघुनाथ अधिकारी (निलमशेखर)

(१००) श्यामबाबु काफ्ले

(१०१) राजेश भा अहिराज

(१०२) महेन्द्र विष्ट

(१०३) डा. लेखनाथ पौडेल

(१०४) डा. हेमन्तराज दाहाल

अङ्क-१७

(१०५) किरण बराम

(१०६) समिक्षा पौडेल

(१०७) अच्युतमणि न्यौपाने

अङ्क-१८

(१०८) डा. कृष्णचन्द्र शर्मा

(१०९) विजयप्रसाद मिश्र

(११०) यज्ञप्रसाद अधिकारी

(१११) वासुदेव बजगाईं

(११२) कृष्णजीवी घिमिरे

(११३) डा. श्रीजनाकुमारी भण्डारी

(११४) मोहन काफ्ले

(११५) दिपेन्द्रबहादुर सिंह

(११६) राजेन्द्रबहादुर सिंह

(११७) डा. विरेन्द्रराज पोखरेल

(११८) अक्षेया दुवाडी

अङ्क-१९ (विपद् र मानव अधिकार विशेषाङ्क)

(११९) डा. समीरकुमार अधिकारी

(१२०) रोशनकुमार भा

(१२१) डा. घनश्याम गुरुङ्ग

(१२२) आरती खड्गी

(१२३) डा. गोविन्द सुवेदी

(१२४) डा. धरमराज उप्रेती

(१२५) टीकेश्वरी जोशी

(१२६) डा. सुबोध ढकाल
(१२७) टेक ताम्राकार
(१२८) दिनेशप्रसाद घिमिरे

अङ्क २०

(१२९) डा. गिरिधारी शर्मा पौडेल
(१३०) रवीन्द्र भट्टराई

(१३१) अजयशंकर भा “रूपेश”
(१३२) कैलाशकुमार सिवाकोटी
(१३३) डा. खुशीप्रसाद थारु
(१३४) विशाल खनाल
(१३५) कर्णबहादुर थापा
(१३६) विजयप्रसाद जयसवाल
(१३७) सविनबहादुर जुवा

लेखकहरूको परिचय

विनोदकुमार विश्वकर्मा 'विमल'

२. स्नातकोत्तर, अङ्ग्रेजी र हिन्दी, विद्यावारिधि शोधार्थी
त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं
३. प्राध्यापन, हिन्दी केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं
४. भाषासम्पादन कार्य (नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी) मा
लामो समयको अनुभव, लेखक, प्रशिक्षक, कार्यपत्र प्रस्तुतीकरण
५. इमेल : binodkumarv2021@gmail.com
६. फोन : ९८४१५६३५३९/९८१००८६९८२

रघुनाथ अधिकारी 'निलमशेखर'

१. मानवशास्त्रमा स्नातकोत्तर, कानून र दर्शनशास्त्रमा स्नातक, विद्यावारिधि (भाषा विज्ञान), त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर काठमाडौं
२. मानव अधिकार, बाल अधिकार तथा विभिन्न सामाजिक सबालहरूमा
अनुसन्धान तथा लेखन
३. महासचिव, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
४. इमेल : adhikarirn5@gmail.com
५. सम्पर्क नं. : ९८५१२२६९६६/९८४१४५०९६६

प्रेमराज सिलवाल

१. स्नातक व्यवस्थापन, समाजशास्त्र र राजनीति शास्त्रमा स्नातकोत्तर अन्तर्राष्ट्रिय
कानूनमा स्नातकोत्तर, विद्यावारिधि शोधार्थी (संवैधानिक कानून), त्रिभुवन
विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं
२. कानून-व्यावसायी
३. कानून-व्यवसायमा लामो समयको अनुभव
४. इमेल : premrajsilwal@yahoo.com
५. सम्पर्क नं. ९८४१२४०२४९

चन्द्रकुमार राई

१. बी.एल., एम.ए. (मानवशास्त्र), एम.ए. (संस्कृति), विद्यावारिधि शोधार्थी
२. स्वतन्त्र अनुसन्धाता तथा लेखक
३. संस्कृति अनुसन्धान
४. इमेल : mailahatuwali@gmail.com
५. सम्पर्क नं. : ९८५१००५९१२

रोशनकुमार भ्जा

१. एल एल. एम (फौजदारी कानुन/वाणिज्य कानुन) त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ल क्याम्पस
२. सर्वोच्च अदालत, शाखा अधिकृत
३. सर्वोच्च अदालतअन्तर्गत गठित विभिन्न समितिमा रही सक्रिय सदस्यको रूपमा काम गरेको
४. इमेल : lawyerroshankumarjha@gmail.com;
५. सम्पर्क : ९८४३९३८६८०

भोला भट्टराई

१. विकास अध्ययनमा एम.फिल, काठमाडौं विश्वविद्यालय
२. पैरवीका लागि राष्ट्रिय सञ्जालका सल्लाहकार
३. वातावरण र मानव अधिकार, नागरिक समाज एवम् सार्वजनिक नीतिमा पैरवी
४. इमेल : nafannepal8@gmail.com
५. सम्पर्क नं. ९८५१०७४७७०

दुर्गा पोखरेल

१. स्नातकोत्तर समाजशास्त्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं
२. मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर
३. मानव अधिकारको क्षेत्रमा विगत पन्ध्र वर्षदेखि कार्यरत
४. इमेल : durga.pokharel@nhrcnepal.org;
५. सम्पर्क नं. ९८४७११२०१८

Mahendra Jung Shah, PHD

1. PHD in Military Law, LLM.
2. Nepal Army, The Directorate of Human Rights (DHR)
3. Working Experiences on Human Rights and Law
4. Email : mahendrajungshah@gmail.com/mahendrajungshah@yahoo.com
5. Contact :9841550138/ 9851089702

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं.: ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-50010015, Hotline: 5010000